

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

რეზი

გუბერნიის სარეზი-
ნიკის 1906

891.99

რ-35

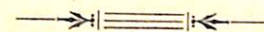
“ԳԱՂՏՆԻՔ ՂԱՐԱԲԱՂԻ,”

ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱՊՐԵՍ ԲԵԿՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՄԱԿԱՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆՑ

Ք Ա Ա Մ Մ Տ Ե Ա Ք Ա Ք Ք Ք

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1906.

“ԳԱՂՏՆԻՔ ՂԱՐԱԲԱՂԻ.”

Հեղինակութիւն Ապրեսի Բէկնազարեանց, Թարգմանութիւն Մակար վարդապետի Բարխուդարեանց: Տպուած է Առաքել աղա ծատուրեանցի ծախքով, Ս. Պետերբուրգում, 1886 ամի:

Ա.

Երջապէս լոյս տեսաւ յօդուածիս վերնագիրը կրող գիրքը, որ դեռ ՀՅրատարակուած, այնքան աղմուկ բարձրացրեց մեր լրագրութեան մէջ: Այդ աղմուկը ծագեց առաւելապէս այն միջին, տարօրինակ երեւութից, որի մէջ պարածածկուած, այդ գիրքը պիտի ներկայանար հայ հասարակութեանը: Այդ էր պատճառը, որ լրագիրներէց ոմանք խօսեցին ի նպատակ եւ ոմանք աննպատակ:

Կանխահաա քննադատութիւնը թողեց հարցը անվճիռ: Իսկ այժմ երկպառակութեան խնձորը դրած է

հասարակաց սեղանի վրայ, նրան կարելի է ամեն կողմից քննել:

«Գաղտնիք Ղարաբաղին», իրաւ որ, [Թագգրած ունի իւր մէջ մի մեծ գաղտնիք, բայց այդ գաղտնիքը ոչ [Թէ Ղարաբաղին գաղտնիքն է, այլ այդ գրքի՝ իբր [Թէ [Թարգմանիչ Մակար վարդապետի՝ գաղտնիքն է: — Իմ յօդուածի նպատակը կը լինի՝ քննել գլխաւորապէս վերջին գաղտնիքը:

Ահա ինչ է ասում Մակար վարդապետը իւր յառաջաբանի մէջ. (Ես քաղում եմ նրա համառօտ բովանդակութիւնը միայն):

1881 թուի մայիսի 5ին Մակար վարդապետը միայնակ նստած է լինում իւր սենեակում, (ծառան բացակայ էր) յանկարծ դուռը բացվում է, ներս է մտնում մի «գրեթէ հարիւրամեայ» ծերունի, մուրացկանի հագուստով: Ես փաթաթած [Թաշկինակների միջից հանում է մի ձեռագիր գիրք, յանձնում է հայր սուրբին, ասելով, որ այդ գրքի մէջ կան «[Թէ շատ վտանգաւոր գաղտնիքներ եւ [Թէ Ղարաբաղին պատմութեան համար անգին գանձեր»: Եւ հասարակութեանը աւելի հասկանալի դարձնելու համար, ծերունին խնդրում է, որ վարդապետը այդ աշխատութիւնը «[Թարգմանէ», գրաբարից աշխարհաբարի վերածէ, եւ «երկու տարի» սպասելուց յետոյ, տպագրել տայ:

Վարդապետի բոլոր ջանքը՝ այդ խորհրդաւոր ծերունու ով լինելու մասին՝ մնում է ապարդիւն, որովհետեւ նա, որպէս յանկարծակի մտնում է հայր սուրբի սենեակը, այնպէս էլ հեռանում է, միայն յայտնելով, [Թէ «իմ անունը եւ ազգանունը կ'իմանաք ձեռագրից»: —

Այդ ծպտեալ ծերունին «Գաղտնիք»ի հեղինակ Ապրես Բէկնազարեանցն է եղել: Թէ յետոյ ո՞ր գնաց նա, ինչ եղաւ, ճիշտեղ կորաւ, — այդ մասին լռում է հայր սուրբը: Բայց նրա «կտակը» ճշտութեամբ կատարում է, գիրքը [Թարգմանում է, իսկ գրաբար բնագիրը, դժբախտաբար, — կորցնում է...:

Այդ դժբախտութիւնը պատահում է 1884 թուին, օգոստոս 30ին: Կը նշանակէ՝ գիրքը ստանալուց ուղիղ 3 տարի, 3 ամիս եւ 25 օր յետոյ:

Դժբախտութիւնը պատահում է հետեւեալ կերպով. վարդապետը, քարքարոտ Շուշիի փողոցների դարուփոսներով, «երկու տարեան մուծի» ժամանակ, իւր բնակարանի իրեղէնները տեղափոխում է մի այլ բնակարան: Ճանապարհին, բեռնակրի անզգուշութիւնից, «ծրարի» միջից գրքի [Թանկագին բնագիրը ընկնում, կորչում է, իսկ [Թարգմանութիւնը, բարեբախտաբար, մնում է...:

Եթէ գրքի բնագիրը անհետացած չլինէր, դարձեալ կարելի էր փոքր ի շատէ հաւատալ այդ բոլոր առեղծուածային հանելուկներին: Բայց բնագրի կորուստը, ինքն ըստ ինքեան, առաջ է բերում ամեն մի ուշադիր ընթերցողի մտքում մի խոշոր կասկած. արդեօք այդ գիրքը չէ գրել ինքը՝ Մակար վարդապետը, արդեօք այդ բոլորը չէ հնարել նա՞ իւր աշխատութիւնը աւելի հետաքրքրական դարձնելու համար:

Փաստերը աւելի կասկածանքի կողմն են թեքվում:

Արդարեւ, եթէ «Գաղտնիք Ղարաբաղին» լինէր մի հին, հարազատ գրուածք, նա այդ երկրի պատմութեան համար կարող էր մի հարստութիւն համարուել: Բայց նոր գրուածքը, այն եւս պատմագրութեան մէջ, հին արձանագրութեան անունով տալ հասարակութեանը, —

դա նոյնն է, որպէս մէկը կեղծ թղթադրամներ, կամ կեղծ վկայականներ է խարդախում:

Ի՞նչ իրաւունքով Մակար վարդապետը թարգմանեց իրան յանձնուած գիրքը: Եթէ այդ աշխատութիւնը ունէր մի անձանի նշանակութիւն, նա կարող էր ունենալ միայն իւր հին ձեւի մէջ, իւր հին լեզուով: Բաւական չէ, որ Մակար վարդապետը իւր յառաջաբանի մէջ ասում է, իբր թէ յանձնող ծերունին խնդրեց թարգմանել գիրքը....:

Ի՞նչ կ'ասէին մեզանից ամեն մէկին, որ կամենալով հարստահարել յօրենացու անունը, գրէինք մի գիրք, լե առասպելներով, եւ ասէինք. դա յօրենացու պատմութեան երկրորդ հատորն է: — Ո՛ւր է բնագիրը, կը հարցնէին մեզանից: Բնագիրը կորցրինք, միայն աշխարհաբար թարգմանութիւնը մնաց մեր ձեռքում... Ո՞վ կը հաւատար մեզ:

Մակար վարդապետի վարմունքը շատ չէ զանազանվում այդ օրինակից:

1881 թուին ես ճանապարհորդում էի Ղարաբաղում՝ տեղային մելիքների պատմութեան համար նիւթեր հաւաքելու: Սեպտեմբեր ամսի 10ին գնացի Շուշի, իջեւանեցի առաջնորդանում, թեմի յաջորդ արժ. Կարապետ վարդապետ (այժմ եպիսկոպոս) Այվազեանի մօտ: Իմ ճանապարհորդութեան նպատակը իմ բոլոր ծանօթներին յայտնի լինելով, իւրաքանչիւրը աշխատում էր օգնել ինձ: Մէկը բերանացի աւանդութիւններ էր հաղորդում, միւսը բերում էր մի որ եւ է ձեռագիր, որ պատմական նշանակութիւն ունէր: Այնպէս որ, Շուշիում ինձ յաջողութեամբ հաւաքել բաւական պաշար:

Ես մնացի այդ քաղաքում ամբողջ երկու շաբաթ: Այդ ժամանակ Մակար վարդապետը համարեա ամեն օր

իմ մօտ էր լինում: Երբեմն Կարապետ հայր սուրբի եւ իմ հետ ճաշում էր, երբեմն մեզ մօտ թէյ էր խմում: Մեր խօսակցութեան առարկան ըստ մեծի մասին Ղարաբաղի մելիքները եւ նրանց գործերն էին: Ինքը Մակար վարդապետը աշխատում էր ինձ նիւթեր մատակարարել, երբեմն ամբողջ օրով այս կողմ եւ այն կողմ էր գնում՝ նիւթեր որոնելու:

Այդ ժամանակ «Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ի բնագիրը պէտք է Մակար վարդապետի մօտ լինէր, որովհետեւ, որպէս ինքը յայտնում է իւր յառաջաբանի մէջ, այդ գիրքը նա ստացել էր խորհրդաւոր ծերունուց 1881 թուի մայիսի 5ին, իսկ ես գտնվում էի Շուշիում 1881 թուի սեպտեմբերի 10ին: Ուրեմն իմ այնտեղ լինելուց 4 ամիս 5 օր առաջ ստացած պէտք է լինէր այդ գիրքը:

Ի՞նչու Մակար վարդապետը, որ ամեն ջանք գործ էր դնում ինձ նիւթեր մատակարարելու, բայց իւր մօտ գտնուած մի ամենահետաքրքիր հնութիւն, ինչպէս էր «Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ի բնագիրը, ցոյց չտուեց ոչ ինձ եւ ոչ Կարապետ հայր սուրբին:

Շատ հասկանալի է, եթէ մի այսպիսի հնութիւն գոյութիւն ունենար, նա չէր թաքցնի ինձանից, — չէր թաքցնի եւ այն պարոններից, որ այդ ժամանակ Շուշիումն էին, եւ որոնք հետաքրքրուած էին Ղարաբաղի պատմութիւնով: Այն ժամանակ Շուշիումն էին պ. պ. Ղազարոս Աղայեանցը, Տիգրան Նազարեանցը («Աղբիւրի» խմբագիր) եւ մի ամբողջ վարժապետական խումբ, որի մէջ էր Մակար վարդապետը, եւ խիստ յաճախ հանդիպում էինք միմեանց:

Մակար վարդապետ կարող է ասել. ես այն ժամանակ թագգրի, որպէս զի ինքս օգուտ քաղէի: — Դար-

ձեռք կարող էր օգուտ քաղել, ով ուժով կը խլէր նրա ձեռքից:

Այդ, ինքն ըստ ինքեան, խիստ ծանր կասկած է ձգում զրքի գոյութեան վրայ, որ Մակար վարդապետը այդ աշխատութիւնը խորհրդաւոր ծերունիից ստանալուց, մինչեւ նրա բնագրի կորցնելը, 3 տարի, 3 ամիս եւ 25 օր պահում է իւր մօտ, եւ իւր բարեկամներից ու ծանօթներից ոչ մէկին ցոյց չէ տալիս, որ գոնէ վկայ լինէին, թէ մի այդպիսի ձեռագիր տեսել են նրա մօտ:

Տարակոյս չկայ, երբ մի մարդ մի այդպիսի երեւելի գիւտ է անում, եւ նրան յաջողում է ձեռք բերել մի երկհատոր հին աշխատութիւն, որ բովանդակում է իւր մէջ մի երկրի պատմական գաղտնիքները, — նա ոչ միայն կը թագցնէ այդ աշխատութիւնը (որ յետոյ կորցնէ), այլ կը հրատարակէ լրագիրներում ի գիտութիւն հասարակութեան: Մակար վարդապետը այդ եւս չի արել, ամեն ինչ ծածկել է մթութեան մէջ:

Իսկ Մակար վարդապետը պարտաւոր էր հրապարակ հանել իւր երեւելի գիւտը: Եթէ ճշմարիտ են նրա այն խօսքերը, որ նա ասում է իւր յառաջաբանի մէջ, թէ խորհրդաւոր ծերունին, յանձնելով նրան այդ գիրքը, «կտակեց», տպագրել տալ, — ուրեմն, նրա կտակը ճշտութեամբ կատարելու համար, նա հրապարակաւ պէտք է ղիմէր հասարակութեանը եւ օժանդակութիւն խնդրէր, որովհետեւ ինքը աղքատ մարդ էր: Եւ ես համոզուած եմ, որ Թիֆլիզի տպագրական ընկերութիւնը, կամ ամեն մի կարողութիւն ունեցող հայ՝ չէր խնայի մի այդպիսի նշանաւոր հնութեան տպագրութեան ծախքը իւր գրպանից վճարել, մանաւանդ որ, պատմական աշխատութիւնների

համար հանգուցեալ իղմիրեանցի թողած գումարից պրեմիաներ կան նշանակուած:

Ուրեմն ի՞նչով բացատրել Մակար վարդապետի 3 տարի, 3 ամիս եւ 25 օրուայ լուսթիւնը:

Ես այս եւս կը վերաբերէի հայր սուրբի վերին աստիճանի ծածկամտութեանը, եթէ նա զրան-նրան նամակներով ղիմած չլինէր, որ տպագրեն իւր աշխատութիւնը, — կրկնում եմ, իւր աշխատութիւնը եւ ոչ թէ երեւակայական Ապրես Բեկնազարեանցի:

Մի այդպիսի նամակ Մակար վարդապետը գրել է եւ ինձ, որով խնդրում էր, որ ես նրա աշխատութիւնը «Մշակ»-ի մէջ տպել տամ:

Այդ նամակները կը պատահեն «Գաղտնիք»-ի վարագոյրը եւ Մակար վարդապետի վարմունքը կը մերկացնեն հասարակութեան առջեւ¹:

Ինչպէս երեւում է, Մակար վարդապետը սկզբում նպատակ չէ ունեցել այնպիսի վարմունք թոյլ տալ իրան, որի օրինակ մինչեւ այսօր ամենեւին չէ տեսնուել մեր գրականութեան մէջ: Նրան կամ խելքից հանել են ուրիշները, կամ մոլորութեան մէջ է ձգել իւր շահասիրութիւնը: Թէ այսպէս, թէ այնպէս, — յանցանքը կատարուած է: Նա այժմ մի դատապարտեալ է գրական քննադատութեան ատենի առջեւ:

¹ Որովհետեւ զրանով պէտք է մերկանայ գրականական մի մեծ խարդախութիւն, որ եթէ անլուծելի մնայ, կարող է ապագայում գայթակղութեան մի քար դառնալ մեր պատմագրութեան մէջ, — այդ ի նկատի ունենալով, ես վստահանում եմ հրապարակաւ պարտք դնել այն բոլոր պարօնների վրայ, որոնք Մակար վարդապետից նամակներ են ստացել, ամբողջապէս հրատարակեն, իսկ եթէ նամակները չեն պահել, գոնէ հրատարակեն նրանց բովանդակութիւնը: Իսկ ես իւր ժամանակին կը հրատարակեմ իմ ձեռքում եղածները:

Ես իմ յօգուածի շարունակութեան մէջ ցոյց կը տամ, թէ նա ինչպէս է կազմել «Գաղտնիք Ղարաբաղին»։ Այդ գիրքը գրելուց յետոյ, հեղինակի փառասիրութիւնը դրդել է նրան տպագրուած աեանել իւր աշխատութիւնը։ Դիմել է զանազան անձանց եւ ոչ մի տեղից օժանդակութիւն չի գտել։ Յետոյ մտածել է՝ իւր անունը մի կողմ դնելով, իւր աշխատութիւնը պատկել մի երեւակայական հեղինակի անունով, իբրեւ մի գրուածք, որ մի քանի հարիւր տարուայ հնութիւն ունի, եւ բովանդակում է իւր մէջ «ամենա վտանգաւոր գաղտնիքներ» եւ «ամենահարուստ պատմական գանձեր» եւայլն։ — Այդ հրապոյրներով մտածել է նա, մի բարեսիրտ մարդ գտնել, որ տպագրութեան ծախքը հոգայ, բացի դրանից, գիրքը հետաքրքրական դարձնել, որ լաւ ծախուի։

Բարեսիրտ մարդը գտնուեցաւ — Բագուի Մեծ. Առաքել աղա ծատուրեանցը, որ իրան յատուկ առատաձեռնութեամբ 800 ռուբլի նուիրեց գրքի հրատարակութեան համար։

Կրկնում եմ, վերջին միտքը Մակար վարդապետի մէջ ծագել է շատ ուշ։ Այդ երեւում է այն հանգամանքից, որ երբ հայր սուրբը իւր մէջ վճռել է՝ իւր աշխատութիւնը մի աւելի հրապուրիչ հեղինակի անունով ներկայացնել, այդ միջոցին ստիպուած է եղել փոխել իւր առաջին յառաջաբանը եւ գրել այն նոր յառաջաբանը, որ այժմ դրած է «Գաղտնիք»ի սկզբում, եւ որի մէջ նկարագրուած է խորհրդաւոր ծերունու ամբողջ առասպելը։ Եռաջաբանի փոխելու մասին, իւր ծանօթութեան մէջ, այդպէս է արդարացնում իրան հայր սուրբը. «Մենք մեր նախկին յառաջաբանութիւնը չէինք փոխել,

եթէ կորուսուած չլինէր «Գաղտնիք Ղարաբաղին» բնագիրն։ Բնագրի կորստից ցաւօք սրտի ստիպեալ փոխեցինք մեր նախկին յառաջաբանութիւնը»։

Մի այլ հետաքրքրական փաստ։

Հայր սուրբը «Գաղտնիք Ղարաբաղին» բնագիրը, որպէս ինքն ասում է, կորցրել է 1884 թուի Օգոստոս 30ին։ Իսկ այս գիրքը ցենզորից թոյլտուութիւն է ստացել 1885 թուի դեկտեմբերի 31ին։ Ուրեմն մինչեւ ցենզորից թոյլտուութիւն ստանալը, արդէն 16 ամիս առաջ բնագիրը կորած էր։ Այլ եւս ինչ հարկ կար, որ նա ստիպուած լինէր՝ բնագիրը կորցնելու պատճառով յառաջաբանը փոխել։ Եթէ բնագրի կորուստը պատահած լինէր ցենզորից թոյլտուութիւն ստանալուց յետոյ, այդ թերեւս հասկանալի է, կարելի է ընդունել, որ յառաջաբանը փոխեց, որպէս զի բնագրի կորստեան մասին բացատրութիւններ տայ։

Յիշեալ երկու՝ միմեանց հակառակ յառաջաբանները շատ բան պիտի պարզեն, եւ այդ շատ հեշտ է ստուգել։ Տպագրական օրէնքով, թէ առաջին եւ թէ վերջին յառաջաբանի օրինակները պէտք է մնացած լինեն Ս. Պետրբուրգի Ի. Ն. Սկորոխոգովի տպարանում, որտեղ տպուել է «Գաղտնիք Ղարաբաղին»։ Եւ ես կ'աշխատեմ նրանց պատճէնները ձեռք բերել¹։

¹ Մակար վարդապետը մի օրինակ եւս իւր աշխատութեան ուղարկած է եղել Մոսկուա հանգուցեալ Յակոբ քահանայ Սուրենեանցին՝ իւր հրատարակելիք «Նոր-Հանդէս»ի մէջ տպելու համար։ Այդ ամագրի նախապատրաստական ժողովներում, արժանապատիւ հօր տանը, կարդացվում էր եւ Մակար վարդապետի աշխատութիւնը։ Մի քանի ուսանողներ, որ ներկայ են եղել այդ ժողովներին, ինձ պատմեցին Մակար վարդապետի առաջին յառաջաբանի բովանդակութիւնը, պատմեցին եւ այն, որ այդ աշխատութիւնը առաջ այն ծաւալը չունէր, որ այժմ ունի. այլ բաղկացած էր մի քանի փոքրիկ տետրակներից միայն։ Այդպէս էլ պէտք է լինէր։

Եթէ «Գաղտնիք»-ի շարաքաղի՝ լինէր մի վէպ կամ այլ աշխատութիւն, չարժէր նրա վրայ ուշադրութիւն անգամ դարձնել: Նա այն աստիճան անշնորհք կերպով կազմուած է, որ ինքնիրան կը մեռնէր: Բայց այդ գիրքը մի պատմական յիշատակարան է: Պատմագրից, այն եւս հին պատմագրից, այնքան զրական մեծ արժանաւորութիւններ չէ պահանջվում, որքան փաստերի ճշտութիւն: Իսկ կեղծ փաստերը միշտ կարող են մոլորեցնել: Այդ ի նկատի առնելով, եթէ այժմեանից չմերկացուի «Գաղտնիք» շարաքաղի խարդախութիւնը, կ'անցնեն տարիներ, գործը կը մոռացուի, եւ այդ գիրքը կը մնայ մեր գրականութեան մէջ որպէս մի անհարազատ վկայական, որ շատերին կը դայթաղեցնէ:

Բ.

Իմ նկատողութիւնները կարող են ոմանք լոկ ենթադրութիւններ համարել, եթէ չգիմենք նոյն իսկ «Գաղտնիք»-ին քննելով նրան, արդեօք այդ գիրքը կրճում է իւր վրայ հնութեան դրոշմ, ցոյց է տալիս մի նշոյլ անգամ հին գրուածքի, — թէ նա մի նոր աշխատութիւն է, միայն հին անուան տակ ծածկուած, որպէս դրամանենգը իւր նոր շինած դրամը անթիքայի անունով է վաճառում, որպէս զի աւելի շահ ստանայ:

Իմ հետազոտութեան մէջ ես պէտք է շօշափեմ գլխաւորապէս հետեւեալ կէտերը.

1: «Գաղտնիք»-ի հեղինակները — հայր եւ որդի Բէկնազարեանները — իրական անձնաւորութիւններ են թէ մտացածի՞ն:

որովհետեւ, որպէս ես պիտի ցոյց տամ, Մակար վարդապետը յետոյ է ստուարացրել այդ գիրքը եւ նրան երկու հատոր դարձրել: (Մեծ. դօք. Սուրէն Սուրէնեանցի ուշադրութիւնն եմ դարձնում այս եւ նախընթաց ծանօթութեան վրայ):

2. «Գաղտնիք»-ի հիւսուածքը, լեզուն, գաղափարները, նկրտումները արտայայտում են արդեօք իրանց ժամանակի յատկանիշները:

3. Ի՞նչ աղբիւրներից է կազմուել այդ գիրքը: Կարելի է վաւերական համարել այն անթիւ թղթակցութիւնները, որ զետեղուած են այդ գրքի մէջ: Արդեօք «Գաղտնիք»-ը տալիս է մեզ իւր խոստացած «ամենավտանգաւոր գաղտնիքները», եւ այն պատմական «անգին գանձերը», որ մինչեւ այսօր յայտնի չեն եղել մեր գրականութեան մէջ:

4. Պատմական սխալներ, որ չի պիտի անէր ժամանակակից գրողը: «Գաղտնիք»-ի գործող անձինքը:

5. Հրէշաւոր չափազանցութիւններ, որ զուրկ են պատմական ճշմարտութիւնից:

6. Ի՞նչ անստուգութիւններ կարող են առաջ գալ պատմութեան մէջ, եթէ ընդունուի այդ գիրքը իբրեւ մի հարազատ գրուածք:

7. Մի քանի խօսք այն անձանց նկատմամբ, որոնք ոչ միայն ներելի են համարում Մակար վարդապետի վարմունքը, այլ մինչեւ անգամ ջատագովում են:

Սկսենք «Գաղտնիք»-ի հեղինակներից:

Դրանք երկու հոգի են. հայրը՝ Աբրահամ Բէկնազարեանցը եւ որդին՝ Ապրես Բէկնազարեանցը:

Թէ՛ հայրը եւ թէ՛ որդին, որ ամեն չնչին անցքերի մասին թուականներ են դնում, բայց իրանց ծննդեան թուականը չեն նշանակում, որպէս զի յայտնի լինէր, թէ որ դարուն էին ապրում այդ մի զոյգ մատենագիրները եւ որքան ապրեցին, որ ամեն ինչ գրում են իբրեւ ականատեսներ, իբրեւ ժամանակակիցներ, եւ մանաւանդ, համարեա բոլոր անցքերի մէջ՝ իբրեւ անմիջական գործիչներ:

Թէեւ այդ տարօրինակ հեղինակների ծննդեան թուականները մնում են որպէս գաղտնիք՝ «Գաղտնիք»-ի մէջ, բայց անգիտակցաբար բաց են թողուած գրքի մէջ այնպիսի յիշատակութիւններ, որոնցով շատ հեշտ է գտնել նրանց ծննդեան եթէ ոչ ճիշտ թուականները գտնէ աւելի հաւանականը: «Գաղտնիք»-ի հէնց առաջին գլխի սկզբում (եր. 17) որդի Բէկնաղարեանցը իւր հօր մասին ասում է.

«Հայրս — Բէկնաղարեանց Աբրահամ — Ներսէս կաթողիկոսին մօտ իւր ուսմունքը աւարտած, նորա մօտ երկար ժամանակ մնացած եւ Ղարաբաղի հոգեւոր եւ մարմնաւոր կեանքի վերաբերեալ պատմութիւններ ընդօրինակած էր: Այս այն Ներսէսն է, որ նախ Երիցմանկանց վանքի կաթողիկոսն էր եւ յետոյ եղած էր Գանձասարի կաթողիկոսն: Գանձասարն Աղուանից մայր աթոռն էր, իսկ Երիցմանկանց վանքը սորա հակաթոռն»:

Այդ իւր տեղումը ես ցոյց կը տամ, որ յիշեալ Ներսէսը երբեք Ղարաբաղի պատմութիւն չէ գրել, որ նրա աշակերտ Աբրահամ Բէկնաղարեանցը ընդօրինակած լինէր իւր «Գաղտնիք»ը կազմելու համար, — այլ, ընդհակառակն, Ղարաբաղի պատմութիւնը գրել է եւ մեզ թողել է Գանձասարի Զալալեան Նսայի կաթողիկոսը, որի հակառակօրոյն էր Ներսէսը: — Այժմ մեզ համար հետաքրքիր է գիտենալ այսքանը միայն, թէ որ թուականներումն էր ապրում այդ Ներսէսը, որպէս զի նրա համեմատ՝ գտնենք նրա աշակերտ Աբրահամ Բէկնաղարեանցի ծննդեան տարեթիւը:

Ներսէս Երիցմանկանց վանքում¹ հակաթոռ կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ, ընդդէմ Գանձասարի Զալալեան

¹ Երիցմանկանց վանքը գտնվում է Թարթար գետի ձախ կողմում, մի անտառապատ ձորի մէջ, հինգ թէ վեց վերստաչափ հեռաւորութեան

Նսայի կաթողիկոսի եւ նրա կենդանութեան ժամանակ, հայոց 1155 թուին, իսկ փրկչական 1705ին¹:

Ով որ գիտէ այդ Ներսէսի պատմութիւնը, թէ որքան զբաղուած էր նա իւր անընդհատ կռիւներով, մի կողմից՝ Գանձասարի Զալալեան Նսայի կաթողիկոսի հետ, որի ներհակ հակաթոռ կաթողիկոս էր դարձել, միւս կողմից՝ Էջմիածնի Աղէքսանդր կաթողիկոսի եւ նրա յաջորդների հետ, մինչեւ Սիմօն կաթողիկոսը, որոնցից բանադրուեցաւ նա իբրեւ ըմբոստ եւ ապստամբ², — կրկնում եմ, ով որ գիտէ այդ Ներսէսի պատմութիւնը, որ բացի յիշեալ կռիւներից, նա զբաղուած էր եւ զանազան քաղաքական հարցերով, — ով որ գիտէ այդ բոլորը, կարող է համոզուած լինել, որ նա իւր կաթողիկոսութեան օրերում մի րոպէ անգամ ժամանակ չէր ունենայ պարապուելու Աբրահամ Բէկնաղարեանցի կրթութեամբ:

վրայ Զրաբերդ ամրոցից: Իսկ Գանձասարի վանքը, որ Աղուանից կաթողիկոսների աթոռատեղին է, գտնվում է Ղարաբաղի խաչէն գաւառակում, խաչէն գետի ձախ կողմում, մի լեռան վրայ:

¹ Այդ Ներսէսը նոյնպէս հակաթոռ Սիմօն կաթողիկոսի ազգականն էր, որը հիմնեց Երիցմանկանց վանքը, եւ նրա տոհմից մի քանի հակաթոռ կաթողիկոսներ նստեցին յիշեալ վանքում, որոնք ոչ սակաւ խռովութիւններ յարուցին իրանց ժամանակում եւ Ղարաբաղի կործանման պատճառ դարձան: Ներսէսի գործերի հետ ծանօթանալու համար խորհուրդ ենք տալիս կարդալ հետեւեալ աշխատութիւնները. «Խամսայի Մեղիքութիւնները», եր. 27, 34, 39, 40, 87, 89, 91: «Զամբը», եր. 81—86. Ներսէս կաթողիկոսի անունը գտնում ենք եւ Եկատերինա Ա. կայսրուհու 1726 թ. 22 փետրուարի հրովարտակի մէջ. ի թիւս Եսայի կաթողիկոսի, Էդան իշխանի (Տիգրակի մեղիք Էդանի) եւ Աւան իւզբաշու անուանների, որոնք այդ ժամանակ քաղաքական յարաբերութիւններ ունէին ռուսաց արքունիքի հետ:

² Աղուանից կաթողիկոսները, թէ Գանձասարում եւ թէ այլ տեղերում, որ յետոյ յայտնուեցան, ամենքը կախումն ունէին Էջմիածնից, այն աւանդական սովորութեան համեմատ, որ այդ երկրի առաջին կաթողիկոսը՝ Գրիգորիսը Լուսաւորչի թոռն էր: Առանց Էջմիածնի, իբրեւ Մայր աթոռի, թողտուութեան ձեռնադրուողները համարվում էին ապստամբ:

Բացի դրանցից, իբրեւ կաթողիկոս, նրա բարձր աստիճանը չէր ներքի մի որ եւ իցէ խնածախցի հասարակ շինականի՝ Աբրահամ Բէկնազարեանցի՝ վարժապետութեամբ պարապուել:

Եթէ ընդունենք, որ Աբրահամ Բէկնազարեանցը, ինչպէս վերեւում յիշուած է, այդ Ներսէսի մօտ աշակերտութիւն է արել, ուսումը աւարտել է, եւ նրա մօտ «երկար ժամանակ» մնացել է, — այդ կարող էր լինել Ներսէսի թէ կաթողիկոսութիւնից եւ թէ եպիսկոպոսութիւնից առաջ, այսինքն նրա արեղայութեան ժամանակ:

Իսկ եթէ ընդունենք եւ այն, որ Աբրահամ Բէկնազարեանցը, Ներսէսի մօտ ուսումը աւարտելուց յետոյ, այնքան զարգացած էր, որ պատմութիւններ էր ընդօրինակում իւր «Գաղտնիք»ը կազմելու համար, — այդ ժամանակ նա, անպատճառ, պէտք է գոնէ 30 տարեկան լինէր: Ուրեմն, նա պէտք է ծնուած լինէր 1675 թուին, այսինքն իւր վարժապետի կաթողիկոս ձեռնադրուելուց 30 տարի առաջ: Այդ 30 տարին ես այդպէս եմ բաժանում. մի որ եւ է վաղ մտնելու համար՝ վանական կանոններով՝ պատանու երեսի մազերը պէտք է դուրս եկած լինեն. եթէ Աբրահամ Բէկնազարեանցը 18 կամ 20 տարեկան էր, երբ մտաւ Երիցմանկանց վանքը, մի 10 կամ 12 տարի էր հարկաւոր, որ նա այնքան ուսում առնէր, զարգանար, որ պատմութիւն գրէր, մանաւանդ այն ժամանակ, որ մարդիկ իրանց ամբողջ կեանքը նուիրում էին ուսման եւ ոչինչ չէին սովորում:

Այժմ Աբրահամ Բէկնազարեանցի ծննդեան թուականը մեր ձեռքում ունենք: Նա ծնուել է 1675 թուին: Որոնք, թէ որ թուին մեռաւ նա:

Հօր գրած պատմութիւնը շարունակող որդին — Ապրես Բէկնազարեանցը — որ թուականների սիրահար է, իւր հօր մահուան տարեթիւը չէ գնում «Գաղտնիք»ի մէջ, այլ գնում է միայն ամսաթիւը՝ հոկտեմբերի 10ին (եր. 390): Այդ եւս մի գաղտնիք է...:

Բայց նա մոռանում է, որ իւր հայրը 1828 ամի, սեպտեմբերի 20ին հիւանդութեան անկողնում, ստանում է մի նամակ Ղարաբաղի Բաղդասար միտրապօլիտից եւ պատուիրում է որդուն պատասխանը գրել (եր. 387): Եթէ նոյն տարուայ մէջ մեռած լինի նա, ուրեմն ապրել է ամբողջ 153 տարի (1675—1828):

Ինչու է տուել Մակար վարդապետը իւր երեւակայական պատմագրին այդքան երկար կեանք, — այդ շատ հետաքրքիր է գիտենալ: Որովհետեւ եթէ Աբրահամ Բէկնազարեանցը 153 տարի չապրէր, չէր կարող ականատես լինել այն բոլոր անցքերին, որ գրել է «Գաղտնիք»ի մէջ: Այդ 153 տարուայ շրջանակի մէջ ամփոփվում է Ղարաբաղի մելքների ամբողջ պատմութիւնը, սկսեալ Պետրոս մեծի օրերից, մինչեւ 1828 թուի վերջին ուսպարսկական պատերազմը, երբ Ղարաբաղի մելքները դադարում են ուսաց արշաւանքներին մասնակցել եւ երբ Աբրահամ Բէկնազարեանցը հարկաւոր չէ համարում աւելի ապրել — մեռնում է... եւ պատմութիւնը գոյվում է...:

Ոչ սակաւ հետաքրքիր է որդու՝ Ապրես Բէկնազարեանցի՝ կեանքի երկարութիւնը: Մակար վարդապետը պարզեւել է նրան այնքան տարիներ, որ հասցրել է մինչեւ իւր ժամանակը, 1881 թուականը, որպէս զի նա միջոց ունենար «Գաղտնիք»ը իւր ձեռքով յանձնել հայր սուրբին: Այդ թուականից յետոյ անհետացրել է խղճին...:

Որդի Բէկնազարեանցի ծննդեան տարեթիւը գտնելու համար՝ դարձեալ պէտք է այլ փաստերի դիմել, որոշ յիշատակութիւն չկայ գրքի մէջ:

1795 թուին տեսնում ենք նրան, իւր ուսումը իրանց գիւղի քահանայի մօտ աւարտած, Եղիշէն եւ քերականութիւնը սովորած, մի աշխոյժ եւ անվախ պատանի, գտնվում է իւր հօր քաջերի թուում որ կուում էին Աղա-Մամադ խանի զօրքերի հետ, երբ նա պաշարել էր Շուշի բերդը (եր. 16—37): Եթէ նա այդ ժամանակ 20 տարեկան լինէր, ուրեմն ծնունդ է 1775 թուին: Մինչեւ 1881 թիւը այդ մարդը դեռ կենդանի էր (գուցէ այժմ եւս կենդանի է): Այդ թուականում յայտնուեցաւ նա Մակար վարդապետի մօտ եւ իւր ձեռքով յանձնեց նրան «Գաղտնիք»ը: Ուրեմն ապրել է նա 106 տարի: Դարձեալ մի պատկառելի հասակ: Այդ հասակում, 15.000 ոսկի իւր հագուստի ծալքերի մէջ կարած եւ «Գաղտնիք»ը նրանց թուում իւր ցնցոտիների մէջ թաղցրած, մուրացկանի կերպարանքով, ցուպը ձեռին, ոտով, 39 տարի ճանապարհորդել է¹

¹ Իւր ճանապարհորդական նկարագրութիւնների մէջ, մի տեղում (եր. 395) Ապրես Բէկնազարեանցը ասում է. «Պէտք չէ մոռանալ, որ շատ վաղեմում, քաղաքներում եւ գիւղերում զիս Սաւրի գեղացի խաչագող կարծելով՝ ցուրտ կերպով էին ընդունում եւ հիւրընկալում... Զարմանալի նմանութիւն կայ «Գաղտնիք»ի հերոսների եւ «Խաչագողի Յիշատակարան»ի տիպերի մէջ: Իմ յօդուածի շարունակութեան մէջ ես առիթ կ'ունենամ այդ նմանութիւնը ցոյց տալու: Դա, ինքն ըստ ինքեան, մի պարզ ապացոյց է «Գաղտնիք»ի շինծու եւ մտացածին լինելուն: Ոչ Աբրահամ Բէկնազարեանցը եւ ոչ դրա որդի Ապրես Բէկնազարեանցը չէին կարող կարգացած լինել «Խաչագողի Յիշատակարան», որ հետեւէին նրան: Այդ Մակար վարդապետը միայն կարող էր կարգաւ եւ, նրանից օգուտ քաղելով, պատմական անձնաւորութիւնների փոխարէն, զանազան խաբեբայ եւ խարդախ քաւոր Պետրոսներ ստեղծել: 15.000 ոսկի իւր հետ ունենալուց յետոյ, ինչ հարկ կար մուրացկանի կերպարանքի մէջ մտնել: Այդ խաչագողներն են միայն անում: 15.000 ոսկիով կարելի էր փառաւոր կերպով ճանապարհորդութիւններ անել:

ամբողջ տաճկական Հայաստանը, անցել է Պարսկաստանը, մինչեւ եկել է Ղարաբաղ եւ Մակար վարդապետին գտել է, խորհրդաւոր դիրքը նրան յանձնելու համար: Զարմանալի է, որ ոչ մի թուրք կամ քուրդ նրան չի հանդիպել, եթէ «Գաղտնիք»ը չյափշտակէին ոսկիներին, կարծեմ՝ չէին խնայի (եր. 394—398):

Այժմ «Գաղտնիք»ի երկու հեղինակների՝ հօր եւ որդու՝ կեանքի տարիները մեր ձեռքում ունինք:

Հայրը ապրել է 153 տարի:

Որդին 106 տարի:

Երկուսը միասին՝ 259 տարի: Ուղիղ երկու եւ կէս դարից ինն տարի աւել: Հաւ է հաշուել Մակար վարդապետը: Եթէ յիշեալ թուանշանները երեւակայական չլինէին, կարելի էր ընդունել, որ հայր եւ որդի Բէկնազարեանները հայոց մեղիքների բոլոր գործողութիւններին վկայ, ականատես եւ ժամանակակից են եղել, եւ ամեն ինչ տեսնելով են գրել, եւ այսպէսով կազմուել է այն հրաշալի գիրքը, որ բովանդակում է իւր մէջ հայոց պատմութեան համար «թանկագին գանձեր» եւ այլն: Պէտք չէ մոռանալ եւ այն, որ այդ մի զոյգ պատմագիրները ոչ միայն ականատես են եղել անցքերին, այլ իրանք անմիջական եւ գլխաւոր դերն են կատարել բոլոր գործողութիւնների մէջ: Մասնակցել են մեղիքների պատերազմներին, մասնակցել են նրանց գաղտնի յարաբերութիւններին եւ դեսպանախօսութիւններին օտար պետութիւնների հետ, մի խօսքով, ոչինչ չէ կատարուել առանց նրանց մասնակցութեան եւ գիտութեան:

Թողնենք այդ հրէշաւոր երկու եւ կէս դարերը, որ մի պարզ ապացոյց են «Գաղտնիք»ի հեղինակների երեւակայութեան ծնունդ լինելուն, — եւ ընդունենք թէ,

իրաւ, եղել են մի զոյգ հայր եւ որդի, որոնք 259 տարի ապրել են, ամեն ինչ տեսել են, եւ յիշեալ վերքը գրել են: Այժմ գիմենք նոյն իսկ «Գաղտնիք» ին, արդեօք կարող էր այդ գիրքը 1881 թուին հասած լինել Մակար վարդապետի ձեռքը:

«Գաղտնիք»-ը կազմելու ժամանակ, ինչպէս երեւում է, Մակար վարդապետը իւր միտքը բաւական յոգնեցրել է, որքան կարելի է, ծածկել իւր վարմունքը, — բայց նրա անզգուշութիւնը նրանումն է եղել, որ, որտեղ հարկաւոր էր թուականներ եւ թուանշաններ դնել, նա չէ գրել, իսկ որտեղ հարկաւոր չէր, նա առատութեամբ գրել է, առանց մտածելու, որ այդ թուականները եւ թուանշանները կարող էին մատնել իրան:

Իւր յառաջաբանի մէջ Մակար վարդապետը ասում է, 1881 թուին մայիսի 5ին Ապրես Բէկնազարեանցը մուրացկանի կերպարանքով յայտնուեցաւ նրա մօտ եւ «Գաղտնիք»-ը յանձնեց նրան: Տեսնենք, Ապրես Բէկնազարեանցը կարող էր յիշեալ թուին Մակար վարդապետին տեսած լինել:

Ապրես Բէկնազարեանցը «Գաղտնիք»-ի վերջաբանի մէջ (394—398) ասում է, որ գտնուելով պարսից ծառայութեան մէջ, երկար ժամանակ դիտաւորութիւն ունէր թողնել Պարսկաստանը, վերջապէս, 1838 թուին յաջողվում է նրան ուխտաւորի անունով դուրս գալ Թաւրիզից եւ ուղեւորուել դէպի Նրուսաղէմ: Այնտեղ մտնում է սուրբ Յակոբեանց վանքի հայ միաբանութեան կարգը եւ ընդունում է նրանց հազուստի եւ մօրուքի ձեւը(?): Այդ վանքում մնում է նա ամբողջ 9 տարի: Յետոյ ս. պատրիարքի օրհնութիւնն առնելով, 1846 թուին թողնում է այդ վանքը եւ հեռանում է Նրուսաղէմից:

Այնուհետեւ, որպէս զի թեթեւ լինի, իւր փողերը ոսկիների փոխարկելով, 15.000 ոսկի կարում է հազուստի ցնցոտիների մէջ, եւ մուրացկանի կերպարանքով, սկսում է զանազան երկրներում ճանապարհորդութիւններ անել: Որտեղ ասէք, լինում է նա: Այդ վերջին ճանապարհորդութիւնները տեւում են 39 տարի, մինչեւ գալիս է հասնում է Ղարաբաղ եւ իւր հայրենական Մեծածախ գիւղում մնում է 10 օր միայն:

Այժմ հաշուենք:

1838 թուին նա թողել է Պարսկաստանը:

9 տարի մնացել է Նրուսաղէմում:

39 տարի ճանապարհորդութիւններ է արել:

Եթէ այդ բոլորը ի մի գումարենք, կը ստանանք ներկայ 1886 թուականը, որի մէջ ապրում ենք: Ուրեմն այս տարի Ապրես Բէկնազարեանցը պէտք է յանձնած լինէր Մակար վարդապետին իւր «Գաղտնիք»-ը եւ ոչ թէ 1881 թուին, երբ նա Ղարաբաղում չէր կարող գտնուել:

Այդ հաշուով պարզվում է այն ամբողջ առասպելը, որ Մակար վարդապետը հնարել է, թէ 1881 թուին ստացաւ «Գաղտնիք»-ը, թարգմանեց, յետոյ բնագիրը կորցրեց, եւ այն, — դրանցից եւ ոչ մէկը չէր կարող պատահել, որովհետեւ ներկայ թուականից առաջ յիշեալ գիրքը նրա ձեռքը հասնել չէր կարող:

Այդ բոլորից այն եզրակացութեանն ենք հասնում, որ «Գաղտնիք»-ի մի զոյգ հեղինակները — հայր եւ որդի Բէկնազարեանները — երեւակայական անձնաւորութիւններ են, թէ այդ գիրքը Մակար վարդապետի խարդախած աշխատութիւնն է, եւ թէ Մակար վարդապետը այդ գրքի վերջաբանի մէջ, ի դէմս Ապրես Բէկնազարեանցի, նկարագրել է միայն իւր աստանդական կեանքը ծաճկական

Հայաստանում եւ իւր ինն տարի մնալը Նրուսաղէմի վանքի միաբանութեան մէջ եւ այլն:

Առհասարակ «Գաղտնիք» ի մէջ նշանակուած թուականների մեծ մասը, անցքերի եւ փաստերի հետ համեմատելով, ցոյց են տալիս խիստ խոշոր հակասութիւններ, որոնք պարզ կերպով երեւան են հանում այն անհերքելի ճշմարտութիւնը, որ եթէ հեղինակը գոյութիւն ունենար եւ ժամանակակից անձն լինէր, այն տեսակ սխալներ չէր անի:

Գ.

Ես դեռ չեմ վերջացրել «Գաղտնիք» ի մի զոյգ հեղինակների հետ — հայր եւ որդի Բէկնազարեանների հետ: Դրանց պէտք է ամեն կողմից քննել, որովհետեւ դրանց գոյութեան հետ սերտ կապ ունի «Գաղտնիք» ի հարազատութեան կամ անհարազատութեան խնդիրը: Հէնց որ միանգամ ապացուցուեցաւ, որ Բէկնազարեանները երեւակայական անձնաւորութիւններ են, — իսկոյն, ինքն ըստ ինքեան, փուլ կը գայ ամբողջ «Գաղտնիք»ը եւ կ'ապացուցուի, որ այդ գիրքը նոյնպէս մի երեւակայական աշխատութիւն է, մի անյայտ հեղինակից գրուած:

Ի՞նչու

Ես իս քան այդ հարցին ուղղակի պատասխանելը, պէտք է որոշել, թէ ի՞նչ տեսակ աշխատութիւն է «Գաղտնիք»ը:

«Գաղտնիք»ը վէպ չէ, պատմութիւն եւս չէ: «Գաղտնիք»ը մի յիշատակարան է, որի մէջ խառն եւ անկապ կերպով պատմվում են զանազան պատմական անցքեր: Անցքերի պատմողը — Բէկնազարեանները — կամ անմիջական կերպով ինքը գործում է անցքերի մէջ, կամ,

եթէ ինքը ներկայ չէ, միւս գործիչների հետ սերտ կապեր ունի եւ նրանցից ստանում է հարկաւոր տեղեկութիւններ: Եւ այսպէսով, յիշատակարանի մէջ գործող անձը դառնում է, մի եւ նոյն ժամանակ, նրա գրողը, նրա հեղինակը:

Պատահում են շատ վէպեր, եւ իմ վէպերից մի քանիսը այդ ձեւով է գրուած, որ ամբողջ վէպը սկզբից մինչեւ վերջը պատմում է գործող անձինքներից մէկը: Բայց այստեղ հեղինակը յայտնի է: Ես միայն իւր խօսքը իւր ստեղծած տիպի բերանն է դնում, եւ իւր վիպասանութեան վերաբերութեամբ՝ բոլոր պատասխանատուութիւնը իւր վրայ է առնում:

Բայց Մակար վարդապետը հրաժարվում է իրան «Գաղտնիք» ի հեղինակը ճանաչել: Մ'նում են Բէկնազարեանները, որոնք թէ անձամբ խառն են կատարուած անցքերի մէջ, եւ թէ իրանց յիշատակարանի մէջ գրում են նոյն անցքերը: Եւ այդպէս, անցքերի ճշտութեան պատասխանատուութիւնը մնում է վերջինների վրայ: Ուրեմն, եթէ յայտնուին փաստերի մէջ զեղծումներ եւ խոշոր զեղծումներ, — պէտք է ընդունել երկուսից մէկը. կամ Բէկնազարեանները ստախոսներ են եւ իրանց երեւակայութեան ցնորքները տալիս են մեղ իբրեւ զուտ պատմական փաստեր, կամ նրանք բանաստեղծական անձնաւորութիւններ են, այլ մի անյայտ հեղինակ գրել է այդ յիշատակարանը եւ Բէկնազարեանների անունով նոյն զեղծումներն է անում, — աղաւաղում է պատմութիւնը:

Վերջին դէպքում, «Գաղտնիք»ը կը կորցնէ իւր հարազատութիւնը եւ կը դառնայ մի անհատի կեղծ աշխատութիւն: Թող լինի այդ անհատը Մակար վարդապետը, կամ մի ուրիշը, — մի եւ նոյն է:

Ահա ինչու ասում էի ես, թէ երբ մի անգամ ապացուցուեցաւ, որ Բէկնազարեանները երեւակայական անձնաւորութիւններ են, — իսկոյն փուլ կը գայ եւ կը փշուրի ամբողջ «Գաղտնիք»ը:

Դիմենք փաստերին:

«Գաղտնիք»ի մէջ գտնում ենք անթիւ գաղտնի թղթակցութիւններ, կամ ամբողջապէս, կամ նրանց բովանդակութիւնը: Այս տեսակ գաղտնի թղթակցութիւնները, թէ՛ պետութիւնների եւ թէ՛ մասնաւոր բարձր պաշտօնականների յարաբերութեանց մէջ, սկզբում խստիւ պահպանում են զիւաններում, քանի զեռ գործողութիւնները չէին վերջացած: Իսկ գործողութիւնները վերջանալուց յետոյ, նրանք դառնում են հնադարանների (արխիւների) սեպհականութիւն: Ապագայում, շատ հեռաւոր ապագայում, նրանցից սակաւներին է վիճակվում պատմութեան նիւթ դառնալ:

Բայց «Գաղտնիք»ի մէջ հակառակն ենք տեսնում: Դեռ այդ գաղտնի թղթակցութիւնների մեջնը չհորացած, նրանք մտնում են «Գաղտնիք»ի մէջ: Ո՞րտեղից, ինչպէս, ո՞ր սատանան է բերում, — մարդ զգուարանում է հասկանալ:

Այժմ տեսնենք, արդեօք հայր եւ որդի Բէկնազարեանները ինչ պաշտօն էին կատարում պարսից թագաւորների արքունիքում, որ նրանց մատչելի էին այն բոլոր զիւանական գաղտնիքները եւ այն բոլոր գաղտնի թղթակցութիւնները, որ նրանք անմիջապէս ներմուծում էին իրանց յօրինած գրքի մէջ:

Սկսենք որդուց — Ապրես Բէկնազարեանից:

1795 թուին, սեպտեմբեր ամսում, Աղա-Մամադ շահը աւերակ է դարձնում Թիֆլիսը եւ 12.000 զերի-

ների բազմութեամբ¹ սկսում է չուել զէպի Պարսկաստան: Նա Ղարաբաղից իւր հետ է տանում թէ՛ հայր եւ թէ՛ որդի Բէկնազարեաններին (եր. 172): Հէնց բանակի մէջ, ճանապարհին զնալու ժամանակ, շահը վարժապետ է կարգում, որ պատանի Ապրեսին պարսկերէն սովորացնէ: Բաւական մեծ հոգացողութիւն պէտք է համարել շահի կողմից...

«Պարսիկ վարժապետս, Շուշու քանակատեղից սկսած Շահի ստիպմամբ, աշխատում էր ինձ ուսուցանել պարսկերէն խօսել, գրել եւ կարդալ...: Սկսայ յաճախ կարդալ Կիւստան դասագիրքս եւ ծանօթացած ժամանակներն ընդօրինակել: Եւ անա այսպիսի շարունակութեամբ ունակութիւնս օր քան օր զօրացաւ... եւ յառաջադիմեցի իմ ձեռնարկութեան մէջ: Ո՞րքան ուրախանում էր իմ քարերար Շահն, երբ իւր հետ խօսակցում էի պարսկերէն եւ արտագրում էի գեղեցիկ. վասն որոյ Շահն հրամայեց իւր ղիւանապետին, որ հետզհետէ ինձ օրինակել տար արքունի հրովարտական եր, շրջաքերական եւ գաղտնի նամական եր, որպէս զի այդ մասնաձիւղը մշակելով ապագայում ես լինէի իւր գաղտնի նամակագիրը» (եր. 221):

Այդ բոլորը խիստ հետաքրքիր է

Թողնենք այն, որ շահի «գաղտնի նամական գիրը» մասնագիտաբար չէ պատրաստվում եւ նրանից այնքան խորին դպրութիւն չէ պահանջվում, որքան բարոյական յատկութիւններ, այն է՝ հաւատարմութիւն եւ ծածկապահութիւն. իսկ այդ յատկութիւնները շահը

¹ «Խամայի Մեղիքութիւնները», եր. 143-146: «Исторія войны и владычества русских на Кавказѣ». Н. Дубровина т. III. 38-49.

պատանի Բէկնազարեանի մէջ նախագուշակել չէր կարող։ Թողնենք եւ այն, որ Աղա-Մամադ-շահը այնքան միամիտ մարդ չէր, որ իւր հրովարտակները, շրջաբերականները եւ գաղտնի նամակները տար պատանի Բէկնազարեանի ձեռքը, որ նա իբրեւ վարժութեան կամ գեղադրութեան օրինակներ գործ ածէր։ Որովհետեւ եթէ նա կարող էր հաւատալ մի անփորձ պատանու, բայց երբէք չէր հաւատայ նրա վարժապետ մօլլային։ Թողնենք եւ այն, թէ ի՞նչ էր գտել Աղա-Մամադ-շահը մի խնածախցի հասարակ գիւղացու որդու մէջ, որ նրա վրայ առանձին ուշադրութիւն էր դարձնում, քանի որ նրա Թիֆլիսից տարած 12.000 գերիների թուում կային շատ հայ եւ վրացի ազնուականների որդիներ։ — Այդ բոլորը թողնում եմ ես, այլ կարեւոր եմ համարում ընթերցողը ուշադրութիւնը դարձնել միայն այն կէտի վրայ, արդեօք կարող էր պատանի Բէկնազարեանը Շուշից մինչեւ Թէհրան զնալու ժամանակ, ճանապարհին այնքան պարսկերէն սովորել, որ շահին հիացնէր իւր պարսկերէնով եւ սկսէր հրովարտակներ, շրջաբերականներ եւ գաղտնի նամակներ ընդօրինակել։

Այդ կէտը ես ուշադրութեան արժան եմ համարում, — ահա ինչ պատճառով։

Դա է կազմում «Գաղտնիք»ի հիմքը, այստեղից են բղխում այն անթիւ պաշտօնական գաղտնի նամակները, շրջաբերականները եւ այլն, որ այդ գրքի մէջ բաւական մեծ տեղ են բռնում։ Պատանի Բէկնազարեանը ընդօրինակում է նրանց իբրեւ աշակերտ եւ, մի եւ նոյն ժամանակ, գետեղում է «Գաղտնիք»ի մէջ իբրեւ — պատմագիր...

Հաշուենք, թէ պատանի Բէկնազարեանը որքան ժամանակ մնաց շահի պալատում, մինչեւ այդ կատարելու-

թեանը հասաւ։ (Ներքեւում կը տեսնենք, որ նա ապրում էր շահի պալատում)։

1795 թուի սեպտեմբեր ամսի վերջերում Աղա-Մամադ-շահը վերադարձաւ Թիֆլիսի արշաւանքից։ Իւր ծանր բանակի դանդաղ ընթացքով, մինչեւ յիշեալ թուականի վերջը նա հազիւ Թէհրան կը հասնէր։ Իւր աթոռանիստ քաղաքում երկար չմնաց նա. անմիջապէս սկսեց մի նոր արշաւանք դէպի Խորասան¹։ (Այդ կը տեսնենք հետեւեալ գլխում)։ Իսկ Խորասանից 1797 թուի գարունքին ուղղակի արշաւեց կրկին դէպի Անդրկովկաս, առանց պատերազմի գրաւեց Շուշի բերդը եւ նոյն բերդում սպանուեցաւ իւր երկու սենեկապետներից²։

Այդ հաշուից երեւում է, որ Աղա-Մամադ-շահը ամենեւին ժամանակ չէր կարող ունենալ զբաղուելու պատանի Բէկնազարեանի կրթութիւնով։ Որովհետեւ Աղա-Մամադ-շահի Թիֆլիսի արշաւանքից Պարսկաստան վերադառնալը, Խորասանի արշաւանքը կատարելը եւ այնտեղից կրկին Շուշի գնալը եւ սպանուելը՝ տեւեց ընդ ամենը մէկ ու կէս տարի (այսինքն՝ 1795 թուի սեպտեմբեր ամսից, մինչեւ 1797 թուի ամառը), եւ այդ մէկ ու կէս տարուայ ընթացքում նա զբաղուած էր անընդհատ պատերազմներով, եւ Թէհրանում չմնաց նա, որ իւր հրովարտակները, շրջաբերականները եւ պաշտօնական գաղտնի նամակները տար պատանի Բէկնազարեանին ընդօրինակելու եւ այլն։

¹ «Պատմութիւն Պարսից», Մեսրոպայ Դ. Թաղիադեանց, Հատոր Ա. տպ. ի Ալեկաթա, 1846, էր. 214։

² «Խամանյի Մեղքութիւնները», էր. 162—164. «Исторія войны и владычества русских на Кавказе», Н. Дубровина т. III. 209. «Պատմութիւն Պարսից», Մեսրոպայ Դ. Թաղիադեանց, Հատոր Ա. էր. 216։

Եթէ մինչեւ անգամ ընդունենք, որ Շահի բացա-
կայութեան ժամանակ պատանի Բէկնազարեանը բնակվում
էր պալատում, դարձեալ, վերելում ցոյց տուած հա-
շուով, (ի բայ առեալ Ճանապարհորդութեան վրայ ան-
ցած ամիսները) մէկ տարուց աւել այնտեղ բնակուել չէր
կարող: Որովհետեւ Աղա-Մամադ-շահի սպանուելուց յե-
տոյ, ոչ ոք նրան պալատում չէր պահի: Այդ մէկ տա-
րուայ ընթացքում, տեսէք, որքան բաներ սովորեց նա:
Պարսկերէնի մէջ այնքան կատարելագործուեցաւ¹, որ մին-
չեւ անգամ հրովարտակներ եւ շրջաբերականներ էր ընդ-
օրինակում եւ նրանցից «Դաղանիք»-ի համար օգուտներ
էր քաղում, այլ եւ սովորեց նա մի ուրիշ լեզու —
Ֆրանսերէն:

«Յաջողեցայ գաղղիներէն եւս ուսանել Յակովբ ա-
նուն մի հայ-կաթոլիկ վարդապետից, որը Ուրմի քա-
ղաքի կառավարութիւնը Շահին դրկած էր պատժելու,
— շարունակում է պատանի Բէկնազարեանը եր. 229: —
Ամբաստանագիրն սաստիկ բողոքում էր թէ սոյն վար-
դապետն զուն գործած էր մի քանի թուլահաւատ հայեր
կաթոլիկութիւն դարձնել, իւր խոռվայոյզ, զրգռիչ, յե-
ղափոխական եւ գաղտնի քարոզներով տեղւոյն
քրիստոնեայ ժողովրդեան եւ տիրող կառավարութեան

¹ Ով որ փոքր ի շատե ծանօթ է պարսից լեզուի, եւ մանաւանդ
նրա գրութեան ձեւերի հետ, որը սովորելու համար տառնեակ տարիներ են
վատնվում, կը հասկանայ վերոյիշեալ տողերի տարօրինակութիւնը: Պարսից
տառերի եւ գրութեան ձեւը փոխելու խնդիրը այժմ մի մեծ մանկավարժա-
կան հարց է դարձել Պարսկաստանում: Այդ հարցը առաջին անգամ
բարձրացրեց հայագէթ Միրզա Մելքում խանը, — պարսից Դռան Լօնդօնի
լիազոր դեսպանը: Այժմ նա պարսիկների համար մի նոր ձեւով տառեր է
հնարել եւ «Գիւլիստանը» նոյն տառերով տպագրել է տուել Լօնդօնում:
Եթէ ընդունելութիւն գտնի յարգելի պարսկագէտի աշխատութիւնը, պար-
սից մանկավարժութիւնը մեծ դիւրութիւններ կը գտնէ:

մէջ խռովութիւններ յարուցանել եւ ժողովուրդը պար-
սից դէմ ապստամբեցնել (ի՞նչու): Շահն, աւելի զքա-
ղուած լինելով քաղաքական եւ պատերազմական գոր-
ծերով ժամանակ չունեցաւ կամ պատժել եւ կամ քննու-
թեամբ արդարացնելով ազատել, վասն որոյ բանտար-
կեալ մնացած էր, որի մօտ յամախում էի ուսանելու,.

Այդ ասացուածների մէջ որքան տողեր կան, այն-
քան եւս սխալներ կան: Ուրմի քաղաքում երբէք հայ-
կաթոլիկ վարդապետներ չեն եղել եւ այժմ նոյնպէս չկան:
Երբէք հայ-կաթոլիկ վարդապետները քաղաքական ձգտում-
ներով Պարսկաստան չեն մտել, որովհետեւ նրանք քա-
ղաքական շահեր չունեն: Ուրմիում եղել է, այժմ նոյն-
պէս կայ, ասորի-կաթոլիկ հասարակութիւն, բայց նրանց
կրօնաւորները ոչ հայեր են, այլ եւրոպացիք, լազա-
րիստների կարգից: Երեւի, «Դաղանիք»-ի հեղինակը,
ինքը Պարսկաստանում ապրելով, այնքան չէ ուսումնա-
սիրել երկիրը, որ Ուրմին շփոթել է Սպահանի հետ,
որտեղ, իրաւ, կայ հայ-կաթոլիկ հասարակութիւն: —
Թողնենք այդ, մեզ համար հետաքրքիր կէտը պատանի
Բէկնազարեանի Ֆրանսերէն սովորելն էր բանտարկեալ
վարդապետի մօտ, մի տարուայ ընթացքում, այն եւս
պարսկական դժոխային բանտում, որի դռները ոչ մի օտար
մարդու առջեւ չեն բացվում:

Այժմ տեսնենք, թէ ինչպէս էր ապրում պատանի
Բէկնազարեանը շահի պալատում:

«Շահի պալատում ամենից սիրականն եւ էի:
Շահի երկու բոյրերն, վրացի եւ պարսիկ աղախին-
ներն սիրում էին զիս անյազ սիրով, փայփայում եւ
զգվում: Չեմ կարող չիշել մի գլխաւոր պարագայ,
այս է, միմեանցից թագուն հայ-կաթոլիկ վարժապետս

(քանտում) քարոզում էր ինձ ընդունել Փափի գերիշխանութիւնը, պարսիկ վարժապետ՝ Մահմետի լոյս կրօնը եւ Ս. Ալու իմամութիւնը, եւ վրացի աղախիններն՝ յունադաւանութիւնը եւ վրացիութիւնը: Թէ եւ հօրիցս կանխաւ խրատուած էի ընաւ այդ կամ՝ ոչ չպատասխանելուն՝ սակայն խոստովանում եմ մեղքս, ինչպէս տղայական տաք արեան յատուկ է՝ վարդապետին պատասխանեցի. — “Աւելի լաւ կը լինէր դու հայ մեռնէիր քան թէ փափականութեան մէջ ապրէիր,” պարսիկ վարժապետիս. — “Դու ինձ պարտաւոր ես պարսկերէն ուսուցանել եւ ոչ կրօնափոխութիւն, իսկ վրացի թամար եւ Ելիզա աղախիններին. — “Դուք աւելի լաւ կ'անէիք ձեր շահամոլ եւ դիւրափոփոխ ազգականներին մահմետականութիւնից արգելել, քան ինձ վրացիութիւն ընդունել տալու նզնել, (եր. 229—230):

Այդ բոլոր միամիտ խոստովանութիւնները փոքր ի շատէ հաւանական կարող էին լինել, եթէ Աղա-Մամադ-շահը կանանոց ունենար: Դժբախտաբար նա ներքինի էր եւ զուրկ պարսից շահերի կանանոց ունենալու բաւականութիւնից: Դեռ տղայական հասակում Աղա-շահի հրամանով ներքինիացրին նրան եւ պահվում էր նոյն շահի արքունիքում, որ գտնվում էր Թաւրէզ քաղաքում: Իսկ երբ Զենդ-Քարիմ-խանի զօրավարը, Շրխալի խանը, սպանել տուեց նրա հօրը՝ Մամադ-Յուսէին-խանին, եւ նրա որդիներից շատերին կոտորել տուեց Աստարապատում, այդ կոտորածից ազատուեցաւ Աղա-Մամադ խանը, որովհետեւ գտնվում էր Աղա-շահի մօտ¹:

¹ “Պատմութիւն Պարսից” Մ. Դ. Թաղիադեանցի Ա. հատ. եր. 216: “Պատմութիւն Նոր-Ջուղայու” Երրորդ թիւն Տէր Եփհանեանցի, տպուած է Նոր-Ջուղա, 1881 թ. Ա. հատ. եր. 291:

Աղա-շահի թագաւորութիւնը տեւեց 6 ամիս միայն: Այնուհետեւ զօրացաւ Զենդ-Քարիմ-խանը: Դա Աղա-Մամադ-խանին բերել տուեց Շիրազ եւ պահում էր իւր կանանոցում, իբրեւ պատանդ: Այդ կանանոցից փախաւ նա եւ Ղաջարեան թագաւորութեան սկիզբը դրեց¹:

Աղա-Մամադ-շահը ինչպէս կանանոց չունէր, նոյնպէս տանը մնացած երկու քոյրեր չունէր, որ սիրէին Ապրես-Բէկնազարեանին: Նա միայն մի հօրաքոյր ունէր, որի վրայ ամուսնացաւ Զենդ-Քարիմ-խանը, նրա հօրը սպանել տալուց յետոյ²:

Այստեղ ծիծաղելի է այն կէտը, որ Ապրես Բէկնազարեանը, ապրելով Աղա-Մամադ-շահի պալատում եւ ծանօթ լինելով նրա բոլոր գաղտնիքների հետ, այնուամենայնիւ, չգիտէ ամենահասարակ անցքերը նրա տոհմային պատմութեան: — Նա չգիտէ, որ Աղա-Մամադ-շահի հայրը, Մամադ-Յուսէին-խանը, մօտ 40 տարի առաջ սպանուած էր (1759 թ.)³, իսկ նրա մայրը նոյնպէս վաղուց վախճանուած էր: Ուրեմն այդ երկու քոյրերը ով պիտի ծնէր Աղա-Մամադ-շահի համար, որ սիրէին Ապրես Բէկնազարեանին...

Եթէ ընդունենք անգամ, որ պարսից այդ ներքինի թագաւորը կանանոց ունէր, բայց դարձեալ խիստ տարապայման կը լինէր ընդունել, որ Ապրես Բէկնազարեանը ապրում էր նրա պալատում եւ նրա կանանոցի հետ յա-

¹ “Պատմութիւն Պարսից” Մ. Դ. Թաղիադեանցի Ա. հատ. եր. 206: “Պատմութիւն Նոր-Ջուղայու” Ա. հատ. եր. 279, 280: “Խամայի Մեղքութիւնները” եր. 138:

² “Նամէյի Խօսքովան” (Գիրք թագաւորաց) Աշխատութիւն Զալալ-Միրզայի որդւոյ Քաթալի-շահի, Գ. հատ. եր. 422: Տպուած է Թէհրանում 1871 թ.:

³ Զամեանի Պատմութիւն Հայոց Գ. հատ. եր. 859:

րաբերութիւններ ունէր: Ապրես Բէկնաղարեանը այդ ժամանակը անպատճառ քսան տարեկան կը լինէր, իսկ այդ հասակում նրան կանանոցը ներս չէին թողնի, մանաւանդ, որ նա քրիստոնեայ եւ նրա ներկայութիւնը, ըստ պարսից կրօնի, կարող էր ամեն ինչ պղծել մահմեդական ընտանիքում, եւ աւելի, մոլեռանդ Աղա-Մամադ-շահի ընտանիքում:

Զարմանալին այն է, Աղա-Մամադ-շահը, որ Թիֆլիսից տարած 12.000 զերինների մեծ մասը զանազան հրապոյրների կամ մտրակի ուժով մահմեդական դարձրեց, բայց Ապրես Բէկնաղարեանի կրօնին չդիպաւ: Եւ նրան ոչ միայն որպէս քրիստոնեայ սնուցանում էր իւր պալատում, այլ մինչեւ անգամ նպաստում էր նրա մէջ հայրենական կրօնի պահպանուելուն:

«Ինչպէս իմ՝ բարերար Շահն կարգադրած էր՝ — գրում է ապրես Բէկնաղարեանը — ես ամեն շաբաթ երեկոյեան եւ կիրակէ առաւօտեան եւ կէսօրին մեր եկեղեցին էի գնում, աղօթում եւ ուզած ժամանակս հաղորդվում եւ վերադառնում», (եր. 229):

Նա մինչեւ անգամ շահի պալատում շարունակում էր հայերէնով պարսպուել:

«Բարձի թողի արած չէի եւ հայերէնս, այլ ինչպէս կանխաւ պատուիրած էր ինձ հայրս՝ զիշերներն առանձնացած ժամանակներս կարգաւ կարդում էի Ս. Աւետարանս իբրեւ կրօնագիրք, Եղիշէս՝ իբրեւ պատմագրութիւն ուսուցանող գիրք եւ Նարեկս՝ իբրեւ աղօթագիրք», (եր. 222):

Այդ բոլորը գուցէ լաւ կը լինէր մի վէպի մէջ, բայց ոչ թէ պատմութեան մէջ: Երեւում է, որ միամիտ Ապրես Բէկնաղարեանը ոչ Աղա-Մամադ-շահին է տեսել

եւ ոչ էլ նրա պալատն է տեսել, որ գիտենար, թէ ինչեր կատարուեցան այդ պալատում: Եթէ նա այնտեղ եղած լինէր, անպատճառ կը տեսներ ուրիշ շատ հայ պատանիներ, որոնց Եղիշէն եւ Նարեկը ամեն գիշեր կարդում էր: Նա կը տեսներ Մանուշար — խանին¹, Խօսրով-խանին², Գիօրգին-խանին³ եւ ուրիշ շատերին, որոնց ոչ միայն մահմեդականացրել էին, այլ եւ — ն երբ ինիացրել էին...: Առանց ներքինի դարձնելու եւ առանց մահմեդական դարձնելու, պարսից շահերը ոչ մի օտար մարդու թոյլ չէն տալիս բնակուելու իրանց պալատում...:

Ով որ փոքր ի շատէ ուսումնասիրել է Աղա-Մամադ-շահին, հարկաւ, ծանօթ կը լինի նրա վերին աստիտաճի կրօնական մոլեռանդութեան հետ: Նա մինչեւ անգամ բուն Պարսկաստանի, որի թագաւորն էր ինքը, մի նահանգից հայ գերիներ էր տանում դէպի միւսը՝ մահմեդականացնելու նպատակով⁴: Իսկ նրա Թիֆլիսից տարած

¹ Մանուշար-խանը Թիֆլիսի Էնիկօլփեանների տոհմից էր:

² Խօսրով-խանը Թիֆլիսի Տէր Սամուէլի որդին էր, Ղայթմազեան տոհմից:

³ Գիօրգին-խանը Մանուշար-խանի ազգականն էր, նոյնպէս Թիֆլիսցի:

Այդ երեք անձանց մասին, որ բարձր պաշտօնների եւ աստիճանների հասան Պարսկաստանում, կը խօսուի հետեւեալ գլխում:

⁴ 1785 թուի յուլիս ամսի 23ին Աղա-Մամադ-շահը գերի վարեց Սպահանի նահանգի Փերիայ կոչուած գաւառի հայ բնակիչներից շատերին, որոնք Շահ-Աբաս մեծի Պարսկաստան տարած զաղթականներից էին: («Պատմութիւն Նոր-Ջուղայու» Ա. հատ. եր. 342—343):

Հետեւեալ տարին (1786 թ.) Աղա-Մամադ-շահը մի նոր արշաւանք կատարեց դէպի Սպահանի կողմերը: Այս անգամ Փերիայ գաւառի հայ բնակիչները երկիւղեց ամրացան լեռներում. իսկ Շահը հրամայեց իւր զօրքերին աւարի առնել նրանց անտէր մնացած գիւղերը: («Պատմ. Նոր Ջուղայու» Ա. հատ. եր. 347):

1787 թուին դարձեալ արշաւեց Աղա-Մամադ-շահը դէպի Սպահանի կողմերը եւ այս անգամ գերի վարեց հայոց Բուրվարի կոչուած գաւառի բնակիչներից շատերին, որոնք նոյնպէս Շահ-Աբաս մեծի տարած հայ գաղ-

ահագին գերիվարութեան հետքերն անգամ չեն մնացել այժմ Պարսկաստանում:

Բայց ի՞նչ է ասում այդ գերիների մասին Ապրես Բէկնաղարեանը:

«Պարսկաստան փոխադրած հայ եւ վրացի գերիներն ընակութիւն հաստատած էին Թաւրիզում, սորա շրջականներում եւ փոքր մասամբ Թեհրանում: Վրացիք զգալի կերպիւ պարսկանում էին մահմեդական կրօնը ընդունելով, իսկ Հայք ընդհակառակն պահպանում էին իւրեանց կրօնը եւ լեզուն, եկեղեցիներ շինելով եւ երեխայքը քահանայից ձեռօք ուսուցանելով, (եր. 229):

Այդ խօսքերից խուսկի հոտ է բուրում... երեւում է, որ դրողը մի հոգեւորական է... չէ ցանկացել, որ հայերը կորչէին Պարսկաստանում:

Եթէ Ապրես Բէկնաղարեանը Պարսկաստանը տեսած լինէր, եւ Աղա-Մամադ-շահի գերիների հետ այնտեղ գնացած լինէր, հէնց այդ փոքրիկ հատուածի մէջ այնքան սխալներ չէր անի, որը եւ այժմ պիտի ցոյց տամ:

Ինչպէս վերելում յիշեցի, Աղա-Մամադ-շահի տարած հայ եւ թէ վրացի գերիների հետքերն չեն մնացել Պարսկաստանում: Մահմեդականութիւնը բոլորին կլանեց՝ (ի հարկէ, իմ խօսքը մի քանի վերծ մնացած անհատների մասին չէ:) Սիւալ է այն, որ Աղա-Մամադ-շահը բնակեցրեց նրանց Թաւրիզում, նրա շրջակայ գիւղերում, եւ մասամբ Թէհրանում: 12.000 գերին փոքր բան չէ, եթէ այդ քաղաքներում բնակեցրած լինէր, չէին կորչի, որովհետեւ հնուց հայ ազգաբնակութիւն կար:

Թականներից էին: Այդ գերիներին Աղա-Մամադ-շահը բնակեցրեց Թէհրանի շրջակայ գաւառներում եւ գլխաւորապէս Սաւայում: Մեծ մասը բռնութեամբ մահմեդականացրին: («Պատմ. Նոր-Ջուղայու», Ա. հատ. եր. 348—349:)

Թաւրիզի հայ ազգաբնակութիւնը բաղկացած է զլխաւորապէս երկու տարրերից՝ բնիկներից եւ Ղարադաղի գաղթականներից, որոնք մինչեւ այսօր պահպանել են իրանց բարբառը եւ, թէ սովորութիւններով, թէ պարամունքներով, բոլորովին որոշվում են միւսներից: Եթէ այդ քաղաքում բնակեցրած լինէին Թիֆլիսի գերիներին, այսօր կը տեսնէինք նրանց, մանաւանդ, որ խումբերով տարուած գաղթականները միշտ առանձին թաղեր են կազմում, եւ այդ թաղերը իրանց անունով են կոչում: Ինչպէս Շահ Աբասի Սպահան տարած գերիները բաժանուած էին զանազան թաղերի, եւ երբէք ջուղայեցին չխառնուեցաւ երեւանցու հետ, կամ երեւանցին դաշտեցու (ներքին ազուլեցու) հետ:

Իսկ Թաւրիզի շրջակայքում, որ ցոյց է տալիս Բէկնաղարեանը, ոչ միայն Թիֆլիսեցոց գիւղեր չկան, այլ մինչեւ անգամ մահմեդականների — Թուրքաց կամ պարսից — գիւղեր չկան: Թաւրիզի շուրջը անապատ է, իսկ գիւղերը բաւական հեռու են: Հայոց երեք գիւղեր կան միայն, մի օրուայ ճանապարհի հեռաւորութեան վրայ, որոնց բնակիչները ոչ թէ Թիֆլիսեցիներ են, այլ բնիկներ կամ զարադաղցիք: Թէհրանում նոյնպէս Թիֆլիսեցի գաղթականներ չեն եղել, եւ այժմ չկան:

Ուրեմն ի՞նչ եղան Աղա-Մամադ-շահի տարած գերիները:

Աղա-Մամադ-շահը նրանց մի մասը բնակեցրեց Մահմեդարանում, որ իւր հայրենական երկիրն էր, մի մասը բնակեցրեց Կասպից ծովի հարաւային գաւառներում, մնացածներին ցրիւ տուեց Պարսկաստանի զանազան խորքերում, հեռու քրիստոնեայ ազգաբնակութիւններից, որպէս զի հեշտ լինէր նրանց մահմեդականացնելը:

Այդ գլխում յիշուած բոլոր օրինակներից, որ ես քաղել եմ «Գաղտնիք»-ից, ինքն ըստ ինքեան ծագում է մի հարց. միթէ Ապրես Բէկնազարեանը, որ այնքան մերձաւոր էր Աղա-Մամադ շահին, որ նրա պալատումն էր ապրում, որ անձամբ ականատես եւ ներկայ էր իւր ժամանակի անցքերին, միթէ նա այսքան սխալներ կ'անէր, եթէ իրօք մի այդպիսի անձնաւորութիւն գոյութիւն ունենար:

Այդ սխալները Մակար վարդապետի սխալներն են: Եթէ նա փոքր ի շատէ ծանօթ լինէր պարսից կարգերի եւ սովորութիւնների հետ, եթէ նա լաւ ուսումնասիրած լինէր այդ ժամանակներում կատարուած անցքերը, ի հարկէ, իւր ստեղծած պատմագրին մուրրութիւնների մէջ չէր ձգի:

Հետեւեալ գլխում ես ցոյց կը տամ աւելի խոշոր սխալներ հայր Բէկնազարեանի գործունէութեան մասին Պարսկաստանում, իսկ այժմ չեմ կարող առանց նկատողութեան թողնել մի մեծ հակասութիւն, որ իսպառ ոչնչացնում է «Գաղտնիք»-ի մի զոյգ հեղինակների գոյութիւնը եւ ցոյց է տալիս, որ նրանց զրաժները երեւակայական առակաբանութիւն է, եւ աւելի ոչինչ:

Վերեւում տեսանք, թէ Բէկնազարեանները որտեղ բնակեցրին Աղա-Մամադ-շահի Պարսկաստան տարած հայ եւ վրացի գերիներին, — Թաւրիզ քաղաքում, նրա շրջակայ գիւղերում եւ Թէհրանում:

Բայց երեւում է, որ «Գաղտնիք»-ի մի զոյգ հեղինակները սաստիկ մոռացկոտ են, զրքի մի տեղում զրաժը միւս երեսում մոռանում են եւ նրա հակառակն են գրում: Նրանք «Գաղտնիք»-ի 169 երեսում Աղա-Մամադ-շահի վերառած հայ եւ վրացի գերիներին, հէնց առա-

ջին իջեւանից, Սողանլուխից, Մեղիք-Մեջլումի¹ միջնորդութեամբ, վերադարձնում են կրկին իրանց տեղը — Թիֆլիս: Իսկ յետոյ, 229 երեսում, բնակեցնում են մի եւ նոյն գերիներին Պարսկաստանի Թաւրիզ քաղաքում, նրա շրջակայ գիւղերում, Թէհրանում եւ այլն: Այլ եւս ինչ գերիներ կը մնային այդ տեղերում բնակեցնելու համար, քանի որ բոլորին վերադարձրել էր շահը:

Ահա «Գաղտնիք»-ի խօսքերը.

«Սողանլու կոչուած տեղից, Մեղիք-Մեջլումի միջնորդութեամբ՝ գերիներից Տփղիս վերադարձան տասն եւ երկու հազար վրացի եւ հայ գերուածներ՝ հանդերձ բոլոր եկեղեցական անօթներով եւ զարդերով, (եր. 169):

Գերիների թիւը ընդ ամենը՝ 12.000 էր: Այդ թիւը առնուած է «Խամսայի Մեղիքութիւններից», որի մէջ նոյնպէս 12.000 է նշանակուած (եր. 145): Իսկ Դուբրովնը նրանց թիւը աւելի պակաս է դնում — 10.000 (Ист. войны и владычества Русскихъ на Кавказѣ Т. III. стр. 42):

Այս տեսակ հակասութիւններ անում են այն հեղինակները, որոնցից մէկը — հայր Բէկնազարեանը — Աղա-Մամադ-շահի զօրապետն է եւ անձամբ մասնակցել է նոյն արշաւանքին, իսկ միւսը — որդի Բէկնազարեանը — ապրել է Շահի պալատում եւ գրել է ժամանակի պատմութիւնը...

¹ Մեղիք-Մեջլումը Ղարաբաղի Ջրաբերդ գաւառակի մեղքն էր, որ վերաւորում էր լինելով վրաց Հերակլ Թագաւորից, առաջնորդեց Աղա-Մամադ-շահին Թիֆլիսի արշաւանքի ժամանակ:

Այժմ տեսնենք հայր Բէկնազարեանի — Աբրահամի — գործունէութիւնը Պարսկաստանում: Քննելով նրան, մենք քննած կը լինենք «Գաղտնիք»ը:

Պէտք է չմոռանալ, որ Աղա-Մամադ-շահը, Թիֆլիսը աւերակ դարձնելուց յետոյ, երբ վերադառնում էր Պարսկաստան, հայր եւ որդի Բէկնազարեաններին տարաւ իւր հետ:

«Շահն յայտնեց մելիքին (Մելիք-Մէջլումին) որ ինքն ստիուած էր փութալ ի Պարսկաստան եւ իւր հետ տանել նաեւ հայրս եւ զիս, — այսինքն հայր եւ որդի Բէկնազարեաններին (եր. 171):

«Երբ Թաւրիզ հասանք¹, — շարունակում է որդի Բէկնազարեանը — հայրս Շահից զօրավար կարգուեցաւ եւ 10.000 սարվազ տոնելով գնաց Հերաթի եւ Ղանդահարի ապստամբութիւնները զսպելու... Իսկ Շահն յաղթական փառքով մտաւ Թէհրան, ուր Պարսից աթոռանիստ քաղաքն էր», (եր. 221):

«Հայրս վերադարձաւ եւ պատմեց հետեւեալը.

«Սիրելի Ապրես, իսպառ նուաճեցինք Հերաթի եւ Ղանդահարի ապստամբութիւնները: Տեղական ապստամբ խաներն սպանուեցան պատերազմում եւ յաջոր-

¹ «Գաղտնիք»ը լին է անթիւ աշխարհագրական սխալներով: 172 եւ 173 էրեսներում ասուած է, որ թէ իրանք, Բէկնազարեանները, եւ թէ շահը անցան Երասխը խուզափիրին կամրջով: Եթէ այստեղից անցած լինէին, Թաւրիզը չէին տեսնի:

² Պարսից աթոռանիստ քաղաքը Թէհրանումն էր, թէ Թէհրանն էր աթոռանիստ քաղաքը, — յայտնի չէ: Բէկնազարեանը չգիտէ, որ Պարսից աթոռանիստ քաղաքը Սպահանն էր, իսկ Աղա-Մամադ-շահը եւ գլխաւորապէս նրա յաջորդները դարձրին Թէհրանը նոր մայրաքաղաք:

դեցին Շահի հրամանաւ նոցա որդիքն: Շահն քաւական մնաց իմ այս ծառայութեամբ, եւ այլն (եր. 222):

Նա կարծում է, որ Հերաթը եւ Ղանդահարը առանձին երկրներ են, չգիտէ, որ երկուսն էլ Աղանիստանի քաղաքներ են: Այդ թողնենք:

Հետաքրքրականն այն է, թէ որքան շուտ են կատարվում «Գաղտնիք»ի մէջ գործերը: Հայրը գնաց, այն եւս 10.000 սարվազով (հետեւակ զինուոր) հօգոր Աղանիստանի ապստամբութիւնները նուաճեց, տիրող խաներին սպանեց, նրանց որդիներին յաջորդ կարգեց, Շահի շնորհակալութիւնը ստացաւ եւ եկաւ սիրելի Ապրեսին պատմեց, — եւ այդ բոլորը կատարվում է մի քանի րոպէում:

«Գաղտնիք»ի համար, որպէս շատ օրինակներ կը տեսնենք, աշխարհագրական տարածութիւններ եւ ժամանակների տարբերութիւններ չկան: Մարդիկ օդի մէջ են շրջում. մի վայրկեան կը տեսնէք նրանց՝ Թաւրիզում, իսկ մի վայրկեանից յետոյ՝ Հնդկաստանում: Մինչեւ Բէկնազարեանը կը գնար Աղանիստանի ապստամբութիւնները կը նուաճէր եւ կը վերադառնար, շահին արդէն սպանուած կը գտնէր, եւ այլ եւս նրա շնորհակալութիւնը չէր կարող ստանալ, որովհետեւ, յիշեալ արշաւանքից յետոյ, շահը ապրեց մի եւ կէս տարի միայն: Այդ տեսանք նախորդ գլխում:

Բայց հարցը դրանում չէ: Մեզ համար հետաքրքրականն այն է. արդեօք տեղի ունեցել է մի այդպիսի արշաւանք:

Այդ հարցը պարզելու համար, ես հարկաւոր եմ համարում բերել «Խամսայի Մելիքութիւններից» մի քանի քաղուածքներ մի եւ նոյն արշաւանքի մասին եւ զուգահեռաբար դնել «Գաղտնիք»ի պատմածների հետ:

“Որովհետեւ Աղա-Մամադ-խանը իր յաղթութիւնով (Թիֆլ. վերաբերութեամբ) առաւել պարտական էր Մելիք-Մէջլումին, ճանապարհին, հէնց առաջին իջեւանում (Սողանլու զինում) հրամայեց իր զորապետներին, որ աւարից նրա մարդիկներին համար բաժին հանեն, ասելով. “Բրիստոնեային պատկանածը քրիստոնեային տուեցէք”։ Մելիք-Մէջլումի ձիաւորները իրանց եւափունջիները տարածեցին գետնի վրայ, եւ պարսից զօրքերը որքան խաչեր, եկեղեցական անօթներ եւ զգեստներ կողոպտել էին Թիֆլիսի եկեղեցիներից, բոլորը թափեցին նրանց եւափունջիների վրայ։ Մելիք-Մէջլումը այդ բոլորը յետ ուղարկեց Թիֆ-

¹ Պարզ երեւում է, որ “Գաղտնիք”ը քաղել է “Խամսայի Մելիքութիւններից”, միայն աւելացնելով, թէ եկեղեցական իրեղէնների հետ, Մելիք-Մէջլումի միջնորդութեամբ Աղա-Մամադ-շահը վերադարձրեց նաեւ իւր վերառած 12.000 հայ եւ վրացի գերիները։ Այդ յաւելումը “Գաղտնիք”ի ամենախոշոր հակասութիւններից մէկն է, որովհետեւ նոյն գրքի եր. 229 ասում է, որ շահը նրանց տարաւ իւր հետ եւ բնակեցրեց Թաւրիզ քաղաքում, նրա շրջակայ գիւղերում եւ Թէհրանում։ Այդ եւ ցոյց տուի նախորդ գլխում։

“Սողանլու կոչումած տեղից, Մելիք-Մէջլումի միջնորդութեամբ՝ գերիներից Տիֆլիս վերադարձան տասն եւ երկու հազար վրացի եւ հայ գերուածներ՝ հանդերձ բոլոր եկեղեցական անօթներով եւ զարդերով, (“Գաղտնիք” եր. 169)։

լիս” (Խամսայի Մելիք. եր. 145)։

“Շահը շնորհեց Մելիք-Մէջլումին այդ երեք արտօնութիւնները. 1. երբ եւ որով՝ շքանշան¹, երկու կամենայ, կարող է անար- ջորաբերուն ջխտանոց² ար-

¹ Եւ առիթ կ'ունենամ ուրիշ տեղերում եւս ցոյց տալու, որ “Գաղտնիք”ի պատմական մասը ամբողջապէս առնուած է “Խամսայի Մելիքութիւններից”, եւ ինչպէս այդ քաղուածքի մէջ երեւում է, ինչ փոփոխութիւններ որ արել է “Գաղտնիք”ի հեղինակը, դրանք կամ խոշոր սխալներ են կամ փաստերի աղաւաղումներ։ Այդ եւ յետագայ ծանօթութեան օրինակները բաւական կը լինեն իմ կարծիքը ապացուցանելու համար։ Աղա-Մամադ-խանի օրերում առիւծադրոշմ շքանշանը դեռ գործածական չէր, եւ նա մինչեւ անգամ իրաւունք չունէր տալու, որովհետեւ, այդ միջոցին՝ նա դեռ հասարակ խան էր, ճանաչուած չէր՝ իբրեւ թագաւոր։ Առիւծադրոշմ շքանշանը գործածական դարձաւ նրա յաջորդների — Ֆաթալի-շահի, Մամադ-շահի եւ մանաւանդ պարսից ներկայ շահի օրերում։

² “Ջխտանոցը” “Գաղտնիք”ի ծանօթութեան մէջ բացատրուած է. “Վրացեաց թագաւորների կտրած միաձոյլ 40 կոպէկանոց դրամ”։ Վրաց թագաւորների եւ ոչ մէկի ժամանակ այդ դրամը չկար։ Երբ վրաց վերջին թագաւորը, Գիորգին, մահուան անկողնի մէջն էր, այդ միջոցին նրա Ս. Պետերբուրգ ուղարկուած պատգամաւորները, ի թիւս այլ պայմանների, առաջարկում էին ռուսաց արքունիքին եւ դրամ հատանելու իրաւունք ունենալ։ Այդ առաջարկութիւնը չիրագործուեցաւ, որովհետեւ Գիորգին չուտով վախճանուեցաւ եւ նրա հետ վրաց թագաւորութիւնը վերջացաւ։ (Исторія войны и влобычества Русскихъ на кавказѣ, Н. Дубована Т. III. 335 - 351)։ Յիշեալ դրամը, թէեւ վրաց տառեր է կրում, բայց ռուսաց փող է, Թիֆլիսում հատանել սկսեցին 1805 թուին մինչեւ 1837 թուականը, այսինքն. սկսեալ այն ժամանակից, երբ վրաց թագաւորութիւնը բոլորովին վերջացած էր եւ Վրաստանը միացած էր Ռուսաստանի հետ։ Իսկ Աղա-Մամադ-շահի արշաւանքը եւ նրա Թիֆլիսը աւերակ դարձնելը տեղի ունեցաւ ոչ թէ Գիորգիի օրերում, այլ նրա նախորդ Հերակլի օրերում, երբ այդ դրամները ամենեւին գոյութիւն չունէին։ Ուրեմն սրտեղից երբ շահը իւր ջորիների բեռները յիշեալ դրամներով... Աւելորդ չեմ համարում յիշել եւ այն, որ վրաց վերջին թագաւորների ժամանակ, Թիֆլիսում եղած դրամահատութեան տունը, որ գտնվում էր իշխան Բէհրուլիւնի գլխի տակ, — դա պարսից հիմնարկութիւն էր եւ պարսից դրամ դեանների ձեռքում, — դա պարսից հիմնարկութիւն էր եւ պարսից դրամ

գել կերպով եւ եւ մօտ
գործել իր մօտ. 2. ինչ որ
խնդրելու լինի, նրա կամքը
կը կատարուի. 3. արքունի
գանձարանը նրա տրամադրու-
թեան ներքոյ կը լինի,
(Խամս. Մեղք. եր. 145—
146):

“Բայց Մեղք-Մեղքումը
այն աստիճան հպարտ եւ
անշահասէր մարդ էր, որ
Շահից ուրիշ ոչինչ չպա-
հանջէր, միայն թիֆլիսը
աւերակ դարձնելուց յետոյ,
խնդրեց նրա օգնութիւնը
Շուշի բերդը նոյնպէս կոր-
ծանել, Իբրահիմ-խանին
օգնչացնել եւ աւելի հաս-
տատութիւն տալ Ղարա-

ծաթ եւ երկու քսակ ոսկի...
նոյն չափով եւ Զաւադ-
խանին, (“Գաղտնիք” եր.
171):

“Բայց առաջինն (Մեղք-
Մեղքումը) չընդունեց (զրամ-
ները), քոլոր ճըռ երի’
(Շուշու Իբրահիմ-խանի եւ
նրա կուսակիցների) ջնջումը
գերադաս համարելով քան
թէ այդ դրամը. միայն ըն-
դունեց շքանշանը, պատ-
ճառելով թէ ինքն քաւա-
կան կը լինէր միայն ճըռե-
րի ջնջելովն եւ այն Շահն

ներ էին կտրում, որովհետեւ Վրաստանը, իբրեւ պարսկական մի աւատա-
կան նահանգ, իրաւունք չունէր իւր սեպհական դրոշմով դրամ հատանելու:
Այդ պարսից դրամները եւ այսօր կարելի է տեսնել Թիֆլիսի հնավաճառ-
ների կամ սառաֆների մօտ:

1 “Ճըռ” բառը, որ խիստ յաճախ գործ է ածվում “Գաղտնիք”ի
մէջ եւ ամեն բոլոր անտանելի կերպով ականջ է ծակում, Մակա: վար-
դապետը իւր ծանօթութեան մէջ թարգմանում է “վայրենի, անպատուաստ
պտղատու ծառ”, իսկ փոխարեքական մտքով “կեղծ, շինծու, անհարգատ”:
Բայց ճըռ կամ աւելի ճիշտ ուղղագրութեամբ՝ ջըռ, թուրքերէն բառ է՝
ջըռ մաք բայի արմատից կազմուած, եւ նշանակում է ճեղք ու ած
կամ հերձ ու ած: Այսպէս կոչում էին Ղարաբաղի այն մեղքներին, որ
բաժանուած էին հարազատ մեղքների միաբանութիւնից եւ միացած էին
նրանց թշնամի թուրք խանների հետ, որոնք բռնութեամբ տիրապետել էին
Շուշին եւ Ղարաբաղի մի մասը:

բաղի մեղքների իշխանու-
թեանը” (Խամս. Մեղք.
եր. 146):

“Շահը յօժարուեցաւ
ուղղակի գնալ Ղարաբաղ,
Շուշին գրաւելու եւ Մե-
ղք-Մեղքումի ցանկութիւն-
ները կատարելու համար:
Բայց դժբախտաբար այդ
միջոցներում Ղանդա հա-
րի եւ Հերաթի կողմե-
րում խռովութիւններ ծա-
գեցան, եւ նա ստիպուեցաւ
շտապել Պարսկաստան ապ-
ստամբութիւնները զսպելու
համար” (Խամս. Մեղք.
եր. 146):

“Նա (Շահն) յայտնեց
Զաւադ-խանին եւ Մեղք-
Մեղքումին սպասել, խոստա-
նալով, որ շուտով կը վե-
րադառնայ” (Խամս. Մեղք.
եր. 146):

“Զաւադ-խանը Մեղք-
Մեղքումի հետ գնացին Գան-

ինքն անձամբ (այսինքն որ
Շահը անձամբ մասնակցէր
ճըռերի ջնջման գործին),
(“Գաղտնիք” եր. 172):

“Եւ մինչդեռ հայ զօրա-
կանաց սրտերն լցուած ու-
րախութեամբ եւ Շահի
տուած խոստմամբ աճա-
պարում էին Շուշի, յան-
կարծ Շահն մի նամակ
ստացաւ Պարսկաստանից,
որն յայտնում էր Շահին
թէ զօրաւոր ապստամբու-
թիւններ երեւան ելած էին
Ղանդա հարի եւ Հե-
րաթի կողմերում: Հարկ
էր փութալ ի Պարսկաս-
տան, (“Գաղտնիք” եր.
170):

“Շահն յայտնեց Մեղք-
քին (Մեղք-Մեղքումին), որ
ինքն ստիպուած էր փու-
թալ ի Պարսկաստան...
եւ խոստացաւ առաջիկայ
գարնան կրկին գալ, գրաւել
Շուշին եւ կատարել իւր
խոստումները, (“Գաղ-
տնիք” եր. 171):

“Շահն շնորհակալու-
թեամբ հանդերձ, հրաժա-

ձակ, իսկ Շահը ուրիշ ճանապարհով դիմեց դէպի Պարսկաստան» (Մամա. Մեղք. եր. 146):

Րական ողջոյն տալով Մեղքին (Մեղք-Մեջլուսին) եւ Զաւադ-խանին՝ հետագա Գանձակից, («Գաղտնիք» եր. 172):

Վերելում դրած մի շարք զուգահեռական համեմատութիւններից պարզ երեւում է, որ՝ կամ «Մամայի Մեղքութիւնների» հեղինակը — ես — գողացել է «Գաղտնիք»-ից, կամ «Գաղտնիք»-ի հեղինակը — Աբրահամ Բէկնազարեանը — գողացել է «Մամայի Մեղքութիւններից»:

Ես «Գաղտնիք»-ից գողանալ չէի կարող, որովհետեւ, երբ Աբրահամ Բէկնազարեանը գրում էր յիշեալ տողերը (1795 թ.) ոչ ես ծնուած չէի, այլ իմ հայրն անգամ ծնուած չէր: Բայցի դրանից, «Մամայի Մեղքութիւնները» լոյս է տեսել 1882 թուին, իսկ «Գաղտնիք»-ը այս տարի — 1886 թուին: Առաջինը երկրորդից օգուտ քաղել չէր կարող:

Բայց պէտք է խոստովանուել, որ Աբրահամ Բէկնազարեանը նոյնպէս չէր կարող օգուտ քաղել «Մամայի Մեղքութիւններից» որովհետեւ նա մեռել է այդ գրքի լոյս տեսնելուց 58 տարի առաջ — 1828 թուին:

Ուրեմն ո՞վ է գողը...:

Գողը ինքն իրան կը գտնուի... բայց ես աւելորդ չեմ համարում յիշել մի զրոյց: Մի մարդից փողեր գողացան, նա ծիծաղելով ասաց. — Թո՛ղ տանէ, շատ խէր չի տեսնի, նրանց միջում մէկը ղալը (կեղծ) էր...:

Նոյնը կրկնում եմ եւ ես: «Մամայի Մեղքութիւններից» առած քաղուածքների մէջ մի խոշոր պատ-

մական սխալ կայ, եւ այդ սխալը նոյնութեամբ մտել է «Գաղտնիք»-ի մէջ:

Այն կտորը, թէ Աղա-Մամադ-շահը թողեց Շուշի բերդը գրաւելու դիտաւորութիւնը եւ շտապեց Պարսկաստան՝ Ղանդահարի եւ Հերաթի ապստամբութիւնները զսպելու համար, — դա բոլորովին սխալ է: Այսպիսի ապստամբութիւնների ոչ տեղի են ունեցել եւ ոչ էլ Աղա-Մամադ-շահը գնացել է նրանց զսպելու:

Թէ ինչն է սխալեցրել ինձ, — այդ ես գիտեմ, եւ իմ սխալը ինքս ուղղում եմ:

Բայց ինչ որ ներելի կարող է լինել ինձ, որ գրել եմ «Մամայի Մեղքութիւնները» յիշեալ անցքից 87 տարի յետոյ, — այն չէ կարող ներելի լինել Աբրահամ Բէկնազարեանին, որ ոչ միայն գրում է յիշեալ երեւակայական արշաւանքի պատմութիւնը, այլ ինքը, Աղա-Մամադ-շահից զօրապետ կարգուելով, 10.000 սարվազով գնում է Աւղանիստան, Ղանդահարի եւ Հերաթի ապստամբութիւնները նուաճում է, տեղային խաներին կոտորում է, նրանց որդիներին յաջորդ է կարգում եւ այսպիսով խաղաղացնում է մի ամբողջ երկիր (եր. 221, 222):

(Յիշեալ արշաւանքի մասին «Գաղտնիքից» առած վկայութիւնները դրեցինք այս գլխի սկզբում, նորից կրկնել՝ աւելորդ ենք համարում):

Բայց ի՞նչով բացատրել այդ հանելուկը: —

Ահա ինչով. Մակար վարդապետը ցանկացել է իւր ստեղծած պատմագրներին — հայր եւ որդի Բէկնազարեաններին — ուղարկել Պարսկաստան, որ նրանք աղբիւրի հէնց մաքուր ակնից քաղեն բոլոր տեղեկութիւնները եւ արձանագրեն «Գաղտնիք»-ի մէջ: Այդ նպատակով նա որդի Բէկնազարեանին մտցրել է Աղա-Մամադ-շահի պալատը:

Այնտեղ նա պարսկերէն է սովորում, Շահի գաղտնի նամակները, հրովարտակները, շրջաբերականներն է ընդօրինակում եւ, մի եւ նոյն ժամանակ, նրանց օրինակները մտցնում է «Գաղտնիք»ի մէջ: (Այդ տեսանք Գ. գլխում): Մնում է հայր Բէկնազարեանը: Մակար վարդապետը մտածել է՝ դրա համար եւս մի նպատակայարմար պաշտօն գտնել: Եւ կարգել է նրան զօրապետ Աղա-Մամադ-շահի մօտ, որպէս զի, նրա բոլոր զինուորական գործողութիւնների գաղտնիքները իմանայ եւ նոյնպէս մտցնէ «Գաղտնիք»ի մէջ: Բայց նրան պէտք է մի որ եւ է գործ տալ, որի մէջ յայտնուի, նշանակութիւն ստանայ: Մակար վարդապետը «Խամայի Մելիքութիւնների» մէջ կարգացել է, թէ մի ինչ որ Հերաթի եւ Ղանդահարի ապստամբութիւններ են եղել: Եւ այդ զուտ ոսկու տեղ ընդունելով, իսկոյն օգուտ է քաղել եւ Աբրահամ Բէկնազարեանին ուղարկել է Աւղանիստան, որ նոյն ապստամբութիւնները զսպող հերոսը դառնայ:

Այժմ, կարծեմ պարզ է, թէ ո՛վ է գողը...:

Եթէ ուրիշ ոչինչ չը լինէր, Աւղանիստանի երեւակայական արշաւանքն միայն բաւական էր՝ ցոյց տալու «Գաղտնիք»-ի կեղծութիւնը:

Աղա-Մամադ-շահը այնքան զբաղուած էր բուն Պարսկաստանի ներքին գործերով, եւ դեռ եւս այնքան շատ գործեր ունէր տեղային խաների հետ, մինչեւ կարողանար բոլորին նուաճել եւ ի մի ձուլել ամբողջ Պարսկաստանը, — որ նա Պարսկաստանի սահմաններից դուրս աշխարհակալութիւններ անելու ոչ ժամանակ ունէր եւ ոչ ցանկութիւն:

Աղա-Մամադ-շահի օրերում Աւղանիստանը նոյնքան եւ գուցէ աւելի մի զօրեղ իշխանութիւն էր, որքան

Պարսկաստանը, եւ ամենեւին կախում չունէր վերջինից, որ Աղա-Մամադ-շահը ստիպուած լինէր՝ կամ ինքը գնալ, կամ Աբրահամ Բէկնազարեանին ուղարկել՝ տեղային ապստամբութիւնները զսպելու:

Դեռ շատ ժամանակ չէր անցել այն օրից (ընդ ամենը 68 տարի) որ սէֆէյիների գահի վրայ Սպահանում, նստում էին աւղանները: Նադիր-շահի հզօր ձեռքը միայն կարողացաւ մաքրել Պարսկաստանը աւղաններից: Այլ եւս ի՞նչ հարկ կար, որ Աղա-Մամադ-շահը իւր զգոյշ ձեռքը միտէր օձերի բոյնի մէջ...:

Բայց մի անգը շտապեցրեց Աղա-Մամադ-շահին, Թիֆլիսի աւերումից յետոյ, թողնել Շուշի բերդը եւ շտապել դէպի Պարսկաստան:

Այդ անգըր ոչ թէ Ղանդահարի եւ Հերաթի ապրստամբութիւններն էին, այլ Բուխարայի թաթառների յարձակումները Աղա-Մամադ-շահի նոր հիմնած պետութեան սահմանների վրայ: Եթէ Մակար վարդապետը զիտնար այդ, տարակոյս չկայ, որ նա Աբրահամ Բէկնազարեանին այլ եւս Աւղանիստան չէր ուղարկի, այլ Բուխարայ կ'ուղարկէր թաթառներին զսպելու համար:

Թաթառներին պատժելու նպատակով սկսուած արշաւանքը՝ Աղա-Մամադ-շահը սքօղեց Խորասանի ուխտագնացութեան պատրուակով: Այդ պատրուակի ներքոյ թաղնուած էր մի այլ նպատակ եւս, այն է՝ ձեռք բերել Նադիր-շահի գանձերը, որ դեռ եւս մնացել էին նրա ժառանգների մօտ:

Այդ էր պատճառը, որ Թիֆլիսից Պարսկաստան վերադառնալուց յետոյ, նա անմիջապէս դիմեց դէպի Խորասան:

Դեռ կենդանի էր կուրացեալ Շահ-Ռուխը — Նադիր-շահի թոռը: Երբ Աղա-Մամադ-շահը հասաւ Խորասանի սրբազան քաղաքը, Մաշհադ, դժբախտ թագաւորը դիմաւորեց նրան եւ, նրա ձեռքից բռնելով, տարաւ իմամի սրբավայրը: Այստեղ Աղա-Մամադ-շահը իւր տղութեան կատարելուց յետոյ, սկսեց Շահ-Ռուխից պահանջել Նադիր-Շահի գանձերը: Ժերուհի թագաւորի բոլոր աղաչանքները ապարդիւն եղան՝ ամոքելու Աղա-Մամադ-շահի ազահուլութիւնը: Նա սկսեց սարսափել չարչարանքներով տանջել նրան: Իւր անգթութիւնը այն աստիճանի հասցրեց, որ դրեց Շահ-Ռուխի գլխին մի պսակաձեւ շրջանակ եւ նրա մէջը հալած արձիճ լցնել տուեց: Այսպիսով ստացաւ նա այն խոշոր յակինթը¹, որ մի ժամանակ զարդարում էր Ուլուսթանի թագի ճակատը, եւ որը բերել էր Նադիր-շահը Հնդկաստանից: Իւր կրած տանջանքներից մեռաւ Շահ-Ռուխը եւ նրա հետ հանգաւաւարեանների թագաւորութեան վերջին շառաւիղը²:

Խորասանից Աղա-Մամադ-շահը պատրաստվում էր գնալ Բուխարայ թաթառներին պատժելու, երբ լսեց, որ ռուսները նոր զօրքեր են ուղարկել Անդրկովկաս: Այնտեղից ուղղակի դիմեց Շուշի, առանց պատերազմի գրաւեց, եւ այնտեղ սպանուեցաւ իւր երկու սպասաւորներից (1797 թ.):

Եւ այսպէս, Աբրահամ Բէկնազարեանի գործունէութիւնը Պարսկաստանում սկսվում է մի առասպելից, այն

¹ Այդ նշանաւոր յակինթը մինչեւ այսօր պահվում է պարսից արքունիքում եւ, որքան յիշում եմ, կոչվում է «գուլբի-գարիայ» — գոհարի ծով:

² «Պատմութիւն Պարսից» Մ. Գ. Թաղիադեանցի Ա. հատ. եր. 214—215:

է Աւղանիստանի արշաւանքից, որ բնաւ պատմական հիմք չունի: Աղա-Մամադ-շահի օրերում մի այսպիսի արշաւանք տեղի չէ ունեցել:

Աւղանիստանի արշաւանքը տեղի է ունեցել ոչ թէ Աղա-Մամադ-շահի օրերում, որ նրա հերոսը երեւակայական Աբրահամ Բէկնազարեանը լինէր, այլ — նրա յաջորդ Փաթալի-շահի օրերում: Այդ ժամանակ Աւղանիստանի թագաւոր Զաման-շահը իւր ասպատակութիւններով սարսափի մէջ էր դրել ամբողջ Հնդկաստանը: Հնդկական թագաւորները մինը միւսից յետոյ ընկնում էին նրա զօրութեան առջեւ: Եւ որովհետեւ Զաման-շահի տիրապետութիւնները սաստիկ փնտում էին անգլիացիների շահերին Հնդկաստանում, այդ պատճառով, անգլիական քաղաքագիտութիւնը յաջողեցրեց թէհրանում՝ Փաթալի-շահին իւր զօրքերով շարժել դէպի Աւղանիստանի սահմանները, որպէս զի Զաման-շահը ստիպուած լինի թողնել Հնդկաստանը եւ վերադառնալ իւր երկիրը պաշտպանելու պարսիկներից: Այդ արշաւանքը կատարելու համար, մի քանի տարի շարունակ, Փաթալի-շահը ստանում էր անգլիացիներից օրեկան 1000 թուման ոսկի:¹

Ուր մնաց Աբրահամ Բէկնազարեանը, որը մինչեւ անգամ չգիտէ, որ իւր 10.000 սարվազով նուաճած Աւղանիստանի տիրապետողները հասարակ խանէր չէին, այլ սարսափելի Զաման-շահն էր:

Փաթալի-շահի օրերում Բէկնազարեանները դարձեալ շարունակում են մնալ պարսից ծառայութեան մէջ, բայց թէ ինչ է նրանց պաշտօնը, — այդ մասին որոշ յիշա-

¹ «Պատմութիւն Պարսից» Մ. Գ. Թաղիադեանցի Ա. հատ. եր. 222: ԳԵՂՏՆԻՔ ՂՍԻ.

տակութիւններ չկան «Գաղտնիք»-ի մէջ, միայն մի տեղում կարգում ենք հետեւեալ մթին խօսքերը.

«Փաթալի-շահն իւր նախորդին պէս սիրեց եւ զիս (որդի Բէկնազարեանին) եւ հայրս (հայր Բէկնազարեանին): Վերջինս (հայր Բէկնազարեանը) թէեւ քաղմիցս թախանձանօք ազատութեան (?) հրաման խնդրեց առաջինից (Փաթալի-շահից) հայրենիք վերադառնալու՝ սակայն անկարելի եղաւ զայն ստանալ, քանզի Աբաս-Միրզան (թագաժառանգը) միշտ առարկում էր պատճառաբանելով. «Ես շատ հարկաւորութիւն ունիմ քո (հայր Բէկնազարեանի) ներկայութեան, իմ Ղարաքաղում գործ ղնելու նպատակներիս համար, իսկ շահական դիւանն քո որդի Ալլահվերդու (Ապրէս Բէկնազարեանի) ներկայութեան, գաղտնի նամակներ գրելու եւ խորհրդապահութեան համար» (Եր. 245):

«Գաղտնիք»-ի զլխաւոր հեղինակը — Ապրէս Բէկնազարեանը — արդէն սկսեց մահմեդական անունով ԱԼԼԱՏՎԷՐԴԻ կոչուիլ: Այդ անունը պէտք է մտքում պահել, որովհետեւ դրա մասին կը խօսուի յետոյ:

Իսկ վերեւի մթին տողերը պարզելու համար, աւելորդ չէր լինի յիշեցնել ընթերցողին իմ հետազոտութեան Գ.-րդ զլխի մի քանի տեղերը:

Մենք տեսանք, որ Բէկնազարեաններին բերեց Պարսկաստան Աղա-Մամադ-շահը: Մենք տեսանք, որ որդի Բէկնազարեանցի պարսկերէն սովորելը յիշեալ շահի պալատում տեւեց մի տարի միայն: Իսկ նրա Ֆրանսիերէն սովորելը բանտարկեալ հայ-կաթոլիկ վարդապետից՝ նոյնքան ժամանակ: Մենք ապացուցինք եւ այն, որ այժ

բոլորը առակաբանութիւն է, որովհետեւ Ապրէս Բէկնազարեանը ոչ շահի պալատումն է եղել եւ ոչ պարսկերէն կամ ֆրանսիերէն է սովորել:

Սպանվում է Աղա-Մամադ-շահը եւ գահակալում է Փաթալի-շահը:

Այժմ Փաթալի-շահի դիւանը կարօտութիւն ունի՝ մի տարուայ մէջ պարսկերէն եւ ֆրանսիերէն սովորած մի քսանամեայ պատանու — Ապրէս Բէկնազարեանին... (Մակար վարդապետը միշտ մոռանում է նրա հասակը): «Շահական դիւանը հարկաւորութիւն ունի նրա ներկայութեանը՝ գաղտնի նամակներ գրելու եւ խորհրդապահութեան համար»... Եւ այդ խօսքերը ով է ասում, — Աբաս-Միրզան, Պարսկաստանի երեւելի թագաժառանգը, որ իւր խորին քաղաքագիտութեամբ մասնների վրայ էր խաղացնում իւր ժամանակի թէ՛ ռուսաց եւ թէ՛ եւրոպացուց ներկայացուցիչներին, եւ որի դրանը այդ ժամանակ վխտում էին ոչ միայն երկրի ամենատաղանդաւոր պարսիկ դպիրները, այլ շատ նշանաւոր հայ եւ եւրոպացի ծառայողներ:

Բայց ի՞նչն է սորիպել Մակար վարդապետին այս տեսակ երեխայական միամտութեամբ՝ իւր քսանամեայ Ապրէս Բէկնազարեանին մտցնել «շահական դիւանի» մէջ եւ պարսից թագաւորի բոլոր գաղտնիքները նրա ձեռքը տալ: — Այդ հարցին կը պատասխանէ ինքը Ապրէս Բէկնազարեանը:

Բերելով մի շարք նամակներ, որ Փաթալի-շահը ստացել է զսնազան տեղերից, նա աւերացնում է.

«Ցանկալի էր մեզ քո խոսքը նամակները նոյնութեամբ արտագրել այս տեղ («Գաղտնիք»-ի մէջ) քայքայող բոլորովին անկարելի էր, վասն զի հարկ էր հատորներ

կազմել մեծաթիւ քանակութեամբ: Դիւանական թղթոց կարգադրութիւնն, գաղտնի նամակաց պատասխաններն, ներքին շրջաքերականների գրութիւններն եւ արտաքին յարաբերական թղթակցութիւններն յափշտակում էին մեր ժամանակի ամենամեծ մասը: Ահա պատճառներն, յորոց ստիպեալ մենք համառօտում ենք յաճախ թղթակցութիւնները, քայց ոչ սակաւ: Թողնում ենք յիշեցնել այն կասկածալի երկիւղը, որ պաշարում էր զմեզ այդպիսի գաղտնի նամակները (որքան գործ է անվում գաղտնի քառը «Գաղտնիք», -ի մէջ), մանաւանդ պարսկերէնը, արտագրելու կամ համառօտագրելու ժամանակ («Գաղտնիք», -ի մէջ մտցնելու համար): Եթէ յայտնուէր մեր այդ գաղտնի ձեռնարկութիւնն Պարսիկ կառավարութեան մահուան վտանգն պատրաստ էր մեզ համար նոյն ըուպէին, (եր. 275):

Կարգաւրդ այդ տողերը, մարդ չգիտէ՝ ծիծաղէ՞ թէ զարմանայ: Միթէ Փաթալի-շահը վէղերներ, վէթիւներ եւ այլ պաշտօնակատարներ չէ ունեցել, որ իւր կառավարութեան բոլոր թէ ներքին եւ թէ արտաքին գործերը յանձնել էր մի որ եւ է Ապրես Բէկնազարեանի ձեռքը:

Փաթալի-շահի օրերից շատ ժամանակ չէ անցել. եթէ մի այսպիսի անձնաւորութիւն գոյութիւն ունենար, հարկաւ, չէր մոռացուիլ ոչ ժողովրդի յիշողութիւնից եւ ոչ պատմութիւնից: Բաւական է կարգաւ «Խամսայի Մեղքութիւնների», 266—273 երեսները, այնտեղ կարելի է գտնել՝ Փաթալի-շահի եւ նրա յաջորդների օրերում, Պարսկաստանում յայտնի եղած, բոլոր հայազգի պաշտօնականների անունները, որ եռեսունից անցնում

է: Այդ անունների ցանկում ոչ Ապրես Բէկնազարեանի եւ ոչ նրա հօր անունը կայ:

Եւ, վերջապէս, ինչպէս եղաւ, որ այդ մի զոյգ հայր եւ որդի Բէկնազարեանները, որոնք պարսից երեք թագաւորների՝ — Աղա-Մամադ-շահի, Փաթալի-շահի, Մամադ-շահի — եւ մի թագաժառանգի — Աբաս-Միրզայի մօտ այնքան մեծամեծ պաշտօններ էին վարում, եւ այդ թագաւորների ամենասիրելիներն էին, բայց ոչ մի աստիճան եւ ոչ մի տիտղոս չստացան: Հայր Բէկնազարեանը ծառայում է 33 տարի (1795—1828), իսկ որդի Բէկնազարեանը 43 տարի (1795—1838), բայց երկուսից եւ ոչ մէկը որ եւ է աստիճան չէ ստանում: Պարսից թագաւորները տիտղոսներ եւ աստիճաններ չնորհելու մէջ ժլատ չեն, այլ, ընդհակառակն, շատ առատաձեռն են: Յիշեալ թագաւորների օրերում հայերը ստացան խիստ փայլուն եւ խիստ փառաւոր տիտղոսներ, ստացան եւ բարձր աստիճաններ: Ես կը յիշեմ մի քանիսի անուններն միայն:

Մանուչար-խանը ստացաւ «մօհթամէդ-թօվլէ», տիտղոսը, որ նշանակում է նեցուկ կամ սիւն պետութեան: Դա Աղա-Մամադ-շահի Թիֆլիսից տարած գերիներից էր, լինիկօլօփեանների տոհմից: Պարսկաստանում այն աստիճան բարձրացաւ, որ Փաթալի-շահի օրերում վարում էր Կասպից ծովի հարաւային նահանգների, Գիլանի, Մազանդարանի, փոխարքայութեան պաշտօնը: Իսկ Մամադ-շահի օրերում Սպահանի եւ ամբողջ պարսկական Արաբիստանի փոխարքան դարձաւ: Ռուսաց թագաւորը ուղարկեց նրան մի թանգազին, ականակուռ դաշոյն: Եւ մինչդեռ ռուսաց Պարսկաստանի լիազօր ղեսպանը, կոմս Մէդդէմը, պատրաստ

վում էր այդ ընծան մատուցանել, նա արդէն մեռած էր (1847 թ.):¹

Մ ո ս ր ո վ - խ ա ն ը ստացաւ «վալե» տիտղոսը, որ նշանակում է տիրապետող իշխան, իւր չափազանց ուժեղութեան պատճառով՝ նա կոչվում էր եւ «շիր», որ նշանակում է առիւծ: Դա նոյնպէս Աղա-Մամադ-շահի Թիֆլիսից տարած գերիններին էր, տէր Սամուէլի որդին, Ղայթմազեանց տոհմից: 1838 թուին կարգուեցաւ փոխարքայ Փարսիստանի եւ խաղաղացրեց Սպահանի խռովութիւնները, որ տեղի ունեցան Փաթալի-շահի վախճանուելուց յետոյ²:

Ս ու լ է յ մ ա ն - խ ա ն ը, նոյնպէս Էնիկօլօփեանների տոհմից, ստացաւ «սամը-դօվլէ» տիտղոսը, որ նշանակում է սուր պետութեան: Դա մի նշանաւոր զօրավար էր, երկար ժամանակ վարեց Շիրազի, Բակտրիայի, Լոռիստանի, Շուշթերի եւ Դասֆուլի փոխարքայութեան պաշտօնները³:

Այլ եւս չեմ յիշում Իւսուֆ-խան «ըսփան-դիար»ին (մարզպան) որ Արաղստանի կուսակալն էր եւ Զօհրաբ խան «խազնադար-շահրիար»ին, որ Փաթալի-շահի փեսան եւ նրա պետական գանձարանի կառավարիչն էր: Զեմ յիշում եւ մի քանի տասնեակ այլ հայերի անուններ, որ մեծամեծ պաշտօններ էին վարում:

¹ «Խամայի Մեղիքութիւնները» եր. 270, 271: «Պատմութիւն Պարսից» Մ. Գ. Թաղիադեանցի հատ. Ա. եր. 213, 214, 261, 278: «Պատմութիւն Նոր Զուղայի» հատ. Ա. եր. 437—444:

² «Խամայի Մեղիքութիւնները» եր. 271: «Պատմութիւն Պարսից» Մ. Գ. Թաղիադեանցի հատ. Ա. եր. 213—214: «Պատմութիւն Նոր Զուղայի» հատ. Ա. եր. 432, 437:

³ «Խամայի Մեղիքութիւնները» եր. 271: «Պատմութիւն Նոր Զուղայի» հատ. Ա. եր. 446:

եւ զանազան տիտղոսներ էին կրում, — բայց կը յիշեմ մէկին, որ «ամիր-դիւան խանա» տիտղոսն էր կրում, որ նշանակում է՝ պետական դիւանի ղեկաւորը կամ պետը: Դա էր Աղա-Բահրամ ներքինին, որ մահմեդականացած հայ էր: — Ահա դա էր «շահական-դիւանի», ղեկաւորը՝ եւ ոչ թէ երեւակայական Ապրես Բէկնազարեանը, որին Մակար վարդապետը զօրով մտցրել է Շահի դիւանի մէջ, որպէս զի այնտեղից «Գաղտնիք»-ի համար գաղտնիքներ ժողովէ...

Թէ հայր եւ թէ որդի Բէկնազարեանները այն աստիճան տգէտ են Պարսկաստանի վերաբերութեամբ եւ այն աստիճան անճանօթ են իրանց ժամանակի անցքերի եւ անձինքների հետ, որ իրանք իրանց մատնում են, որ այդ մարդիկը Պարսկաստանը բնաւ չեն տեսել:

Բէկնազարեանները յիշեցնում են այն յայտնի ստախօսին, որ հիացած պատմում էր իւր բարեկամին, թէ որպիսի զարմանալի մօղուկներ, փոքրիկ պողոճներ եւ թիթեռնիկներ տեսաւ մուգէօնում: Իսկ երբ բարեկամը նրանից հարցրեց. — Դու տեսա՞ր այնտեղ փղին: Նա պատասխանեց, — «Մի՞թէ նա այնտեղ էր...»

Բէկնազարեանները նոյնպէս մօղուկներին տեսնում են Պարսկաստանում, իսկ այն հսկայ հայ փղերին, որոնք իրանց հզօր ուսերի վրայ էին տանում Պարսկաստանի կառավարութեան ծանրութիւնները, — դրանց չեն տեսնում:

Նրանք գիտեն, որ Աղա-Մամադ-շահի կանանոցում երկու վրացի աղախիւններ կային, մէկի անունը Էլիզա էր, միւսինը՝ Թամարա (եր. 230): Նրանք գիտեն, որ Աբաս-Միրզան մի վրացի լտես ունէր, անունը Սուլի էր. գիտեն

¹ «Խամայի Մեղիքութիւնները» եր. 270:

որ այդ Սուլին կրօնը փոխել էր, «Բեապա ուխտի էր գնացած եւ Բեալալայի Հայտար էր կոչուած» (եր. 247)¹: Նրանք գիտեն եւ այն, որ «Ղարաբաղեց Պարսկաստան փոխադրուած Հայ գերեաց մէջ երեւելի եղան Հատրութեցի Յովսէփ Ներսէսեանցը եւ Փառուխ Ամիրխանեանցը, որոնք Աբաս-Միրզայի հոգատարութեամբ ստացան լաւ կրթութիւն եւ պարսկերէն ուսում եւ մտան Շահական դիւանատունն զրազրութեան պաշտօնով: Սոքա հետզհետէ այնպէս կատարելագործեցին այդ մասնաճիւղը(?) մինչեւ անգամ ստացան «Միրզալ» տիտղոսը², որք կոչուեցան Միրզա-Նուսուֆ եւ Միրզա-Փառուխ» (եր. 391): — Այդ բոլորը գիտեն Բէկնազարեանները, որովհետեւ ամեն մի զարաբաղցի գիտէ, թէ ով է Միրզա-Փարրուխը, կամ ով է Միրզա-Նուսուֆը, — գիտէ մինչեւ անգամ Մակար վարդապետը: Բայց այն անձինքը, որ իսկապէս փառաւոր տիտղոսներ, ստացան, նրանց մասին տեղեկութիւն չունի Մակար վարդապետը, եւ այդ պատճառով նրանց անունները չեն մտնում «Գաղտնիք»ի մէջ:

¹ Այս տեղեկ երեւակայական անունները հեշտ է ստեղծել: Բայց Բէկնազարեանները մի քանի տասնեակ տարիներ Պարսկաստանում ապրելով եւ պարսկական կրթութիւն ստանալով, դարձեալ չգիտեն, որ Քեաբա գնացող ուխտաւորները «քալբալայի» չեն կոչվում, որովհետեւ Քեաբան Մեքքայի սրբավայրն է. այնտեղ գնացող ուխտաւորները կոչվում են «Հաջի»: Իսկ «քալբալայի» կոչվում են Բաղդադի ուխտաւորները, որտեղ դրած են նահատակուած իմամների շիրիմները:

² Ամենահասարակ տեղեկութիւնների մէջ անգամ Բէկնազարեանները ջրոյց են տալիս իրանց խորին տգիտութիւնը: Պալսց լեզուով «Միրզա» բառը տիտղոս չէ, երբ նա անուան սկզբումն է դրվում. ասելով Միրզա-Փարրուխ, հասկացվում է զրազիր-Փարրուխ. այսպէս կոչվում են եւ ամենահասարակ զրազրները: Բայց «միրզա» բառը տիտղոս է դառնում, երբ անուան վերջումն է դրվում, օրինակ, Աբաս-Միրզա, որ նշանակում է Աբաս-իշխան: Պարսից բոլոր արքայազները այդ տիտղոսով են կոչվում, օրինակ՝ Ջալալ-Միրզա, Ֆերուզ-Միրզա, Մալիք-Ղասում-Միրզա եւ այլն:

ինչ որ Մակար վարդապետը չգիտէ, այն չգիտեն եւ «Գաղտնիք»ի մի զոյգ հեղինակները...:

Դիմենք փաստերին:

Վերեւում արդէն յիշեցինք, թէ Բէկնազարեանների օրերում ինչ նշանաւոր հայազգիներ կային Պարսկաստանում, եւ ինչ բարձր պաշտօններ էին վարում: Եթէ իսկապէս Բէկնազարեանները նոյնպիսի բարձր պաշտօններ էին վարում պարսից Շահերի Դուանը, որպիսին իրանք ցոյց են տալիս «Գաղտնիք»ի մէջ, — այդ դէպքում, շատ տարօրինակ պէտք էր համարել, որ նրանք միւս հայազգի ծառայողների հետ յարաբերութիւններ չունենային եւ նրանց մասին մի որ եւ է յիշատակութիւն չանէին իրանց պատմութեան մէջ: Առիթներ շատ կային եւ այդ առիթները ես ցոյց կը տամ:

Ապրես Բէկնազարեանը իւր մի քանի ամիսների մէջ սովորած պարսկերէնով դառնում է Փաթալի-շահի դիւանի ոչ միայն ներքին գործերի ատենադպիրը կամ քարտուղարը, այլ — եւ նրա «արտաքին յարաբերական թղթակցութիւնների» խորհրդականն եւ թարգմանն է դառնում (եր. 275): Դրա համար պէտք էր գիտենալ եւրոպական լեզուներ: Եւ որովհետեւ պարսից արտաքին յարաբերութիւնների մէջ ընդունուած լեզուն Ֆրանսերէնն է, — նա այդ լեզուն դարձեալ մի քանի ամիսներում սովորում է բանտարկեալ հայ-կաթոլիկ վարդապետից, հէնց բանտի մէջ (եր. 229)...:

Բայց Փաթալի-շահի արքունիքում այդ պաշտօնը կատարում էր ոչ թէ Ապրես Բէկնազարեանը, այլ մի ուրիշ նշանաւոր հայազգի, մի կատարեալ եւրոպական կրթութիւն ստացած դիւանագետ, որ Դուան առաջին թարգմանը եւ, մի եւ նոյն ժամանակ, թագաւորի արտա-

քին գործերի խորհրդականն էր: — Դա էր Դաւիթ-խան Մեղլը-Շահնազարեան Դէ-Շապուրը, որը Նապօլէօն առաջինի օրերում Փաթալի-շահի կողմից ուղարկուեցաւ Փարիզ, իբրեւ լիազօր դեսպան¹:

Դրան չեն ճանաչում Բէկնազարեանները:

Վախճանվում է Փաթալի-շահը եւ դահակալում է Մամադ-շահը: Այդ մասին հինգ տող միայն նուիրուած է երկհատոր «Դաղանիք»-ի մէջ, այն եւս լի սխալներով:

«1834 թուին վախճանուեցաւ Փաթալի-շահն եւ հանդիսով թաղուեցաւ Շահերի յատուկ դամբարանում²: Դահակալութեան կարգն թէեւ Մահմատ-Միրզային չէր պատկանում» (Խնշու) սակայն սա յաջողեցաւ գահն քարծրանալ որ եւ կոչուեցաւ Մամադ-շահ, (եր. 390):

Օրինաւոր ժառանգը հէնց Մամադ-Միրզան էր, այսինքն թագաժառանգ Աբաս-Միրզայի որդին. նախ այն պատճառով, որ հանգուցեալ Փաթալի-շահը իւր կտակի մէջ նրան էր նշանակել դահակալ, երկրորդ, որ Պարսկաստանի թէ՛ ռուսաց եւ թէ՛ անգլիացւոց ներկայացուցիչները նրան էին ճանաչում իբրեւ օրինաւոր ժառանգ

¹ «Պատմութիւն Պարսից» Մ. Դ. Թաղիադեանցի հատ. Ա. եր. 223: «Խամայի Մեղլըթիւնները» եր. 270:

² Փաթալի-շահը իւր մայրաքաղաքում, այն է՝ Թէհրանում, չվախճանուեցաւ, այլ վախճանուեցաւ Սպահանում, ուր գնացել էր տեղային խռովութիւնները խաղաղացնելու: Նրա վախճանուելուց յետոյ Պարսկաստանում այնպիսի խռովութիւններ ծագեցան, որ ոչ ոք ժամանակ չունէր հանդիսաւոր թաղման վրայ մտածելու: Հանգուցեալի մարմինը մի քանի օր թաղցրին, յետոյ տարան թաղեցին Ղոււմ կոչուած փոքրիկ քաղաքում: Մոսկովայի մղկիթում: Մեծուղ Թաղիադեանցը, որ այդ ժամանակ Սպահանում էր գտնվում, իւր «Պատմութիւն Պարսից» հատ. Ա. եր. 232, 233, 235, ասում է. «Այլ ես զարմանամ արդարեւ զի ի բազմութենէ անտի թոշակաւոր Գենպետաց եւ Մուլայից Ասպահանայ չգտաւ՝ որ կարգայր զՓաթալ («հոգւոց»), կամ զդամբարականն ի վերայ սորին (Փաթալի-շահի):

եւ ամեն կերպով աշխատում էին, որ հանգուցեալ թագաւորի կտակը կատարուած լինի:

Բայց «Դաղանիք»-ի հեղինակը չգիտէ, թէ այդ ժամանակ՝ դահակալութեան առիթով Խնշ խռովութիւններ ծագեցան Պարսկաստանում: Եթէ, իրաւ, նա մի որ եւ է պաշտօն էր վարում Փաթալի-շահի Դրանը, այդ խռովութիւնները պէտք է հետաքրքրէին նրան, մանաւանդ այն պատճառով, որ հայ պաշտօնակալները այդ միջոցին մեծ դեր կատարեցին:

Փաթալի-շահը, բազմացնելով իւր կանանց թիւը, բազմացրեց մի եւ նոյն ժամանակ իւր որդիներին թիւը: Դեռ իւր կենդանութեան ժամանակ նրանց Պարսկաստանի զանազան նահանգների փոխարքաններ կարգեց: Երբ վախճանուեցաւ, որդիներից իւրաքանչիւրը աշխատում էր թափուր մնացած գահի ժառանգը ինքը լինել: Մի քանիսը իրանց կառավարութեան ներքոյ գտնուող նահանգներում իրանց թագաւոր հրատարակեցին: Միաժամանակ, զանազան թագաւորների անկարգութիւններից, երկիրը ընկաւ կատարեալ անիշխանութեան մէջ: Ներքին կռիւները, երկպառակութիւնը յուզման մէջ էին պահել ամբողջ Պարսկաստանը: Ամեն կողմում տիրում էր արիւնհեղու-թիւն եւ ասպատակութիւն: Ամեն մի ժառանգ աշխատում էր կաշառքով եւ խոստումներով իրան թագաւոր ճանաչել տալ: Թէհրանում Ալիշահ-Միրզան բացարեց հօր հարուստ գանձերը եւ մի օրուայ մէջ երկու միլիօն թուման բաժանեց զանազան ազգեցութիւն ունեցող անձինքների, որ իրան թագաւոր ճանաչեն: Պարսից աւագանին, Ռամազանի տօնին, հազրեց նրան արքայական ծիրանին, նստացրեց գահը եւ թագաւոր հրատարակեց¹:

¹ «Պատմութիւն Պարսից» Մ. Դ. Թաղիադեանցի հատ. Ա. եր. 231—257:

Այդ անկարգութիւններն, օրինաւոր թագաժառանգը, Մամադ-Միրզան, գտնւում էր Թաւրիզում, որտեղ վարում էր Ատրպատականի փոխարքայութեան պաշտօնը։ Ռուսաց եւ անգլիացւոց քաղաքականութիւնը սաստիկ մաքառման մէջ էր, իւրաքանչիւրը աշխատում էր, որ իւր միջամտութեամբ եւ ջանքերով թագաժառանգին գահ բարձրացնէ, որ նրան պարտաւորացնէ։

Բայց Թէհրանում արդէն գահի վրայ բազմած էր Ալիշահ-Միրզան։

Թագաժառանգին Թէհրան տանելու եւ ինքնակոչ թագաւորին այնտեղից վանելու համար, ոչ բաւական զինուորական ոյժ կար եւ ոչ նիւթական կարողութիւն։ Արքունի գանձարանը գրաւել էր Ալիշահ-Միրզան եւ իւր կեղծ դիրքը պահպանելու համար շուայլաբար վատնում էր։

Պարսկաստանի ռուսաց դեսպանը, կոմս Սիմոնովիչը, եւ անգլիացոց դեսպանը, Սըր Զան Կամբէլ, այդ միջոցին Թաւրիզում էին գտնւում, թագաժառանգի մօտ։ Ռուսաց դեսպանը կամեցաւ Անգրկովկասից 7000 զինուոր բերել տալ՝ թագաժառանգին Թէհրան տանելու համար։ Բայց անգլիական ներկայացուցիչը խափանեց այդ ձեռնարկութիւնը։ Ատրպատականի պարսկական զօրքերը շարժելու համար միջոցներ չկային։ Այդ ծախքը իւր վրայ առեց անգլիական դեսպանը, այն պայմանով, որ պարսից զօրքերի ընդհանուր հրամանատարը լինի մի անգլիացի զինուորական։ Առաջարկութիւնը ընդունուեցաւ։ Պատմօրը հրամանատար կարգուեցաւ, իսկ Սըր Զեների Արթուր եւ Շիշմանկուեցան զօրապետներ։ Այդ պատրաստութեամբ թագաժառանգը Թաւրիզից ճանապարհ ընկաւ դէպի Թէ-

հրան։ Նրա հետ էին ռուսաց եւ անգլիական դեսպանները։ Դեռ երեք օրուայ ճանապարհ մնում էր՝ մինչեւ կը հասնէին պարսից աթոռանիստ քաղաքը, առաջինը, որ Թէհրանից իւր զօրքերով դուրս եկաւ թագաժառանգի առջեւ եւ ընդունեց նրան, — էր հայազգի Խոսրով-խան-«Շիրը», — Աւիւծը։ Յետոյ Ռաշտից իւր հեծելազօրքով վրահասաւ «Մոհթամէդ-Դովլան», — պետութեան նեցուկը։ Նա էր հայազգի Մանուշար Խանը, որ իւր անբաւ հարստութիւնից 80.000 թուման դրեց թագաժառանգի առջեւ, որովհետեւ նա իւր սկզբնական ծախքերի համար անգամ բաւական փող չունէր։

Թէեւ Ալիշահ-Միրզան քսան հազար զինուորներից բաղկացած մի զօրանումը ուղարկեց ընդդիմադրելու իւր ախոյեանին, բայց նրանք, տեսնելով թագաժառանգի ահարկու զօրութիւնը, առանց պատերազմի անձնատուր եղան։ Նոր թագաւորը խոստացաւ ներել իւր հակառակորդներին։ Այդ ժամանակ անձնատուր եղաւ եւ Ալիշահ-Միրզան։ Նա ցած իջաւ գահից եւ այն թագը, որ բռնութեամբ յափշտակել էր ցանկանում, իւր ձեռքով տարաւ դրեց արքունի գանձարանը, եւ խոնարհուեցաւ ճակատագրի առջեւ...։

Այդ բոլորը կատարուեցաւ, բայց «Գաղտնիք»-ի հեղինակը, որ անձամբ նոր թագաւորի մօտ էր, ոչինչ չտեսաւ... ոչինչ չիմացաւ... Նա չտեսաւ եւ այն, որ յիշեալ խռովութիւնների միջոցում, հայազգի գեներալ Դաւիթ-խան Սադիկեանի քաջութիւնը եւ թնդանօթները միայն կարողացան պահպանել Սպահանը մի սոսկալի ապստամբութիւնից, որին ոչ միայն պիտի զոհ գնային տեղային

1 «Պատմութիւն Պարսից» Մ. Դ. Թաղիադեանցի հատ. Ա. եր.

հայերը, այլ Պարսկաստանը պիտի ենթարկուէր մի այլ
Թագաւորի բռնապետութեանը՝ հանգուցեալ Փաթալի-
շահի որդիներէից, որին շատ դժուար պիտի լինէր հեռա-
ցնել իւր գահից¹:

Ահա ինչու վերելում ես ասեցի, թէ առիթներ
շատ կային, որ Բէկնազարեանները խօսէին՝ իրանց ժա-
մանակում Պարսկաստանում գտնուած նշանաւոր հայազգի
պաշտօնականների մասին, որոնք այնքան մեծամեծ գործեր
կատարեցին, որոնք ոչ սակաւ նպաստեցին ազատելու տա-
տանուող պետութիւնը իւր ահեղ կործանումից: Եւ եթէ
Բէկնազարեանները լռում են, — այդ արդէն պարզ
ապացոյց է, որ նրանք ոչ Պարսկաստանում են եղել եւ
ոչ պարսից Թագաւորների մօտ որ եւ է պաշտօն են կա-
տարել: Որովհետեւ նրանք բոլորովին մանր եւ չնչին բա-
ների վրայ ուշադրութիւն են դարձնում, իսկ պատմական
խոշոր երեւոյթները չեն տեսնում: Մուգէօն այցելող
ստոյսիսի նման՝ միջոցներին տեսնում են, իսկ փղերին
չեն նկատում....:

Մի այլ փաստ, որի մէջ երեւում է Բէկնազարեան-
ների կատարեալ ազնուութիւնը Պարսկաստանի վերաբե-
րութեամբ:

Հայր Բէկնազարեանը հիւանդանում է: — Որտեղ:
Թաւրիզում: Զմոռանանք այդ: Որդի Բէկնազարեանը այդ-
պէս է գրում իւր հօր հիւանդութեան մասին.

«Հայրս երկու ամսից ի վեր հիւանդ էր ընկողմնաժ
անկողնում: Հիւանդութիւնն ջերմի ամենասաստիկ տե-
սակիցն էր. այսու ամենայնիւ Շահի քսիշկներն
յուսադրում էին որ կ'առողջանայ: Թէ որքան խնամք

¹ «Պատմութիւն Պարսից» Մ. Դ. Թաղիադեանցի հատ. Ա. եր
232, 242, 265:

տարաւ քարեխնամ Փաթալի-Շահն հօրս առողջութեան
համար՝ անկարելի է մի ըստ միոյն նկարագրել այստեղ,
(եր. 383):

Յիշեալ ասացուածների մէջ նկատողութեան ար-
ժանի երկու կէտ կայ. առաջինը, արդեօք կարո՞ղ էին
շահի բժիշկները այցիլել հիւանդին, երկրորդ, կարո՞ղ էր
բարեխնամ Փաթալի-Շահը հոգ տանել հիւանդին: Ոչ
առաջինը կարելի էր եւ ոչ երկրորդը: Ի՞նչու: Որովհետեւ
հիւանդը դրած էր Թաւրիզում, իսկ թէ՛ շահը եւ թէ՛
նրա բժիշկները կենում էին Թէհրանում:

«Գաղանիք»-ի մէջ միշտ շփոթում են Թաւրիզը Թէ-
հրանի հետ, եւ պարսից շահերի մօտ ապրող Բէկնազա-
րեանները չգիտեն, որ Թաւրիզը պարսից աթոռանիստ
քաղաք չէր, որ Փաթալի-շահը այնտեղ լինէր եւ խնամք
տանէր հիւանդին: Գոնէ Բէկնազարեանները գիտենային,
թէ ո՞վ էր շահի բժիշկը:

Թէ՛ Փաթալի-շահի օրերում եւ թէ՛ նրա յաջորդ
Մամադ-շահի օրերում պարսից Դռան արքունի բժիշկը
հայազգի Դաւիթ-խան Մկրտչեան կարպեցին էր, ասպետ
եւ նշանակիր Արեգական եւ Առիւծոյ¹: Գոնէ յիշէին այդ
նշանաւոր մարդու անունը, որ, բացի բժշկութիւնից, պար-
սից Դռան ազդեցութիւն ունեցող անձինքներից մէկն էր:

Վերջապէս, հայր Բէկնազարեանը վախճանվում է
(1828 թ.) եւ նրա մարմինը հանդիսաւոր կերպով թաղ-
վում է Թաւրիզի հայոց եկեղեցու զաւթում: Որդին
այդպէս է նկարագրում հօր թաղման հանդէսը:

«Ես չեմ կարող նկարագրել այս տեղ այն դառն
վշտերը եւ անփարատելի ցաւերը, զորս պատճառեց

¹ «Խամսայի Մեկրութիւնները» եր. 270: «Պատմութիւն Պարսից»
Մ. Դ. Թաղիադեանցի հատ. Ա. եր. 250:

ինձ հօրս մահն: Բայց այսու ամենայնիւ սակաւ մխիթարութիւն չզգացի յուղարկաւորութեան հանդիսի փառաւորութեամբն, որը կարգադրած էր քարեխնամ Աբաս-Միրզան (պարսից թագաժառանգը): Յուղարկաւորութեան հանդէսն կատարուեցաւ զինուորական կարգաւ, ուր ներկայ էին շատ քարճր զինուորականք, ինքն Աբաս-Միրզան եւ բոլոր հայ ժողովուրդն (հայ հոգեւորականներ չկան): Հօրս մարմինը ամփոփուեցաւ Թաւրիզի Հայոց եկեղեցւոյ գաւթում, կից Մելիք-Աբովեան մելիք ժառանգ Առստամ-բէկի գերեզմանին,, (եր. 390):

Թողնենք այն, որ պարսից կրօնի տրամադրութեամբ թաղումը նկատվում է իբրեւ մի հոգեւոր խորհուրդ եւ նրա վրայ զինուորական հանդէսներ չեն կատարվում: Թողնենք եւ այն, որ Աբաս-Միրզան, պարսից թագաժառանգը, որ աւելի մեծ ազդեցութիւն ունէր, քան թէ թագաւորը, որքան եւ հայասէր լինէր, բայց դարձեալ իրան թոյլ չէր տայ Աբրահամ Բէկնազարեանի թաղման հանդէսին ներկայ լինել: — Նկատենք միայն այն, թէ ի՞նչ մի տարաբախտ ժամանակ էր 1828 թուականը Պարսկաստանի համար, արդեօք Աբաս-Միրզան ժամանակ ունէր Աբրահամ Բէկնազարեանի թաղման հանդէսներով զբաղուելու, երբ նոյն իսկ Պարսկաստանը մահուան տագնապի մէջ էր, երբ նոյն իսկ Պարսկաստանը մօտ էր իւր գերեզմանին....:

Այդ այն ժամանակն էր, որ Աբաս-Միրզայի սիրելի զօրքերը խորտակուել էին Պասկեւիչի առջեւ, իսկ ռուսաց յաղթական զօրքերը գրաւել էին Ատրպատականի հայաբնակ գաւառները: Այդ այն ժամանակն էր, որ Թաւրիզը, Աբաս-Միրզայի աթոռանիստ քաղաքը, նոյնպէս գրաւուած

էր ռուսաց զօրքերով: Այդ այն ժամանակն էր, որ դուխուրդանեան եւ ապա թուրքման-չայի դաշնադրութիւններից յետոյ, Աբաս-Միրզայի եւ Պասկեւիչի մէջ, Պարսկաստանը կորցնում էր իւր Անդրկովկասեան գաւառները, Երասխը դառնում էր սահմանագիծ, եւ Պարսկաստանը ենթարկվում էր քսան միլիօն ղըռան պատերազմական տուգանքի: Եւ, վերջապէս, այդ այն ժամանակն էր, որ Պարսկաստանը, կորցնելով իւր ամենաբարեբեր երկրները, կորցնում էր, միեւնոյն ժամանակ, իւր ժողովրդի մի արդիւնաւոր մասը — հայերին: Ղազարոս Ղազարեանը ամենայն փութաշանութեամբ Պարսկաստանի հայ գաղթականների ստուար խումբերը անց էր կացնում դէպի Երասխի միւս կողմը, ռուսաց հողի վրայ: Եւ հայերի գաղթականութիւնը աւելի հոգսեր էր պատճառում Աբաս-Միրզային, քան թէ պարսկական երկրների կորուստը: — Այդ խառնաշփոթ, տագնապալի ժամանակներում, որ տեւեց երկու տարի (1827—1828) ծիծաղելի եւ աւելի քան ծիծաղելի կը լինէր մտածել, թէ Փաթալի-շահը զբաղուած էր մի որ եւ է Աբրահամ Բէկնազարեանի հիւանդութիւնով, իսկ Աբաս-Միրզան նրա թաղման հանդէսով... քանի որ, նրանք շատ եւ շատ ուրիշ վէրքեր ունէին դարմանելու....:

Ես Թաւրիզը շատ անգամ եմ տեսել, իսկ վերջին ժամանակներում, երկու տարի շարունակ, տեղային հայոց դպրոցում վարժապետութեան պաշտօն էի վարում: Եկեղեցին կից է դպրոցին: Շատ անգամ հետաքրքրուել եմ այդ եկեղեցու գաւթում դրած գերեզմաններով, որոնց թուում գտնվում է եւ իմ հարազատը... Այնտեղ ես գտայ Մեսրոպ Թաղիադեանցի կնոջ գերեզմանը՝ իւր մարմարիօնի շերիմով եւ անբախտ բանաստեղծի արտառուչ

տապանագրով: Այնտեղ դրած են եւ շատ եւրոպացիների գերեզմաններ, զանազան ազգութիւններից, որոնք առանձին գերեզմանատուն չունենալով, եկեղեցու դաւթումն են թաղուած: Բայց Աբրահամ Բէկնազարեանի գերեզման չկայ այնտեղ, եթէ լինէր, մի այնպիսի նշանաւոր անձի գերեզմանը չէր մոռացուի:

Համարեա մի եւ նոյն ժամանակներում, երբ հայր եւ որդի Բէկնազարեանները Պարսկաստանումն էին, այնտեղ էր եւ Մեսրոպ Թաղեազեանցը, նախ Թաւրիզում, յետոյ գնաց Սպահան, իսկ այնտեղից Հնդկաստան: Իւր «Պատմութիւն Պարսից» կոչուած գրքի մէջ՝ Թաղեազեանցը խօսում է պարսից վերջին թագաւորների ծառայութեան մէջ յայտնի եղած նշանաւոր հայազգի պաշտօնականների մասին: Ինչպէս զանցառութեան կը տար Թաղեազեանցը Բէկնազարեանների նման երեւելիներին, որոնք, ինչպէս ցոյց է տալիս «Գաղտնիք»ը, Աղա-Մամադ-շահի, Փաթալի-շահի, Աբաս-Միրզայի եւ Մամադ-շահի, — այդ երեք թագաւորների եւ մի թագաժառանգի ոչ միայն սիրելիներն էին, այլ նրանց կառավարութեան ամենագաղտնի թերերը իրանց ձեռքումն ունէին:

Եւ ինքս, իբրեւ պարսկաստանցի, հետամուտ եմ եղել հաւաքելու Պարսկաստանում յայտնուած հայազգի պաշտօնականների կենսագրութիւնները, բայց Բէկնազարեանների անուանը երբեք չեմ հանդիպել: Եթէ այդ անձինքը գոյութիւն ունենային, իրանց բարձր դիրքով, անկարելի է, որ բոլորովին անհետ լինէին եւ ոչ մի յիշատակ չթողնէին Պարսկաստանում:

Նոյն իսկ «Գաղտնիք»ի մէջ Բէկնազարեանները պատած են մի տեսակ անթափանցիկ մռայլով, եւ պարզ չէ երեւում, թէ այդ մարդիկը ի՞նչ պաշտօն էին վարում

պարսից թագաւորների Դռանը: Հայրը զինուորական է: Բայց զինուորականները, ինչպէս ամեն պետութեան մէջ, նոյնպէս եւ Պարսկաստանում, զանազան աստիճաններ ունին: Արդեօք հայր Բէկնազարեանը սուլթան էր, եաւլար էր, սարհանգ էր, սարթիփ էր, միր-փանջ էր, սրփահ-սալար էր, — ի՞նչ էր, զրանք են պարսից զինուորական աստիճանները: Նա մինչեւ անգամ խանութեան տիտղոս չունի: Բայց յանկարծ տեսնում ենք նրան 10.000 զինուորների հրամանատար... Որդի Բէկնազարեանը պարսից շահերի «Գաղտնի նամակագիր» է: Ի՞նչ է նշանակում գաղտնի նամակագիր: Այս տեսակ պաշտօն չկայ Պարսից թագաւորների արքունիքում: Ինչպէս ամեն թագաւոր, նոյնպէս եւ պարսից թագաւորը, ունի զանազան կոչումներով եւ զանազան բաժանմունքներով վեզիրներ (մինիստրութիւններ) եւ իւրաքանչիւրի պարապմունքը որոշուած է: Իսկ Ապրես Բէկնազարեանը միշտ մնում է Ապրես, ոչ մի տիտղոս չէ ստանում, բայց, մի եւ նոյն ժամանակ, կառավարում է պարսից թագաւորների ամբողջ պետական բարձր դիւանը...:

Ինչո՞ւ Մակար վարդապետը չէ կամեցել իւր ստեղծած Բէկնազարեաններին մի որ եւ է տիտղոս տալ:

Շատ պարզ է թէ ինչո՞ւ: Եթէ, օրինակ, Մակար վարդապետը կոչէր Աբրահամ Բէկնազարեանին՝ «Իբրահիմ-խան սարթիփ» — գեներալ-Աբրահամ-խան, — իսկ նրա որդի Ապրես Բէկնազարեանին՝ պարսկական անունով՝ «Աֆրիս-խան-ամիր-գիւանխանայի-աղամ», այսինքն՝ Ապրես-խան-պետ-բարձր-դիւանի, (որպէս եւ համարում է նրան Մակար վարդապետը) — այդ քեպքում Բէկնազարեանները շատ կը խոշորանային եւ աչքի կընկնէին, այնուհետեւ դժուար կը լինէր նրանց թագցնել: Իսկ Մակար

վարդապետը կամեցել է երկու նպատակի միանգամից հասնել, մի կողմից՝ աշխատել է Բէկնազարեաններին այնպիսի երեւակայան պաշտօնների մէջ մտցնել, որ կարողանան «Գաղտնիք»ի համար նիւթեր մատակարարել, իսկ, միւս կողմից՝ աշխատել է նրանց պահել փոքրութեան մէջ, որ յետոյ հեշտ լինէր կորցնել նրանց, որ հետքերը չերեւան, որպէս զի անկարելի լինի ստուգել՝ արդեօք այդպիսի անձնաւորութիւններ գոյութիւն ունեցնէ՞ն, թէ ոչ:

Զնայելով Մակար վարդապետի բոլոր նախազգուշութիւններին, «Գաղտնիք»ի մէջ անդիտակցաբար սպրտած են այնպիսի յիշատակութիւններ, որոնք ոչ միայն երեւան են հանում Բէկնազարեանների ո՞վ կամ ինչ պաշտօնի տէր մարդիկ լինելը, այլ, մի եւ նոյն ժամանակ, առաջ են բերում անթիւ հակասութիւններ՝ այն բոլոր փաստերի նկատմամբ, որոնց վերայ հիմնուած է «Գաղտնիք»ը եւ որոնք այդ գրքի բովանդակութիւնն են կազմում:

Ժամանակ է լուծելու «Գաղտնիք»ի գաղտնիքը եւ ցոյց տալու այդ գրքի մի գոյգ երեւակայական հեղինակների ո՞վ լինելը:

Մակար վարդապետը ցանկացել է, որ «Գաղտնիք»ի մի գոյգ հեղինակները բնիկ ղարաբաղցիներ լինեն: Նա որոնել է «Խամսայի Մելիքութիւնների» 270—272 երեսներում նշանակուած Պարսկաստանի հայազգի պաշտօնականների ցուցակը: Նրանց թուում գտել է երկու ղարաբաղցիների անուններ: Դրանցից մէկը մի ներքինի է Փաթալի-շահի կանանոցում, Աղա-Իբրահիմ անունով, իսկ միւսը՝ Մամադ-շահի կնքապահն է, Ալաֆէրդի բէկ անունով: Երկուսն էլ քրիստոնէութիւնը ուրացած եւ մահմեդականութիւն ընդունած հայեր են:

Բայց Մակար վարդապետը, իւր վրայ վստահ լինելով, թէ նրանց կրօնափոխութիւնը կարող է ծածկել եւ իւր նպատակներին ծառայեցնել, — մէկին, Աղա-Իբրահիմ ներքինիին, անուան մօտաւորութեան համար, դարձրել է Աբրահամ Բէկնազարեան, իսկ միւսին Ալաֆէրդի բէկին՝ դարձրել է նրա որդի Ապրես Բէկնազարեան: Մէկը «Գաղտնիք»ի սկսողն է, միւսը՝ նրա շարունակողը եւ վերջացնողը:

Բերենք «Գաղտնիք»ի վկայութիւնը.

«Մի օր հայրս ներկայացաւ Շահին — գրում է որդի Բէկնազարեանը — եւ հրաժեշտ տուաւ զինուորական ծառայութիւնից, պատճառաբանելով, թէ ինքն արդէն ծերացած էր եւ պէտք ունէր հանգստանալու: Փաթալի-Շահն նախ շնորհակալութիւն յայտնեց հօրս, սորա Պարսից մատուցած ծառայութեանց համար, ապա նշանակեց ցմահ քաւարար թոշակ եւ ապա սոյն խօսքերով ն երբ ի ն ա պ ե տ ու թ իւ ն ը յանձնեց հօրս. «Յաճախ անկարգութիւններ են ծագում մեր անպիտան ներքինեաց եւ կանանց մէջ. վասն որոյ մենք ցանկանում ենք քեզ նման մի ազդու մարդ ն երբ ի ն ա պ ե տ ու ն ն ալ, որով կը դադարին ամեն անկարգութիւն եւ խռովութիւն: Մեր օրինաց նկատմամբ ներքինապետութիւնն մեծ եւ պատուաւոր պաշտօն է, քանզի շահական ներքին պատուոյ հսկողութիւնն է եւ հաւատարմապահութիւնն: Նոյնպէս մեր օրէնքն արգելում է վստահիլ այդ պաշտօնն չներքինացած մարդոյ. քայց որովհետեւ ժամանակն արդէն զօնք ներքինացած է, մենք այնպէս կը հռչակենք, որ մենք նախ զօնք ներքինացնել տուած եւ ապա ձեզ յանձնած ենք այս պաշտօնը, (եր. 309):

Այդ քաղաքի մէջ երկու նկատողութեան արժանի կէտ կայ. առաջինը, որ Մակար վարդապետը թագցնում է Աբրահամ Բէկնազարեանի մահմեդականութիւն ընդունելը եւ դրա վրայով լռութեամբ է անցնում, երկրորդը, որ թագցնում է նրա ներքինիանալն, այսինքն՝ խզուիլն: Առանց այդ երկու պայմանների, որ օրէնքի նշանակութիւն ունին պարսից պալատում, անկարելի է ներքինի կամ ներքինապետ լինել եւ շահի պալատը մանել, որքան եւ ծեր լինէր մի մարդ:

Բայց Մակար վարդապետը ստիպում է Փաթալի-շահին, հակառակ իւր կրօնի եւ պարսից արքունիքի աւանդական օրէնքների, մի խոշոր սուտ հրատարակել. «Մենք այնպէս կը հռչակենք, որ մենք նախ զձեզ ներքինացնել տուած եւ ապա ձեզ յանձնած ենք այս պաշտօնը... Որքան էլ ցանկանար Փաթալի-շահը, չէր կարող այդ սուտը հռչակել, որովհետեւ ներքինիացնելու ծէսը քաղանի չէ կատարվում, այլ կատարվում է հանդիսաւոր կերպով, բժիշկների եւ վկաների ներկայութեամբ:

Բայց Մակար վարդապետի միամտութեան ծիծաղելի կողմն այն է, թէ ի՞նչ կարօտութիւն ունէր հզօր Փաթալի-շահը, որ իրան թոյլ տար՝ այս տեսակ աչքակապութիւններ անել մի որ եւ իցէ Աբրահամ Բէկնազարեանի վերաբերութեամբ, — այն Փաթալի-շահը, որի հարուստ կանանոցը լցուած էր ուրիշ աւելի նշանաւոր հայազգի ներքինիներով եւ ներքինապետներով, որոնց ոչ միայն խզել էին տուած, այլ եւ — մահմեդականացրել էին: Բաւական է միայն ցոյց տալ նախորդ գլխում յիշած Մանուչար-խանին, որ նոյնպէս մի ժամանակ ներքինապետ էր Փաթալի-շահի կանանոցում, — Խոսրով-խանին, որ նոյնպէս ներքինապետ էր Փաթալի-շահի կանանո-

ցում¹: — Ներքինիներ եւ ներքինապետներ էին նաեւ Աղա-Նաղուրը, միւս Աղա-Նաղուր երեւանցին եւ Աղա-Բահ-րամը²: Այդ դժբախտները՝ ամենքը մահմեդականացրած հայեր էին...:

Փաթալի-շահը ունէր երեք հարիւրի չափ կանայք եւ հազարից աւելի պալատական նաժիշտներ եւ՝ հարճեր: Այդ բազմութիւնը կառավարելու համար, ի հարկէ, պէտք էր ներքինիների եւ ներքինապետների մի ստուար պաշտօնէութիւն, եւ նրանցից շատերն հայեր էին, կամ Աղա-Մամադ-շահի տարած գերիներից, եւ կամ այն գերիներից, որ տարուեցան ռուս-պարսկական վերջին պատերազմներում, Փաթալի-շահի ժամանակ: Գերին պարսկական օրէնքով անհատ չէ, այլ իր է: Տէրը կարող է նրա հետ ամեն կերպ վարուել: Այդ էր պատճառը, որ շատերին ներքինիացրին:

Փաթալի-շահի Աղա-Իբրահիմ ներքինին — «Գաղտնիք» ի Աբրահամ Բէկնազարեանը — Աղա-Մամադ-շահի Ղարաբաղեց տարած գերիներից էր: Եւ նրան խզել էին ոչ թէ ծերութեան հասակում, այլ մանկութեան հասակում:

¹ Թէ Մանուչար-խանը եւ թէ Խոսրով-խանը թէեւ պետական խոշոր պաշտօնականներ էին, եւ երկուսն էլ ունէին անբաւ հարստութիւն, բայց հայութեան համար կորած մարդիկ էին: Մանուչար-խանի հարստութիւնը զանազան պարսիկների կոկորդն անցաւ, եւ մեռնելուց յետոյ նրա մարմինը տարուեցաւ Ղում քաղաքը, թաղուեցաւ Մասումայի հռչակա որ մզկիթում, որտեղ դրած էր եւ Փաթալի-շահի շիրիմը: Հանգուցեալի քեռորդի իշխան Միրզա-Գալիթ-խան Մելիքեան, մի փառաւոր մատուռ կանգնեցրեց նրա գերեզմանի վրայ, եւ մշտական թոշակով կարգեց այնտեղ աղօթող մզլաներ, որ միշտ Ղորան կարդային: («Պատմութիւն Նոր Զուլայի» հատ. Ա. 437—444:) Իսկ միւսը, Խոսրով-խանը, որ վախճանուեցաւ 1857 թուին, իւր բոլոր հարստութիւնը եւ Գիլանում գնած գիւղերն ու կալուածները կտակեց պարսից ներկայ շահին («Պատմ. Նոր Զուլայի» 432—437):

² «Խամայի Մելիքութիւնները» եր. 270:

Պարսկաստանում ներքինիացնելը կատարվում է երկու նպատակով. մէկը՝ քաղաքական նպատակով, որ նա ժառանգներ չլծողնէ, ինչպէս, օրինակ, Աղա-Մամադ-շահը ներքինիացրած էր, — միւսը՝ հարեմական նպատակով: Թէ՛ առաջինը եւ թէ՛ երկրորդը կատարվում են մանկութեան հասակում, երբ մանուկը տակաւին անչափահաս է:

Եւ այդ ընդունուած սովորութիւնների համեմատ, տարակոյս չկայ, որ Աբրահամ Բէկնազարեանը պէտք է ներքինի դառնար նոյն հասակում, որ փոքր առ փոքր վարժուելով, կանանոցի կարգերի հետ ծանօթանալով, այնքան մեծանար, որ վերջը մինչեւ ներքինապետի աստիճանը բարձրանար:

Այն հանգամանքը, — այսինքն Աբրահամ Բէկնազարեանի մանկութիւնից Փաթալի-շահի կանանոցի մոտնելը եւ այնտեղ ներքինի լինելը, — միանգամայն ոչնչացնում է «Գաղտնիք»ի ամբողջ շինուածքը եւ իսպառ հերքում է այն բոլոր երեւակայական սխրագործութիւնները, որ այդ գրքում կապուած են Ա. Բէկնազարեանի անձնաւորութեան հետ:

Ինչո՞ւ:

Նրա համար որ, Փաթալի-շահի կանանոցի Աղա-Իբրահիմը մի յայտնի անձնաւորութիւն է: Նա, ինչպէս վերեւում յիշեցի, Աղա-Մամադ-շահի Ղարաբաղից 1795 թուին տարած գերիներից էր: Այդ թուականում նա դեռ 10—15 տարեկան մանուկ էր: Յետոյ ներքինի դարձաւ: Այժմ «Գաղտնիք»ից բերած վկայութիւնից հաստատվում է, որ Աբրահամ Բէկնազարեանը եւ յիշեալ Աղա-Իբրահիմ ներքինին մի եւ նոյն անձնաւորութիւններն են: Եթէ այդպէս է, ուրեմն ինչպէս կարող էր նա 1680 թուականներում աշակերտած լինել Գանձասարի

Ներսէս կաթողիկոսի մօտ եւ «Գաղտնիք»ի համար պատմական նիւթեր ընդօրինակել¹: Ախար 1795 թուականի եւ 1680ական թուականների մէջ 115 տարուայ տարբերութիւն կայ: Եթէ այդ 15 տարին տանք Աբրահամ Բէկնազարեանի հասակին, երբ նա Ղարաբաղից գերի տարուեցաւ Պարսկաստան, — 100 տարին բոլորովին բաց է մնում, եւ այդ 100 տարուայ ընթացքում՝ դեռ չճնուած Բէկնազարեանի գործերը, որոնք ընդարձակ տեղ են բռնում «Գաղտնիք»ի մէջ, ինքն ըստ ինքեան ջնջվում են, ինքն ըստ ինքեան ոչնչանում են, եւ դրանք մնում են միայն իբրեւ Մակար վարդապետի երեւակայութեան ողորմելի արգասիք....:

Կրկնում եմ, Աբրահամ Բէկնազարեանի եւ Փաթալի-շահի կանանոցի Աղա-Իբրահիմ ներքինիի մի եւ նոյն անձնաւորութիւններ լինելը՝ միանգամայն տակնուվայ է անում «Գաղտնիք»ի ամբողջ շինուածքը եւ նրա ամբողջ բովանդակութիւնը դարձնում է բոլորովին կեղծ եւ առասպելական յօրինուածք: Ես զարմանում եմ, թէ ինչպէս Մակար վարդապետը չէ նկատել այդ, եւ իրան թոյլ է տուել մի այդպիսի անհամեմատ խոշոր հակասութիւն:

Աղա-Իբրահիմ ներքինին, մանկութիւնից Պարսկաստան տարուած, կրօնը փոխած, մի մոլեռանդ մահմեդական էր, թէեւ ծագումով հայ: Նա իրան բոլորովին հեռու էր պահում հայերից, եւ մեռաւ մահմեդականութեան մէջ, մարմինը տարուեցաւ Բալբալ:

Իսկ Աբրահամ Բէկնազարեանը «Գաղտնիք»ի մէջ ներկայանում է իբրեւ մի քաջ հերոս, որ պատերազմում է իւր հայրենիքի փրկութեան համար, որ աշխատում է վերականգնել Ղարաբաղը ընկած մէլիքութիւն-

¹ Տես Բ. զլուխ:

ները, որ գրում է ժամանակի պատմութիւնը, որպէս զե
իրեւ խրատ թողնէ ապագայ սերունդներին, — եւ յան-
կարծ դուրս է գալիս, որ այդ երեւելի ազգասէրը ուրիշ
ոչ ոք չէ, եթէ ոչ, մի թշուառ, մահմեդականացած
ներքինի, փաթալի-շահի կանանոցում, որի համար ոչ
հայոց ազգ կայ եւ ոչ հայոց հայրենիք....

Մական վարդապետը այնքան մոռանում է իրան,
որ այդ մահմեդական ներքինի մարմինը տանում է՝ թա-
ղել է տալիս Թաւրիզի հայոց եկեղեցու գաւթում, եւ
մինչեւ անգամ Աբաս-Միրզային, Պարսկաստանի թագա-
ժառանգին, հրաւիրում է թաղման հանդէսին ներկայ
լինել... Ո՛վ թոյլ կը տար: Մի հայ, որ կրօնը փոխել
է, եթէ տեսնելու լինեն նրան մի այլ հայի հետ խօսե-
լիս, կամ հայի տուն մտնելիս, իսկոյն մահմեդականները
կը քարկոծեն, ուր մնաց, որ նրա մարմինը թոյլ տային
հայոց եկեղեցու գաւթում թաղելու:

Այդ բոլորը, թէ՛ Աբրահամ Բէկնազարեանին փա-
թալի-շահի կանանոցում իբրեւ քրիստոնեայ պահելու եւ
թէ՛ նրա մարմինը հայոց եկեղեցու գաւթում թաղել
տալը, — ես վերաբերում եմ Մական վարդապետի,
որպէս կրօնաւորի, քրիստոնէական ջերմեռանդութեանը,
բայց այս տեսակ ջերմեռանդութիւնների պատմութեան
համար ոչինչ նշանակութիւն չունեն:

Նոյն ջերմեռանդութիւնը Մական վարդապետը գործ
է դնում եւ Աբրահամ Բէկնազարեանի որդի Ապրեսի
վերաբերութեամբ եւ նրան Նրուսաղէմ է ուղարկում...
բայց իսկոյն կը տեսնենք, որ նրա մարմինը նոյնպէս, իւր
հօր նման, թաղուեցաւ Քալբալայում....

Ապրես Բէկնազարեանը, «Դաղանիք»ի շարունակող
եւ վերջացնող հեղինակը, եւ իւր աշխատութիւնը 1881

թուին Մական վարդապետին յանձնող հեղինակը, յան-
կարծ մի եւ նոյն գրքում ներկայանում է Ալահվերդի
կամ Ալահվերդի-Բէկ անունով:

«Զմոռանամ ասել որ հայրս կոչվում էր Իբրա-
հիմ-Աղա, իսկ ես կոչվում էի «Միրզա-Ալահվերդի»,
սակայն յաճախ գործածական էր իմ՝ նախկին
«Ալահվերդի-Բէկ», անունն, (եր. 312):

Ո՛րտեղից ստացաւ նա այդ մահմեդական անունը եւ
ինչու:

Այդ հարցին կը պատասխանէ ինքը Ապրես Բէկ-
նազարեանը.

«Իսկոյն (Աղա-Մամադ-շահն) զիս որդեգրե-
ւով ասաց. «Սիրուն եւ անմեղ փոքրիկ, դու այդ
մանկական հասակում ցանկացած ես Շահը տեսնել:
Աղա-Մամադ-խանն այնքան ապաշնորհ չլինիր, որ քո
այդ ազնիւ փափագը ըստ արժանոյն գնահատել չգիտ-
նայ: Դու այսուհետեւ Աղա-Մամադ-խանի հոգե-
կիւր որդի ես, քայց այն պայմանաւ, որ
դու անխախտ պահես քո պապեանական
հաւատը, լեզուն: Յետոյ իմ Ապրես անունը
«Ալահվերդի», փոխեց, իբր թէ ինքն ներքինի եւ ան-
զաւակ գոլով Աստուած պարգեւեց իրան մի որդի Աս-
տուածատուր անուամբ,¹ (եր. 136):

Մական վարդապետը այնպէս թեթեւ կերպով է
վերաբերվում պատմական փաստերին, կարծելով թէ,
ինչպէս որ ինքը ցանկանում է, այնպէս եւս կարող էր
լինել:

¹ Ալահվերդի թուրքերէն նշանակում է Աստուածատուր: Աղա-
Մամադ-շահը պարսկերէն էր խօսում, նա թուրքերէն չգիտէր. եթէ ցան-
կանար Աստուածատուր անուն համանիշ մի անուն տալ Ապրես Բէկնա-
զարեանին, նրան խուդա-դատ կը կոչէր եւ ոչ Ալահվերդի:

Աղա-Մամադ-շահը, պարսիցներից Ղաջարեան տոհմի թագաւորութեան հիմնադիրը, որովհետեւ ինքը զաւակ չունի, որդեգրում է մի խնածախցի հայ տղայի, որ իւր գահի ժառանգը լինի, — այն եւս այն պայմանով, որ նա «անխախտ պահէ իւր պապենական հաւատը եւ լեզուն»... Պարսից գահի վրայ քրիստոնեայ թագաւոր... Այստեսակ երազների վրայ մտածելն անգամ յիմարութիւն կը լինէր:

Աղա-Մամադ-շահը, իրաւ է, զաւակ չունէր, բայց նա արդէն որդեգրել էր իւր եղբոր որդի Բաբա-խանին, որ նրանից յետոյ թագաւոր դարձաւ Փաթալի-շահ անունով: Այլ եւս ի՞նչ պէտք ունէր Ապրես Բէկնազարեանին...

Բայց չնայելով Աղա-Մամադ-շահի ցանկութեանը (կամենում եմ ասել Մակար վարդապետի ցանկութեանը), փոքրիկ Ապրեսը անխախտ չպահպանեց իւր «պապենական հաւատը եւ լեզուն»: Այն օրից, որ տրուեցաւ նրան Ալաշվերդի անունը, հէնց այն օրից թրփատութիւն ընդունեց...

Մակար վարդապետը իւր Ալաշվերդի-բէկին նոյնացրել է «Խամսայի Մեղիքութիւնների» (270 եր.) Ալաշվերդի-բէկի հետ, օգուտ քաղելով միայն այն հանգամանքից, որ երկուսն էլ զարաբաղցի հայեր են: Ինչո՞ւ: —

Նրա համար, որ «Խամսայի Մեղիքութիւնների» Ալաշվերդի-բէկը Մամադ-շահի «մօհրդարն» է, այսինքն կնքապահ է. շահի դիւանից որքան հրովարտականք դուրս գալու լինին, նա պէտք է կարդայ, արքայական կնիքով կնքէ, յետոյ թագաւորի ստորագրութեանը ներկայացնէ: Իսկ մի այդպիսի մարդ Մակար վարդապետին պէտք էր,

որ նոյն հրովարտականքի գաղտնիքը մտցնէ «Գաղտնիք»ի մէջ...

Հարցնող լինի, թէ ի՞նչ գաղտնիքներ դուրս բերեց Ալաշվերդի-բէկը շահի դիւանից, որոնք մեզ յայտնի չէին մինչեւ «Գաղտնիք»ի լոյս տեսնելը: Այդ թողնենք:

Միայն կարեւոր ենք համարում նկատել, որ այն բոլոր ջանքերով, որով Մակար վարդապետը աշխատել է իւր Ալաշվերդի-բէկին զանազան ոլոր-մոլոր ճանապարհներով մտցնել շահի դիւանի մէջ, — դրանից ոչ միայն որ եւ է իրական օգուտ չէ քաղել, այլ իրան դրել է անխուսափելի հակասութիւնների մէջ:

Ահա ինչո՞ւ.

Մահմադ-շահի կնքապահ Ալաշվերդի-բէկը մանկութիւնից Պարսկաստան տարուած եւ մահմեդականութիւն ընդունած մի գերի էր: Նա ուրացել էր որպէս հայութիւնը, նոյնպէս եւ հայոց կրօնը: Նա հայերէն զրել-կարդալ անգամ չգիտէր: Ուրեմն ի՞նչպէս հեղինակեց «Գաղտնիքը»:

Եւ, վերջապէս, նա ապրեց որպէս մի մոլեռանդ մահմեդական, հոգւով եւ սրտով, — եւ մեռաւ որպէս մահմեդական: 1847 թուին նրա մարմինը տարուեցաւ Քալբալա եւ թաղուեցաւ Իմամների սուրբ հողի մէջ:

Եւ ահա նոր հրաշք. —

Նոյն Ալաշվերդի-բէկն («Գաղտնիք»ի հեղինակ Ապրես Բեկ.) Քալբալայից յարութիւն է առնում, 43 տարի ճանապարհորդութիւններ է անում, այցելում է Հայաստանի բոլոր վանքերին (եր. 394—395) իւր մեղքերը քաւում է, եւ յետոյ 1881 թուին գալիս է Շուշի, մուրացկանի կերպարանքով ներկայանում է Մակար վարդապետին, եւ — «Գաղտնիք»ը յանձնում է հայր սուրբին...

Ե.

Այն բազմաթիւ փաստերը, որ առաջ բերուեցան նախընթաց գլուխներում, կարծեմ, բաւական պէտք է համարուին՝ ապացուցանելու համար, որ «Գաղտնիք»-ի մի զոյգ հեղինակները — հայր եւ որդի Բէկնաղարեանները — բոլորովին երեւակայական անձնաւորութիւններ են, եւ թէ՛ այդ գիրքը Մակար վարդապետի աշխատութիւնն է, որի վրայ մի հին դրոշմ դնելու նպատակով, կեքել է Բէկնաղարեանների անունով:

Այժմ պէտք է նայել «Գաղտնիք»-ի վրայ, որպէս Մակար վարդապետի հեղինակութեան վրայ:

Որպէս մի պատմական աշխատութիւն, հարկաւոր է նախ որոշել, թէ ի՞նչ մասներից է կազմուած «Գաղտնիքը»: Այդ հազիւ թէ կարելի կը լինէր, որովհետեւ զրքի մէջ բաժանմունքներ չկան: Հեղինակը ինչ որ գտել է, ինչ որ երեւակայել է, ի տեղի եւ անտեղի՝ կարկատել է միմեանց հետ, առանց դասաւորութեան եւ առանց կարգի: Այսպիսով առաջ է եկել այն բաբելական խառնաշփոթութիւնը, այն անցքերի եւ շատախօսութիւնների մթին քաօսը, որ ընթերցողին մոլորութեան մէջ է դնում, թէ ո՞րտեղից է սկսվում այդ գիրքը եւ ո՞րտեղ է վերջանում: Այսուամենայնիւ, որպէս զի հնար լինի փոքր է շատէ պարզ դադափար տալ «Գաղտնիք»-ի բովանդակութեան մասին, կարելի է նրան մօտաւորապէս այսպէս բաժանել.

1. Մի պատկեր, որ ներկայացնում է Շուշի բերդի պաշարումը Աղա-Մամադ-շահից:

2. Ժամանակագրական յիշատակարան զանազան պատմական անցքերի:

3. Պաշտօնական թղթակցութիւններ, պայմանագրեր եւ այլն:

Սկսենք պատկերից:

Բայց նախ հարկաւոր է ծանօթացնել մի քանի պարագաների հետ, որպէս զի հասկանալի լինին պատկերի մանրամասները:

Շուշի բերդից երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնվում է Մնածախ գիւղը: Մակար վարդապետը այդ գիւղացի է: Նա ցանկացել է անմահացնել իւր ծննդավայրը եւ նրան Ղարաբաղի մելիքների պատմութեան մէջ մի փայլուն դեր տալ: Բայց դժբախտաբար Մնածախը թէ՛ իւր գիրքով եւ թէ՛ իւր սեւ անցեալով այն յարմարութիւնները չէ ունեցել, որ Մակար վարդապետի փափագներին լիակատար բաւականութիւն տար: Իսկ այդ բնաւ չի յուսահատացրել հայր սուրբին: Նա գիւղի գիրքը կարողացել է ամրացնել. նրա շուրջը անմատչելի լեռներ է ստեղծել եւ այդ լեռները պատել է կաղնիների խիտ անտառով: Նոյն լեռների մէջ զետեղել է մի ընդարձակ այր, որ կոչվում է «Ծակ-Քար», եւ որը վտանգի ժամանակ կարող է պատուարել իւր մէջ մի քանի հարիւր հոգի: Դիւղը արդէն պատերազմական բոլոր յարմարութիւնները ստացաւ, բայց ի՞նչ անել գիւղացիների անցեալի հետ:

Թէ Մնածախը եւ թէ նրա մերձակայ Բալուշայ գիւղը՝ երկուսն էլ Շուշի բերդի իբրահիմ-խանի կալուածներն են — այն իբրահիմ-խանի, որ Ղարաբաղի մելիքութիւնների կործանման պատճառը դարձաւ, եւ որը զեռշարունակում է պատերազմել մելիքների հետ: Իսկ այդ

¹ Այդ այրը եւս տեսել եմ, նրա մէջ երեք, թէ չորս հոգուց աւելի մարդիկ չեն կարող պատուարուել:

երկու գիւղերում՝ զետեղուած են այն բոլոր փախստականները, որոնք դաւաճանել են հայոց մեղքներին եւ անցել են նրանց թշնամի իբրահիմ-խանի կողմը: Հիմա ինչպէս անել, որ մի կողմից կարելի լինի ծածկել դաւաճանութեան արատը, որ դրած է յիշեալ գիւղացիների վրայ, իսկ միւս կողմից, նրանցից հայրենիքի պաշտպանութեան համար հերոսներ ստեղծել:

Մակար վարդապետի հնարագիտութեան տաղանդը այդ դէպքում եւս անձար չէ ֆնացել. նա յօրինել է մի դաշնագիր յիշեալ գիւղացիների եւ իբրահիմ-խանի մէջ: Ես կը բերեմ այդ դաշնագրի հետաքրքիր յօդուածները, որովհետեւ դրա նման են «Գաղտնիք»ի մէջ արձանագրուած բոլոր դաշնագրները:

Ա. «Ջրաբերդից Խաչէն տեղափոխուող «քաջերի»ն, տան գլուխ վճարեց իբրահիմ-խանը երեք հարիւր թուման իբրեւ նոր շինութեան ծախք եւ հնոց կարասիները նորերի մէջ փոխադրելու վարձ»:

Բ. ըրդ յօդուածը որոշում է երկու գիւղերի սահմանները, հողերի տարածութիւնը, որ տալիս է իբրահիմ-խանը «քաջերին», իբրեւ մշտական սեպհականութիւն՝ յորդուց յորդիս:

Գ. «Ոչ իբրահիմ-խանն իրաւունք ունի «քաջերի»ն, եւ սոցա յետագայներից պահանջել տուրք կամ գլխահարկ եւ կամ տասանորդ, ոչ այս խանի յետագայներն, եթէ կը լինէին... (Ղարաբաղի տիրապետող յոյս չունի, որ ինքն յետագայներ կ'ունենայ եւ այդ գրում է պայմանի մէջ)...»:

Դ. «Ոչ ոք իրաւունք կ'ունենայ պահանջել այլ «քաջերի»ն, ոչ զօրք եւ ոչ զօրաւորամ»:

Ե. «Միայն թէ այդ «քաջերն», քնաւ չմասնակցէին մելիքների պատերազմներին եւ զինէին ընդդէմ խանին», (եր. 117—118):

Այդ «քաջերը» իբր թէ Ջրաբերդի Մեղք-Աթամի զինուորներն են եղել եւ խանը, նրանց կաշառելով, գաղթեցրել է Ջրաբերդից¹: Իսկ Ջրաբերդի իշխող Մեղք-Աթամը հաճութիւն է տալիս նրանց տեղափոխութեանը, հաւատացած լինելով, որ «քաջերը» դարձեալ իւր օգտին կը ծառայեն: «Քաջերը» եւս իրանց կողմից յանձն են առնում այդ երկերեսանի դերը, մի կողմից խաբել միամիտ իբրահիմ-խանին (շատ միամիտ էր...) եւ վայելել նրա առատ բարիքները, իսկ միւս կողմից, նպաստել հայոց մեղքների շահերին եւ այլն (եր. 118):

Բանը շինուեցաւ:

Ղարաբաղի մեղքութիւնները ոչնչացնող իբրահիմ-խանը, որ գոռոզութեամբ մի կողմից եղջիւր էր ածում ռուսաց զօրութեան դէմ, միւս կողմից, պարսից շահերի դէմ, — այն աստիճան տկարանում է մի քանի գիւղա-

¹ Գոնէ նոր խնածախ անունը պէտք է փոքր ի շատէ զսպէր Մակար վարդապետի վստահութիւնը՝ պատմութիւնը այդպէս համարձակ կերպով զեղծելու մէջ: Եթէ այդ գիւղը նոր խնածախ է, ուրեմն եղել է եւ հին խնածախ: Որպէս զարաբաղցի, անկարելի է, որ Մակար վարդապետին յայտնի չլինէր, որ հին խնածախը գտնվում է Զանգազորի գաւառում, որ եւ կոչվում է Քշտաղի խնածախ, եւ որը Մեղք-Հայկազեանների գիւղն էր: Այստեղից գաղթեցին Մակար վարդապետի հայրենակիցները եւ հիմնեցին նոր խնածախը, պահպանելով իրանց գիւղի նախկին անունը: Ուրեմն ինչպէս կարող էին լինել նրանք Ջրաբերդի գաւառից գաղթածներ, կամ այդ գաւառի տիրապետող Մեղք-Աթամի զինուորներ: Թէ Ղարաբաղում, թէ Ղափանում եւ թէ Սիսիանում շատ կան նոյնանուն գիւղեր. որ զանազան պատմական հանգամանքների պատճառով, մէկ գաւառից գաղթել են դէպի միւսը, նոր գիւղ են հիմնել եւ իրանց հին գիւղի անունովն են կոչել:

ցինների առջեւ, եւ այն աստիճան յիմարանում է, որ Մակար վարդապետի շնորհիւ՝ մի այդպիսի պայման է կապում «քաջերի» հետ: Ինչ կարօտութիւն ունէր նա մի քանի թափառական գիւղացիների մէջ, երբ այդ ժամանակ նա ամբողջ Ղարաբաղի տէրն եւ իշխանն էր համարվում: Եւ երբ Ղարաբաղի նախկին տիրապետող մելիքները, չկարողանալով տանել նրա բարբարոսութիւնները, արդէն իրանց ժողովրդով սկսել էին գաղթել դէպի օտար երկրներ (եր. 115—116):

Հետաքրքիրն այն է, որ յիշեալ պայմանագիրը գրվում է եւ վաւերանում է մի եւ նոյն տարւոյ մէջ եւ միեւնոյն ժամանակ (1770 թ. մայիսի 10ին), երբ այդ մի բուռն «քաջերը» կոտորում են Իբրահիմ-խանի զօրքերը եւ նրան իւր կուսակից հայ մելիքների հետ փախցնում են Շուշի բերդը... (Համեմատեցէք 65 եւ 119 երեսները):

Վերջապէս, «քաջերը» ստանում են Իբրահիմ-խանի խոստացած փողերը, հիմնում են Խնածախ եւ Բալուջա գիւղերը: Առաջինի մէջ բնակութիւն են հաստատում 50 ընտանիքներ, իսկ երկրորդի մէջ 70 ընտանիքներ: Ընդամենը 120 ընտանիք:

Հաշուենք, թէ որքան ծախսեց Իբրահիմ-խանը այդ 120 ընտանիքը գաղթեցնելու համար:

Իւրաքանչիւր ընտանիքին տուեց 300 թուման պարսից ոսկի: Ուրեմն 120 ընտանիքը ստացաւ 36.000 ոսկի: Եթէ այդ գումարը վերածենք ռուսաց ռուբլու (իւրաքանչիւր ոսկին $3\frac{1}{2}$ ռուբլի հաշուելով) կը ստանանք 126.000 ռուբլի: Այդ գումարով կարելի էր այն ժամանակ (1770 թ.) ամբողջ Ղարաբաղը գնել:

Յայտաւր համար Մակար վարդապետի թուանշանների փաւստոսեան շուայլութիւնը, աւելորդ էր լինի մէջ

բերել մի փաստ, թէ որքան սուղ էր փողը այդ ժամանակներում:

Յիշեալ երկու գիւղերի հիմնուելուց 58 տարի յետոյ (1828 թ.), երբ համեմատաբար դրամի աւելի առատութիւն պէտք է լինէր, ռուսաց կառավարութիւնը Պարսկաստանից դէպի Անդրկովկաս գաղթեցրած 8249 հայ ընտանիքների վրայ, Ղազարոս Լազարեանի ձեռքով ծախսեց ընդամենը 14.000 ոսկի եւ 400 ռուբլի միայն, եւ այդ գումարը կոմս Պասկեւիչը չափազանց էր գտնում¹: Ռուսաց կառավարութեան այդ ժամանակուայ դրամական միջոցները յայտնի էին: Միայն 20 միլիօն կռան պատերազմական տուգանք դրեց Պարսկաստանի վրայ, երբ տեղափոխում էր այդ գաղթականները: Եւ այդ գումարի մի մասը արդէն ստացել էր: Այսուամենայնիւ, 14.000 ոսկին շատ էր գնում 8249 ընտանիքի տեղափոխութեան համար, այն եւս Պարսկաստանից Անդրկովկաս: Ո՛րքան հեռաւորութիւն: Իսկ Իբրահիմ-խանը իւր բոլոր չքաւորութեամբ, Զրաբերդից մինչեւ Խաչէն (մի օրուայ ճանապարհ է) 120 ընտանիք գաղթեցնելու համար ծախսում է 36.000 պարսկական ոսկի, — 126.000 ռուբլի... Ստախօսութիւնը եթէ փոքր ինչ չափաւոր լինէր, այդքան զղուելի չէր լինի:

Երբ Իբրահիմ-խանը մտաւ ռուսաց հպատակութեան ներքոյ, Բուրակ-չայի դաշնագրից յետոյ իշ. Յիցիանովի հետ (1805 թ.), նա խոստացաւ ամբողջ Ղարաբաղից

¹ Մակար վարդապետը Պարսկաստանից տեղափոխած հայ գաղթականների թիւը գնում է 26.000 գերդաստան (եր. 382): Դարձեալ փաւստոսեան չափազանցութիւն...:

² Տես Ղազարոս Լազարեանի 1829 ամի 24 դեկտեմբերի ղեկուցումը, որ մատուցած է կոմս Պասկեւիչին: «Նկարագիր գաղթականութեան հայոց Պարսկաստանէ Ռուսաստան», եր. 94: Տպուած է Մոսկուայում 1832 ամի:

իրբեւ հարկ վճարել ռուսներին 8000 ոսկի միայն: Վերջը այդ գումարը վճարել չկարողացաւ, խոստացաւ ձիաներ տալ, այն եւս տալ չկարողացաւ: Իսկ 1770 թուին որ տեղեց ունէր Իբրահիմ-խանը այնքան ոսկիներ, որ տար Մակար վարդապետի հայրենակիցներին, եւ ինչո՞ւ համար . . .

Թէ այդպէս, թէ այնպէս, Խնածախը հիմնվում է: Այդ գիւղը, որպէս վերեւում յիշեցի, թէ Մակար վարդապետի, եւ թէ «Գաղտնիք»-ի հեղինակ հայր եւ որդի Բէկնազարեանների ծննդավայրն է:

Խնածախի հիմնուելուց 25 տարի յետոյ (1795 թ.) Աղա-Մամադ-շահը պաշարում է Շուշի բերդը, որը յիշեալ գիւղից 2 ժամուկ հեռավորութեան վրայ է: Այդ միջոցին դուրս են գալիս մի խումբ խնածախցի «քաջեր» եւ հրաշքներ են գործում: Հետաքրքիր են այդ «քաջերի» անունները: Այդ պատճառով ես աւելորդ չեմ համարում անունները մի առ մի յիշել, որովհետեւ հէնց անունների մէջն է նրանց քաջութեան նշանաբանը:

1. Խումբի գլխավորը, նոյն ինքն «Գաղտնիք»-ի հեղինակ Աբրահամ Բէկնազարեանն է: Նա կոչվում է Ազրայէլ-Իբրահիմ¹ յետոյ իւր անհամեմատ քաջագործութիւնների համար կոչուեցաւ «Հրաշագործ-Ազրայէլ» (եր. 162): — Ազրայէլ կոչվում է արաբացւոյ հոգեառ հրեշտակը: Դա անգութ, կոտորող եւ ոչնչացնող մի ոյժ է: Գոնէ իւր անուան վերաբերութեամբ պէտք էր, որ «Գաղտնիք»-ի հեղինակը փոքր ինչ համեստ լինէր:

¹ Բոլոր անունների եւ մականունների մէջ՝ Մակար վարդապետը միայն 19 անուն է բացատրում, բայց ես չհետեւեցի նրա բացատրութիւններին, որովհետեւ ինքն եւս չգիտէ իւր հնարած մականունների իսկական նշանակութիւնն:

2. «Գիւլ-Ուհան»¹ — նշանակում է Գայլ-Օհան: Դա այն յատկութիւններն ունի, որ աչքերը գայլի նման զիշերուայ մութի մէջ տեսնում են, գայլի նման ոռնում է եւ իւր ընկերներին զանազան ազդարարութիւններ է անում, իսկ կռիւների միջոցին՝ գայլի նման լափում է թշնամուն (եր. 63):

3. «Ասլան-Մանուչար», — նշանակում է Առիւծ-Մանուչար: Սա ունի առիւծի յատուկ վեհանձնութիւն, աներկիւղ սիրտ, լայնալանջ կուրծք, աննահանջելի յարձակումն, անդիմադրելի ուժգնութիւն, չափազանց ոյժ, եւայլն (եր. 66, 67):

4. «Շիր-Նասիւկ», — նշ. Առիւծ-Նասիւկ:

5. «Պէպիւ-Մախմուր», — «բարբ» պարսկերէն նշանակում է վաղր, իսկ Մախմուր անուն է:

Ուշագրութիւն դարձրէք Ձից մինչեւ ճրդ մականունների վրայ, — գայլ, առիւծ եւ վաղր — գազաններից առնուած են ամենակատաղիները:

6. «Օշափ-Բաղդասար», — նշանակում է Վիշապ-Բաղդասար: Վիշապների նման նա սարսափ է ձգում թշնամիների վրայ եւ վիշապների նման կլանում է նրանց բազմութիւնը (եր. 66):

7. «Աթուհա-Անտրի», — նշանակում է Աթղահակ կամ Վիշապ-Անդրէաս: «Այս բարձրահասակ, յաղթանդամ, ուժեղ եւ արիասիրտ տղամարդը, վիշապի

¹ Ես բոլոր անունների ուղղագրութիւնը թողեցի նոյն ձեւով, որպէս գրել է Մակար վարդապետը: Հայր սուրբը Տաճկաստանում ստացած լինելով իւր կրթութիւնը եւ երկար ժամանակ այնտեղ մնալով, գործ է ածում Տաճկաստանի հայերի ուղղագրութիւնը Բ-ի տեղ պ, Դ-ի տեղ տ, Զ-ի տեղ ճ, եւն: Դա արդէն պարզ նշան է, որ «Գաղտնիք»ը գրել է Մակար վարդապետը եւ ոչ Բէկնազարեանները, որոնք, հարկաւ, տաճկահայոց սխալ հնչիւններին կամ ուղղագրութեանը չէին հետեւի:

կլանող յատկութիւններն ունի, թշնամու ամբողջ գունդերը վիշապի նման անհետացնում է (եր. 67):

8. «Շ ա հ մ ա ր - Ղ աւ ալ», — Շահմար նշանակում է օձերի թագաւոր. հէքաթների մէջ այդ հրէջք իւր հայեացքովն անգամ թունաւորել կարող է: Իսկ «Ղաւալ» անուն է, թէեւ թմբուկ բառի նշանակութիւնն եւս ունի (եր. 70):

Ուշադրութիւն դարձրէք ճից մինչեւ 8րդ նոյնանշան երեք մականունների վրայ, որոնք հսկայ օձեր, կամ օձերի թագաւորներ են ներկայացնում:

9. «Փ ի ղ - Առ ու շ ա ն», — նշանակում է Փիղ: Բովշան: — Բովշան պարսկական անուն է: «Փիղ» մականունը ստացել է այդ հսկան իւր փղային ուժի պատճառով (եր. 70):

10. «Ն է առ - Ն զ ի ա զ ա ր», — «Նառ» պարսկերէն արու է նշանակում: «Նառ» կոչվում են եւ արու ուղտերը, իսկ ժողովրդի հասկացողութեամբ այդ բառը չափազանց ուժեղութեան նշանակութիւն ունի:

Ուշադրութիւն դարձրէք 9ից մինչեւ 10րդ մականունների վրայ, խոտաճարակներից ընտրուած են ամենահզօրագոյնները, — փիղը եւ ուղտը, միայն գոմէջը մոռացուած է....:

11. «Կ ե ծ ա կ - Վ ա ն ի», — նշանակում է Կայծակ-Յովհանէս: Դա կայծակի նման շանթահարում է թշնամու գունդերը եւ իւր ծանր թրի մի հարուածքով թշնամիների գլուխները երկու հաւասար կէսերի է բաժնում, ոչ աւել, ոչ պակաս (եր. 63):

12. «Կ ա ր կ ու տ - Ս մ աւ է ն», — նշանակում է Կարկուտ-Սիմօն: Դա այն աստիճան արագաշարժ է, որ

իւր հրացանի գնդակները կարկուտի նման թափում է թշնամու վրայ (եր. 67):

Ուշադրութիւն դարձրէք 11 եւ 12րդ մականունների վրայ, երկնքի երկու պատուհասներն եւս բաց չեն թողուած — կայծակը եւ կարկուտը:

13. «Տ է օ վ - Գ ե ա ս պ ա ր», — նշանակում է Դէվ-Կասպար: Դէվերը թէ պարսից եւ թէ հայոց առասպելների մէջ վիթխարի հսկաներ կամ քաջքեր են: «Գաղտնիք» ի «Տէօվ-Գեասպարը», «ունի յողթանդամ կազմուածք, սամսոնական ոյժ, առիւծական սիրտ, պողպատեայ բազուկներ», եւն (եր. 64):

14. «Ն է առ ու տ է օ վ Ա թ ա», — նշանակում է Հայր — Նառադէվ: Դա հէքաթների մէջ պատմուած դէվերի կամ հրէշների եօթնագլխեան թագաւորն է: Իսկական անունը Սահակ է: «Սա ունի պարթեւական հասակ, արտաքոյ կարգի ոյժ, աներկիւղ սիրտ եւ այլն (եր. 68): Դա յետոյ կոչուեցաւ «Ք ա ջ ա յ ա ղ թ - Տ ր դ ա տ» (եր. 278):

15. «Ա զ ն աւ ու ր - Ու հ ա ն», — «Ազնաւուր» պարսից այբաժար բառի աղաւաղուածը պէտք է լինի, որ նշանակում է հրէշաւոր, այլանդակ, ճիւղաղ: Իսկ «Ուհան» Յովհանէս անունն է: Այդ անունը ստանում է նա Երասխ գետի ափերի մօտ կատարած զարմանալի յաղթութիւնների պատճառով (եր. 65, 66):

Ուշադրութիւն դարձրէք 13ից մինչեւ 15րդ մականունների վրայ, բոլոր նշանաւոր առասպելաբանական հրէշները չեն մոռացուած:

16. «Ք ե ա լ լ ա կ է օ ղ - Առ ս տ ա մ», — «Քալլաօղ» նշանակում է գազաթի վրայ մի հատիկ աչք ունեցող: Դա թուրքերի առասպելների մէջ համապատասխանում

է Հոմերոսի Պոլեփեմէոս անուն կիկղոպին, որ ճակատի վրայ մի հատիկ աչք ունէր եւ կերակրվում էր մարդկային մսով: Իսկ «Առստամ» ֆրիգովսու Ռոստոմ հերոսի աղաւաղուած անունն է:

17. «Փէհլուան-Սագի», — նշ. հսկայ-Սարգի:

Ուշադրութիւն դարձրէք 16ից մինչեւ 17րդ մականունների վրայ, հսկաների եւ ճիւղների անուններն եւս բաց չեն թողուած:

18. «Քեարվանդուան-Բրուտ», — քարվանդուան նշանակում է քարաւան կոտորող, աւազակ, յուզկահար: Դա արհեստով բրուտ է. իսկական անունը թիւնի (Եարութիւն) է: «Սա ունի սարթեւական հասակ, տրդատեան ոյժ եւ ահարկու տեսք»: Մի անգամ բոլորովին միայնակ կոտորեց նա իբրահիմ-խանի 150 զինեալ թուրքերին, որ քարաւանի պատրուակով ուղարկել էր խանը նրան սպանելու: Եւ երեւակայեցէք, Բրուտը առանց զէնքի կատարեց այդ մեծ կոտորածը, որովհետեւ այդ միջոցին զնացել էր նա Կուր գետից ձուկ որսալու (եր. 64):

19. «Թուլի-Արզուման», — «թուլ» նշ. աւազակ, յուզկահար, ասպատակող:

20. «Բասար-Կէչէր-Գեափի», — «բասար-գէչար» թուրքերէն նշանակում է կոխ տուող եւ անցնող, իսկ Գեափի՝ կրճատուած Դաբրիէլ անունն է:

21. «Չափար-Սարասար», նշանակում է «կը կոտորէ գլխից ցլուխ», այսինքն՝ ծայրէ ի ծայր: Դա թշնամու որ կողմի վրայ եւ յարձակվում է, ծայրէ ի ծայր կոտորում է: Իսկ թշնամու յարձակումները սանձահարելու պատճառով, կոչվում է նաեւ «Զլով», որ նշանակում է սանձ (եր. 64, 65):

Ուշադրութիւն դարձրէք 18ից մինչեւ 21րդ մականունների վրայ, բոլորը նոյն իմաստը ունեցող աւազակների եւ ասպատակների անուններ են:

22. «Քեանդխուտա-Խաչատուր», — նշանակում է տանուտէր Խաչատուր:

23. «Զարպազան-Եուզուրլու», նշանակում է Բախտաւոր-Թնդանօթ: Դա թնդանօթի նման ռմբակոծում է թշնամու գունդերը. իւր ամբողջ կեանքում միշտ յաղթել է եւ երբէք չէ յաղթուել. այդ պատճառով վայելում էր եւ «Քաջայաղթ» մականունը (եր. 67, 68):

24. «Սէնկիար-Ասրի», — նշանակում է Պատնէշ-Խորայէլ: Ինչպէս պատնէշը պատերազմի ժամանակ մի զօրաւոր թումբ կամ ամբարտակ է թշնամու առջեւ, նոյնպէս է եւ այդ Խորայէլը:

Ուշադրութիւն դարձրէք 23 եւ 24րդ մականունների վրայ, — մէկը թնդանօթ, միւսը՝ պատնէշ թնդանօթի դէմ...:

25. «Ուզուն-ղլիճ-Սայի»-«ուզուն-ղլիջ» թուրքերէն նշանակում է երկայնասուր, այսինքն՝ երկար սուր կրող: Իսկ Սայի՝ աղաւաղուած Եսայի անունն է:

26. «Պատման-ղլիճ-Մարտի», — «Բաթման» թուրքերէն մի ծանրութիւն է, որ, կարծեմ, հաւասար պէտք է լինի ռուսաց 1/2 պուդին: Իսկ «Բաթման ղլիջ» նշանակում է մի բաթմանի ծանրութեամբ սուր կրող: «Մարտի» կրճատած Մարտիրոս անունն է:

27. «Պատման-Թօփուզ-Թէոս», — նշանակում է մի բաթմանի ծանրութեամբ լախտ կրող Թադէոս:

28. «Թօփուզ-աշղ-Ղարա», — «Թօփուզ» նշանակում է գլխին գնդաձեւ երկաթ ունեցող լախտ, որ հին ժամանակներում գործ էին ածում որպէս զէնք, իսկ

“աշղ-ղարա,, նշան. սեւ աշուղ: Դա մի երգիչ է, որ իւր նուագարանը ցած է դրել. վեր է առել զէնքերը, սկսել է հայրենիքը պաշտպանել (եր. 69):

Ուշադրութիւն դարձրէք 25/ից մինչեւ 28րդ մականունների վրայ, որոնք արտայայտում են զէնքերի եւ զինակրների տարօրինակ վեթիսարիութիւնը:

29. “Անյաղթ-Ղազար,, — հասկանալի է:

30. “Անգուլթ-Խաչի,, — հասկանալի է: Խաչի Խաչատուր անունն կրճատուածն է:

31. “Քաչալ-Մօսի,, նշ. քոստ Մովսէս:

Երբ որ քաչալը կայ, անպատճառ քոսակն էլ պէտք է լինի...:

32. “Քօսակ-Գիւգի,, — նշ. քոսակ Գրիգոր: Թէ քաչալները եւ թէ քօսակները ժողովրդի հասկացողութեամբ խորամանկ, հնարագէտ, նենգաւոր եւ ճարպիկ են լինում:

33. “Գիժ-Միքի,, — նշ. գիժ Միքայէլ: Պատերազմող անձանց վերաբերութեամբ “գիժ” մականունը ունի վայրագութեան նշանակութիւն, ինչպէս մեր Հայկ զիւցազնի հետ պատերազմող տիտաններին “խօլ” այսինքն խենթ անունն է տալիս պատմութիւնը:

34. “Դէլի-Մահրասա,, նշ. գիժ-վարդապետ: Բայց “գալի” բառը հեքաթների մէջ տարապայման քաջի նշանակութիւն եւս ունի: “Դալի”ներ կոչվում էին Բօրօղլու թիկնապահներն եւս:

35. “Դէլի-Քէշէշ,, — նշ. գիժ-քահանայ:

36. “Պել-Ճամալ,, — “պել” բառը հայ ռամկի լեզուում նոյն միտքն ունի, որպէս “գալի” բառը թուրքերի մէջ, նշանակում է գիժ, խօլ, վայրագ, տարապայման քաջ: Արդեօք այդ “Պելը” սեմեանների առաս-

պելական Բէլը կամ Ներրովթը չէ, որ ֆնացել է մեր ժողովրդի մէջ: — Ճամալ՝ աւելի ճիշտ՝ Ջամալ թուրքաց անուն է, որ գործ են ածում եւ հայերը: Բայց այդ Պել-Ճամալը մի զարմանալի տիպ է “Գաղանիք”ի մէջ: Մակար վարդապետը տուել է նրան մի երկրորդ անուն եւս — “Արագահաս-Սուրբ-Սարգիս” (եր. 278):

Ուշադրութիւն դարձրէք 33/ից մինչեւ 36րդ մականունների վրայ, բոլորը գիժեր ու խենթեր են... ոչ մի խեղացի չկայ այդ չորս անունների մէջ...:

37. “Տէօնմազ-Բէլլու,, — նշանակում է՝ մէջքը կամ թիկունքը յետ չդարցնող: Այսպէս կոչվում է նա, այն պատճառով, որ երբէք առանց յաղթութեան յետ չէ դառնում կռիւի դաշտից (եր. 68):

38. “Պրախմազ-Օսէփ,, — նշանակում է՝ բաց չթողնող-Յովսէփ: Այդ անունը ստացել է նա, որովհետեւ միանգամ իւր ձեռքն ընկած թշնամուն բաց չի թողնի, կ'ոնչացնէ, եւ առաւելագէս սիրում է կոտորել թշնամու զօրապետներին (եր. 69):

39. “Պողպատ,, - իբրեւ մարդու անուն, նշանակում է՝ պողպատեայ կամ երկաթեայ կազմուածք ունեցող, զէնքերից անմխելի:

40. “Քեարփեթիւն-Տէտէ,, — “քալիթիւն” նշ. ազգան կամ ունելի — հիւանների եւ դարբինների այն գործիքը, որով մեխ են դուրս քարշում կամ շիկացրած երկաթ են բռնում: — “Տէտէ” ինչ յայտնի չէ, թէ որ անունն կրճատուածն է:

41. “Թօխմախ-Սափարի,, — “թօխմախ” կոչվում է այն գործիքը, որով պարսիկները ջարդում են յանցաւորների զլուխները. դա ահագին երկաթեայ մուրձ է, դարբինների մուրձի կամ կռանի նման:

42. «Ջնդան-Աւթանդիլ», — «Ջնդան», կամ աւելի ուղիղ «անդան», կոչւում է դարբինների սալը, որի վրայ երկաթ են կռում: Դակ ժողովրդի լեզուով փոխաբերական մտքով ամբողջութիւն է նշանակում:

Ուշադրութիւն դարձրէք 40-ից մինչեւ 42-րդ մականունների վրայ, որ ներկայացնում են դարբինների երեք անբաժան գործիքները, միայն փութքը մոռացուած է:

43. «Կաքեւ-Ջաքի», — նշ. կաքաւ-Ջաքարիա: Դա սուրհանդակի կամ փայեակի պաշտօն է կատարում. այսպէս կոչւում է իւր չափազանց արագընթացութեան պատճառով:

44. «Ղարա-խան-Դուզաշի», — նշ. Սեւ-խան-Հարիւրապետ:

45. «Ալբէթիւն-Բատի», — ճիշտ ուղղագրութեամբ «Ալբէթիւն», չէ, այլ «Աֆլաթուն», է: Դա արաբացոյց Պլատոնն է, մի հրաշագործ բժիշկ եւ փիլիսոփայ: Բայց արեւելեան ազգերի մէջ, նոյնպէս եւ հայոց մէջ, փոխաբերական իմաստով՝ «աֆլաթուն», բառը հնարագէտ, ամեն բանի ճարն ու դարմանը գտնող մարդունշանակութիւն ունի: — «Բատի», բաղդասար անուան կրճատուածն է:

Այդ բոլոր այլանդակ մականունների մէջ միայն սատանան էր պակաս, այն եւս չէ մոռացել Մակար վարդապետը, — ահա եւ սատանան:

46. «Շէյթան-Թիւնի», — նշ. Սատանայ-Յարութիւն: Դա ուրիշ անուններ եւս ունի՝ «Այր Աստուծոյ», «Ամբակում մարգարէ» եւն: — Շէյթան-Թիւնին «Դաղանիք»-ի մէջ նոյն տիպն է, ինչ որ է քաւոր-Պետրոսը «Խաչագողի Յիշատակարանի» մէջ. ամեն ձեւ ու կերպարանք ընդունում է, ամեն լեզուներով խօսում է,

ամեն տեղ մտնում է, առանց ճանաչուած լինելու: Դա մի քոմէլէօն է, որ ամեն լուրէ մի նոր տեսք է ստանում:

Մակար վարդապետի վառ երեւակայութիւնը միայն կարող էր այսպէս հրէշաւոր մականուններ ստեղծել: «Դաղանիք» լի է ուրիշ շատ այս տեսակ մականուններով: Օրինակ, «Քօրօղլի-քէշիշ» (քօրօղլի-քահանայ) որ յետոյ կոչուեցաւ «Վարդան Մամիկոնեան» (եր. 278), «Քաչալ-Սադի», «Քեօհան-Սադի», (եր. 103). որ նշանակում է սիգապանծ-նժոյգ-Սարգիս: «Տօյտաղ-Քիասի», (եր. 104), որ նշանակում է վայրենի-սագ-Կասպար: «Ճէյրան-Ծատուր», (եր. 118), որ նշանակում է եղջերու-Աստուածատուր:

Հոգեւորականներն անգամ առանց այս տեսակ մականունների չեն, օրինակ, «Արծիւ-Թադէոս-Եպիսկոպոս» (եր. 56). «Ալբէթիւն-վարդապետ», (եր. 56), «Ասլան-Մահրասա-Մեսրոպ-վարդապետ», (եր. 57), «Օղլան-քէշիշ», (եր. 133), այսինքն տղամարդ-քահանայ: «Քօրօղլի-քէշիշ» եւայլն եւայլն: Եթէ ժամանակ ունենայի «Դաղանիք»-ի բոլոր ծալքերը քրքրելու, գուցէ հարիւրներով կը գտնէի այս տեսակ անուններ, բայց ինչ որ գտայ, դասաւորեցի եւ նկատողութիւններով մատնանիշ արեցի այն անբնական արհեստականութեան վրայ, որով կազմուած են այդ անունները, եւ որոնք պարզ ցոյց են տալիս իրանց պատմական անգոյութիւնը:

Մի խօսքով, բացի այն անուններից, որ Մակար վարդապետը առել է «Խաչագողի Մեղքութիւններից», քննեցաւ համարեա բոլոր անունները՝ այս տեսակ ուռած, փքած մականուններով կեղծեալ անուններ են, որոնք ամենեւին պատմական գոյութիւն չեն ունեցել:

Հետաքրքիր են այդ զանազան «կայծակներին», «կարկուտներին», «վեշապներին» եւ «դէվերին» զօրախումբերի անունները:

«Ազրայէլին» («Գաղտնիք», ի հեղինակ Աբրահամ Բէկ-նազարեանի) զօրախումբը կոչվում է՝ «Արագահաս Սուրբ Սարգիս»,¹:

«Բօրօղէ-քէշէշին» (Բօրօղլի-տէրտէրի) զօրախումբը կոչվում է՝ «Հրեղէն-Թուր»,²:

«Խուղադատ-բէկը» կոչվում է՝ «Սուրբ-Գէորգ»² իսկ իւր զօրախումբը կոչվում է՝ «Ջուր-Տօ-Քշին», որ նշ. սաստիկ յորդած հեղեղ, որ ամեն ինչ քշում տանում է:

«Վանի-իւզբաշին» կոչվում է «Հայկ-Դիւցազն», իսկ իւր զօրախումբը՝ կոչվում է «Չարապատիժ-Դժոխք»³:

«Նէառատեօվին» զօրախումբը կոչվում է «Հրեղէն-Կեծաւկ»:

^{1, 2} Թէ սուրբ Սարգիսը եւ Թէ սուրբ Գէորգը ժողովրդի աւանդութիւնների մէջ, ամեն վտանգի ժամանակ, նեղեալներին օգնութեան են հասնում, այդ պատճառով սուրբ Սարգիսը կրում է «արագահաս» մականունը, իսկ սուրբ Գէորգը՝ «զօրաւոր»:

³ Երբ «Գաղտնիք»ի մէջ մտնում են իսկապէս պատմական անձնաւորութիւններ, որոնց ժառանգներն ներկայումս եւս գոյութիւն ունին, եւ մանաւանդ, երբ այդ ժառանգները որ եւ է նշանակութիւն ունեցող մարդիկ են, — այդ դէպքում հեղինակի շողքօրդութիւնները ոչ չափ ունին եւ ոչ օահման: Վանի իւզբաշին, որ յետոյ եղաւ Մելիք-Վանի, պատմական անձնաւորութիւն է: Նրա մասին խօսուել է «Խամսայի Մելիքութիւնների» մէջ (եր. 222—227): Նրա մասին խօսում է եւ Գուրբովինը «Ист. войн. и влад. рус. на Кавказе» т. IV ст. 451, 452): Մելիք-Վանի թոռները այժմեան Աթաբէկեաններն են, որոնց ամեն օր տեսնում ենք: Հարցէք նրանցից որին որ կամենում էք, Թէ ձեր պապը որ եւ էր ժամանակ կոչուել է «Հայկ-Դիւցազն», կամ նա ունեցել է մի հզօր կաղմակերպուած զօրախումբ, որ կոչվում էր «Չարապատիժ-Դժոխք» — Ես հաւատացած եմ, որ ամեն մի Աթաբէկեան խիստ կուշտ ծիծաղելուց յետոյ, կ'ասէ ձեզ. «Այդ ո՞վ է հնարել. մեր պապը երբէք այս տեսակ բաներ չէ ունեցել...»:

Մակար վարդապետը այն աստիճան յափշտակուած է եղել այդ անուններով, որ միեւնոյն երեսի վրայ (եր. 278) «Բօրօղլու» անունը երկու անգամ է կրկնում, եւ ամեն անգամին նրա զօրախումբին զանազան անուններ է տալիս. նախ՝ «Հրեղէն-Թուր», իսկ երկու տողից յետոյ՝ «Ժեփի-Անցկաց», որ նշ. զարկիր, անցիր:

Մակար վարդապետը միայն մոռացել է այդ զօրախումբերի դրօշակները նկարագրել: Ի հարկէ, նրանք էլ զանազան հրէշների եւ ճիւղների նշաններով կը լինէին զարդարուած:

Հարաբաղի մելիքները երբէք կանոնաւոր զօրք չեն ունեցել, որ նրանց զօրքերը զանազան գունդերի բաժանուած լինէին, եւ այդ գունդերը զանազան անուններ ունենային: Նրանց ժամանակում ամեն մի զարաբաղի զինուոր էր: Նրբ թշնամին մօտենում էր, մելիքը բարձրանում էր իւր տան կտուրի վրայ, ձայն էր տալիս, եւ նոյն րոպէում, իւրաքանչիւր զիւղացի առնում էր զէնքերը, նստում էր ձին եւ հետեւում էր մելիքին:

Ճշմարիտ է, ժողովուրդը, իւր հասկացողութեան համեմատ, իւր հերոսներին մականուններ է տալիս: Բայց այն տեսակ հերոսներ, որ իրանց գործողութիւններով սաստիկ ազդում են ժողովրդի երեւակայութեան վրայ, պաշտել են դառնում եւ ժողովրդից մականուններ են ստանում, — այն տեսակները դարերի ընթացքում յայտնվում են մի կամ երկու հատ միայն: Հայոց ամբողջ պատմութեան մէջ՝ Հայկ-Դիւցազն, Վահագն-Վիշապաքաղ, Տորք-Անդեղեայ, Յովհան-Քօշ, Դայլ-Վահան, Աշոտ-Նրկաթ, Աշոտ-Մսակեր, Գող-Վասիլ, Առիւծ-Խաչիկ, — դրանք այնպիսի հերոսներ են, որոնց նմանները ուրիշ դարեր չեն ծնել: Դրանց անուան հետ ժողովուրդը

կապել է իւր զգացմունքը, իւր երգերը եւ իւր առասպելաբանական էպոսը:

Բայց «Գաղտնիք»-ի մէջ յանկարծ եւ միաժամանակ բունում են 60—70 հերոսներ, որոնցից եւ ոչ մէկը առանց մականունի չէ: — Դա պատմական իսկութիւն չէ, դա մի անբնական վիժմունք է, միայն Մակար վարդապետի գլխից: Որովհետեւ մարդկային պատմութիւնը ունի իւր անխախտ օրէնքները, իւր յղութիւնը եւ իւր ծնունդը:

Զարմանալին այն է, որ յիշեալ 60—70 հերոսներից՝ ամբողջ 50ը Մակար վարդապետի գիւղացիներն են, Մնածախից, — մի գիւղից, որ ընդամենը 50 ընտանիքից է բաղկացած: Իւրաքանչիւր ընտանիք ծնել է մի-մի «Կայծակ», մի-մի «Կարկուտ», մի-մի «Վիշապ», եւ այլն: Եւ դրանք հասարակ մարդիկ չեն, այլ ամենքը Ղարաբաղի մելիքների մօտ «հարկւրապետի», «հազարապետի», «գօրավարի» պաշտօն են վարում: Կարծես, ամբողջ Մնածախը մի զինուորական դասակարգ լինէր, եւ զօրապետութիւնը միայն այդ գիւղացիների արտօնական ժառանգութիւնը լինէր: Ո՞րտեղ կորան նրանց սերունդները: Եթէ զօրապետներ էին, հարկաւ, եւ ազնուականներ էին եւ կալուածատէրներ էին: Բայց ամբողջ Մնածախը ոչ մի ազնուական չունի, ոչ մի կալուածատէր չունի: Ամենքը իբրահիմ-խանի ժառանգների հասարակ գիւղացիներն են եւ նրանց հոգերն են մշակում:

Ինձ յայտնի են փաստեր, որ շատերը այնքան ճարպիկ, այնքան նախանձախնդիր են գտնուել ազնուականութիւն ժառանգելու, որ բոլորովին գռեհիկ գիւղացիներ, անյայտ ծագումից, ձեռք բերելով մի որ եւ է վկայական, իրանց տոհմը կապել են այս եւ այն մելիքի կամ բէկի

տոհմի հետ, կրելով նրանց ազգանունները: Եթէ Մնածախի ամբողջ 50 ազնուատոհմ ընտանիքների սերունդները բոլորովին ջնջուէին (որ անկարելի բան է), դարձեալ կը գտնուէին մարդիկ, որ իրանց ժառանգ կը յայտնէին, եւ նրանց տոհմանունները կը պահպանուէին: Բայց յիշեալ 50 ազնուական հերոսների եւ ոչ մէկի ժառանգներն են մնացել՝ թէ՛ Մնածախում եւ թէ՛ մի այլ ուրեք: Իսկ ժամանակները դեռ եւս այնքան չեն անցել, որ կարող լինէին իսպառ կլանել եւ անհետացնել նրանց: Եւ, վերջապէս, ինչ եղան այդ «Վիշապների», եւ «Վիշապազունների» կալուածքները: Ղարաբաղի մելիքներից եւ նրանց մօտ ծառայող «իւզբաշիներից»¹ չկար մէկը, որ գիւղեր, անտառներ եւ ընդարձակ կալուածներ չունենար: Եւ այսօր նրանց սերունդներից շատերը վայելում են հայրենական ժառանգութիւնը: Իսկ Մակար վարդապետի ստեղծած 60—70 հերոսները, որոնք ամենքն զօրապետներ եւ զօրավարներ էին, մնում են առանց որ եւ է ժառանգութեան²:

Մելիքների տիրապետութեան դարերում, այնքան պատերազմական փայլուն գործողութիւնների մէջ, ան-

¹ Ղարաբաղի մելիքները միայն մէկ զինուորական աստիճան են ունեցել եւ այդ «իւզբաշի» (հարկւրապետ) աստիճանն է, թէեւ «իւզբաշին» կարող էր հարկւրից աւել պատերազմողներ ունենալ իւր ձեռքի տակ: Բայց Մակար վարդապետը ստեղծել է «հազարապետներ», եւ այլ զանազան աստիճաններ:

² Մակար վարդապետը իւր ծանօթութիւնների մէջ (եր. 21, 63, 64, 65, 68) անդադար կրկնում է հինգ հասարակ անուններ՝ Բէլլուէնց, Եւզուրլուէնց, Ջլաէնց, Աթոնց, Գիւլ-Ուհան, — եւ խիստ միամիտ կերպով աւելացնում է. «Այս մականուններից շատերն (?) ցարդ մնացած են խնածախում... Իսկ ոմանք չեն յիշում, քանզի ժամանակի երկարութիւնն (ընդամենն 50—60 տարի) ջնջած է հասարակութեան միջից»: Հայր սուրբը չգիտէ, որ իւր ստեղծած հսկայ անձնաւորութիւններն շատ խոշոր յիշատակներ պէտք է թողած լինէին՝ իրանց պատմական գոյութիւնը ապացուցանելու համար:

կարելի էր, որ Ղարաբաղը նոյնպէս չունենար իւր հերոսները, որոնց սիրէր ժողովուրդը, որոնց իւր յատուկ տիտղոսը տար ժողովուրդը: Դրանց թիւը շատ չէ, երեք հոգի է միայն — Դալի-Մահրասան, Թուլի-Արզումանը եւ Զալաղան-Իւզբաշին: Առաջին երկուսի անունները Մահար վարդապետը առել է «Խամսայի-Մեյլքութիւններից» եւ մտցրել է իւր եօթանասնից անունների մէջ, իսկ վերջինը չէ յիշվում:

Ժողովրդական հերոսները ժողովրդի աւանդութիւնների մէջ՝ ոչ թէ մեռնում են, այլ դարերի ընթացքում, հետզհետէ աճում են, մեծանում են, եւ մինչեւ անգամ, ինչ որ նրանց ժամանակներում եւ նրանց ձեռքով չէ կատարուած, — ժողովուրդը յատկացնում է նրանց: Օրինակ, վեր առնենք Բօրօղլին: Սկսեալ Թիֆլիսից մինչեւ Երեւան եւ Երեւանից մինչեւ Հին-Բայազետ, եւ այստեղից մինչեւ Կարին, որ լեռան դագաթին մի աւերակ կը տեսնէք, ձեզ կ'ասին՝ «դա Բօրօղլու բերդն է», թէ եւ նրանցից եւ ոչ մէկը Բօրօղլու բերդը չի եղել: Վրաստանում ամեն մի աւերակ յատկացնում են Թամարա թագուհուն: Շուշի բերդի ստորոտում, քարաժայռի մէջ, կայ մի ընդարձակ այր՝ զանազան ամրութիւններով, իսկ նրա հանդէպ, նոյնպէս քարաժայռի ճակատին, կայ մի երկրորդ այր, դարձեալ ամրացած պարիսպներով եւ բուրգերով: Առաջինը յատկացնում են Սիւնեաց հերոս Դալի-թէկին, իսկ երկրորդը՝ Գուգարացուց հերոս Աւան-իւզբաշուն, թէ եւ երկուսն էլ այս կողմերում ամրոցներ չեն ունեցել:

Ժողովուրդը իւր հերոսներին աւելի է տալիս, քան թէ նրանք ունեցել են: Իսկ ինչ որ իսկապէս ունեցել են, — այն պահում է իւր յիշողութեան մէջ անմոռաց:

Ես, ի հարկէ, չեմ խօսում Ղարաբաղի մեյլքների մասին, որոնց բերդերը, ամրոցները եւ պալատների աւերակները մինչեւ այսօր մնում են: Իմ խօսքը ժողովրդական հերոսների մասին է: Ղարաբաղի պատմութեան մէջ, որպէս վերեւում յիշեցի, միայն երեք անձնաւորութիւններ կան, որոնց անունների հետ կապուած են ժողովրդի ամենասրտազին աւանդութիւնները: Դրանք են Դալի-Մահրասան¹, Թուլի-Արզումանը² եւ Զալաղան-իւզբաշին³: Ես տեսել եմ այն աշտարակը Եղեշէ-Առաքելոյ վանքի մօտ, որի մէջ բնակվում էր Դալի-Մահրասան եւ որի բարձրութիւնից սարսափ էր տարածում Ղարաբաղի թշնամիների վրայ: Ես տեսել եմ Թուլի-Արզումանի ամրոցը Երից-մանկանց վանքի հանդէպ, Թրրղի գետի ափի մօտ, այն սոսկալի եւ մթին խոխոմների մէջ, ուր եւ այժմ նայողը զարհուրում է: Ես տեսել եմ նոյնպէս Զալաղան-իւզբաշու ամրոցի աւերակները Թարթարի վրայ, այն անտառապատ թաւուտների մէջ, ուր բոյն էր դրել այդ յափշտակող դիշակերը⁴: Ամեն մի զիւղացի մատով ցոյց

¹ Դալի-Մահրասան, նշանակում է խենդ-վարդապետ. դա Էղեշէ Առաքելի վանքի վանահայրն էր, որը գտնվում է Թարթար գետի ձախ կողմում: Նրա իսկական անունը Աւագ վարդապետ էր: Մեյլքների ժամանակ՝ իւր զարմանալի քաջագործութիւններով՝ այդ հերոս-վարդապետը անմոռաց անուն թողեց: Տես «Խամսայի Մեյլքութիւնները» եր. 63—65, 71, 105, 121, 123, 155—158, 218, 272:

² Թուլի-Արզուման նշանակում է Աւագ-Արզուման: Դա Զրաբերդի Մեյլք-Աթամի եւ նրա որդի Մեյլք-Մէջլումի քաջերից մէկն էր, որին յանձնում էին ամենայանդուզն եւ ամենավտանգաւոր ձեռնարկութիւններ: «Խամս. Մեյլք» 64—71, 105—116, 121—155:

³ Զալաղան-իւզբաշի, նշ. յափշտակող կամ ասպատակող հարիւրապետ: Այդ անունը ստացաւ նա այն մեծամեծ հարուածների եւ աւարառութիւնների պատճառով, որ կատարեց Ղարաբաղի թշնամիների վերաբերութեամբ: «Խամս. Մեյլք» եր. 64, 67, 272:

⁴ Զալաղան նշանակում է եւ ցին կամ ուրուր կոչուած գիշակեր թռչունը:

է տալիս այդ տեղերը եւ նրանց մասին պատմում է շատ եւ շատ զարմանայի բաներ... Դսկ այդ անմոռանալի անձնաւորութիւնները «Գաղտնիք»-ի մէջ շատ աննշան դեր են կատարում: Որի ընդհակառակն, Մակար վարդապետի հսկաները հրաշքներ են գործում, բայց ոչ մի շօշափելի յիշատակ չեն թողնում...

Մակար վարդապետը ամբողջ Ղարաբաղում կարճ է ցոյց տալ մի բերդ, մի ամրոց եւ, վերջապէս, մի աւերակ շէնք, որոնց յիշատակը կապուած լինէր իւր հերոսների անունների հետ: Նրա Ազրայէլը («Գաղտնիք»-ի հինակ Աբրահամ Բէկնազարեանը) իւր հրամանի ներքոյ ունէր 5000 կանոնաւոր զօրք եւ 3000 անկանոն զօրք (եր. 94), բայց ոչ մի ամրոց կամ բերդ ունէր: Ղարաբաղի մեղքներից եւ ոչ մէկը ունեցել է այդքան զօրք¹, բայց ամենքը բերդեր եւ ամրոցներ չունէին: Մի տանձնի միայն Մնածախ գիւղում պահպանում էր Բէկնազարեանների անունը, այն եւս Մակար վարդապետը թուրքերի ձեռքով կտրել է տալիս եւ իւր հերոսների անունները իսպառ անհետացնում է (եր. 398)...

Այդ բոլորից յետոյ, շատ պարզ է, որ Մակար վարդապետի 60—70 հերոսներն, իրանց այլանդակ եւ հրէշաւոր մականուններով, որոնց ներկայացնում է նա «Գաղտնիք»-ի մէջ իբրեւ պատմական անձնաւորութիւններ, — ամենը միասին վերառած, երբեք պատմական գոյութիւն չեն ունեցել: Նրանք մինչեւ անգամ, Ժողովրդի

¹ Մակար վարդապետը փաւստոսեան չափազանցութեամբ զարմանալի շատ զօրքեր է տալիս իւր հերոսների ձեռքը: Երբ Պետրոս մեծը պիտի դարձար Գանձակ, կայսրին դիմաւորելու եւ իրանց ուժը ներկայացնելու համար, Ղարաբաղի բոլոր մեղքները միասին կարողացան դուրս բերել Կոշկար գետի մօտ 12.000 զօրք միայն: «Պատմութիւն Աղուանից» տպուած է Եւլի 1839 ամ., եր. 58:

աւանդութիւնների մէջ, առասպելաբանական գոյութիւն չունին: — Նրանք հայր սուրբի վառ երեւակայութեան ծնունդն են, եւ աւելի ոչինչ...

Հետեւեալ գլխում ցոյց կը տանք այն պատկերը, որի մէջ գործում են այդ հերոսները:

2.

Այժմ ներկայացնենք այն պատկերը, որի մէջ նկարագրուած է Շուշի բերդի պաշարումը Աղա-Մամադ-շահից:

1795 թուին Աղա-Մամադ-շահը 60.000 (?) զօրքերով պաշարում է Շուշի բերդը: Բերդում ամրացած է Իբրահիմ-խանը, որ իրան թէ այդ բերդը եւ թէ Ղարաբաղի իշխանն էր համարում: Շրջակայ հայոց գիւղերի բնակիչները վաղօրոք փախել եւ մտել են բերդը: Այնտեղ պատսպարուած են նաեւ Մակար վարդապետի հերոսների ընտանիքներն — խնածախցիք: Տները մնացել են դատարկ:

Մնածախցի «քաջերը», թուով 20 հոգի, ալիւր են կրում դէպի բերդը, որպէս զին պաշարեալները առանց պաշարի չմնան: Դրանք նոյն «կայծակներն», «կարկուտներն», «վիշապներն» եւ զանազան հսկաներն են, որոնց հետ ծանօթացանք նախորդ գլխում: (Այստեղ Մակար վարդապետը մոռացել է իւր հերոսների իսկական նշանակութիւնը եւ, նրանց հասարակ գիւղացիների տեղ դնելով, ալիւր է կրել տալիս, մինչդեռ նրանց իւրաքանչիւրը մի քանի հազար զինուորների հրամանատար էր:)

Յանկարծ 20 հոգի խնածախցի ալիւր տանողներին պատահում են Աղա-Մամադ-շահի սարվազները (զինուորները): Այդ միջոցին խնածախցիների հետ միանում են

60 բալուջեցիներ, որոնք նոյնպէս ալիւր էին տանում բերդը՝ Մակար վարդապետի «քաջերի» թիւը դառնում է 80 հոգի:

Խնածախի «քաջերի» թուում գտնվում է եւ «Ազրայէլը» — Մակար վարդապետի ստեղծած հոգեհան հրեշտակը, — այդպէս էր կոչվում «Գաղտնիք»-ի հեղինակ Աբրահամ Բէկնազարեանը: Հօր հետ լինում է եւ որդին — Ասրես Բէկնազարեանը, — Գաղտնիք-ի երկրորդ հեղինակը: Ազրայէլը, տեսնելով Շահի սարվազներին, որ ուղիղ դիմում են դէպի Խնածախ, հասկանում է նրանց դիտաւորութիւնը, եւ պատրաստվում է միւս «քաջերի» հետ պաշտպանել գիւղը:

Շահի զօրքերին առաջնորդում էր հայազգի զնդապետ Յովհաննէս Մելիք-Հայկազեանը, որ ունէր իւր հրամանի ներքոյ «2000 կանոնաւոր եւ 2000 անկանոն սարվազներ» (երբ սարվազներ էին՝ անկանոն չէին կարող լինել): Նրանց հետ միացած էին 3000 ձիաւորներ, երկու «հազարապետների» գլխաւորութեամբ, որոնց մէկի՝ անունը Սուլէյման էր, իսկ միւսի անունը՝ Դստամազ: Եւ այսպէս, թշնամու ամբողջ զօրութիւնը բաղկացած էր 7000 հետեւակ եւ ձիաւոր զինուորներից: Այդ ահագին բազմութիւնը գալիս էր երկու դատարկ գիւղեր ոջնչացնելու — Խնածախը եւ Բալուջան — որոնց բնակիչները փախել, մտել էին Շուշի բերդը:

Բայց 80 հոգի ալիւր տանողները մնացել էին բերդի դրսում: Դրանք հանդիպում են Շահի զօրքերին: Կռիւր սկսվում է հէնց Խնածախի մօտ: Մի քանի ժամուայ մէջ երեք անգամ ճակատամարտ է լինում, եւ ամեն անգամին Շահի զօրքերը տերեւների նման թօթափվում են այդ մի բուռն «քաջերից», թողնելով պատերազմի դաշտում ղիականների ահագին բազմութիւն:

Սուլէյման եւ Դստամազ «հազարապետները», սպանվում են, եւ նրանց հրամանատարութեան ներքոյ գտնուած 3000 ձիաւորներից մի հատ էլ չէ մնում, — հայոց «քաջերը», բոլորին ամբողջապէս կոտորում են (եր. 37): Իսկ հետեւակ սարվազներից կոտորում են 2671 հոգի, որոց թուում կային 1 հազարապետ եւ 8 յիսնապետ (եր. 34): Եւ այսպէս, թշնամուց սպանուածների ամբողջ թիւը լինում է 5671 հոգի:

Իսկ հայոց «քաջերից», սպանվում են 2 հոգի միայն....:

Յաղթութիւնը մնում է 80 հոգի ալիւր տանողների կողմը....:

Այդ սարսափելի ստախօսութիւնից յետոյ, «Գաղտնիք»-ի հեղինակ Աբրահամ Բէկնազարեանը, որ ինքը անձամբ մասնակցում էր կռիւին, դեռ եւս երես ունի ասելու. «Սպանուածների քանակութիւնն թերեւս չափազանցութիւն կ'երեւի ընթերցողաց, բայց մենք ճշմարտութեամբ գրեցինք», (եր. 34):

Եթէ Աղա-Մամադ-շահի զօրքերը ամբողջապէս ոտները կապած հաւերից բաղկացած լինէին, դարձեալ անկարելի էր մի քանի ժամուայ մէջ 5671 հաւ կոտորել:

Բայց այդ մի քանի ժամուայ մէջ Մակար վարդապետի «քաջերը», ուրիշ գործեր եւս կատարեցին: Նախ բոլոր 5671 սպանուածների ղիակները թաղեցին հողի տակ, եւ իրանց յաղթութիւնը յաւերժացնելու համար, նրանց վրայ բարձր հողաբլուրներ կանգնեցրին: Յետոյ Սուլէյման հազարապետի ընկած տեղի անունը կոչեցին «Սուլէյմանի-խութ», իսկ Դստամազ հազարապետի ընկած տեղի անունը կոչեցին «Դստամազի-ձոր»: Բայց այն տեղը, ուր թշնամուն կենդանի այրել էին, կոչեցին «Կոռուտ»,

որ մահմեդականաց գերեզմանատուն է նշանակում (եր. 35, 37):

Այդ յիշեցնում է Զենոբի եւ նրա պատմութիւնը շարունակողի միամտութիւնը, որ ամեն մի կռիւից յետոյ, դէպքերի համեմատ, տեղերին անուններ են տալիս:

Երբ ամեն ինչ վերջացած էր, Գիւլ-Ուհանը գայլի նման ոռնում է, եւ բոլոր «քաջերը», խաղաղ ու հանգիստ կերպով նստում են բաց օդի մէջ ճաշելու (եր. 38): Հետաքրքիր է, թէ ո՞վ պատրաստեց նրանց համար այդ ճաշը: Ամբողջ Խնածախը այրուած էր. իսկ «քաջերի», ընտանիքները գտնվում էին Շուշի բերդում: Բայց բանը դրանում չէ, երեւի, երկնքից իջաւ ճաշը, — բանը նրանումն է, որ ճաշելուց յետոյ, նոր կնքուած «Կոռուտի», մօտ՝ անմիջապէս կազմուեցաւ «քաջերի», խորհուրդը, որ Կ. Պօլսի այժմեան երեսփոխանական Ժողովի ճիշտ ձեւը եւ համանման կազմակերպութիւնն ունէր: Այդ Ժողովի մասին ես կը խօսեմ յետոյ, բայց տեսնենք, ի՞նչ եղան Շահի մնացած զօրքերը, ի՞նչ եղաւ գնդապետ Մելիք-Հայկազեանը: Այդ զօրապետը, կարծես, եկել էր նրա համար միայն, որ ձեռքերը ծալած կանգնէ եւ ամենայն սառնասրտութեամբ ականատես լինի, թէ ինչպէս մի բուռն գիւղացիներ կոտորում են իւր հրամանատարութեանը յանձնուած զօրքերը, որ յետոյ գնաց եւ իւր Թագաւորին խաբար տանէ, որի 60.000 զինուորներից բաղկացած բանակը դրած էր մի քանի քայլ հեռավորութեան վրայ:

(Աւելորդ չեմ համարում յիշեցնել, որ Խնածախ գիւղը Շուշի բերդից 2 Ժամուկ հեռավորութիւն ունի, իսկ բերդը այդ միջոցին պաշարուած էր Աղա-Մամադ-շահի զօրքերով: Այստեղ 80 գիւղացիներ կոտորում էին Շահի զօրքերը, իսկ այնտեղ՝ 60.000 զինուորներից բաղ-

կացած բանակում հրացանների ձայնը չէին լսում, որ գոնէ օգնութեան հասնէին: Իսկ Շահի զօրապետները այնքան յիմարուեցան, որ մի մարդ էլ չուղարկեցին բանակը՝ օգնութիւն խնդրելու, եւ իզուր տեղը 5671 զինուոր կոտորել տուին...):

Կրկնում եմ, ի՞նչ եղաւ գնդապետ Մելիք-Հայկազեանը:

Կռուի սաստիկ ջերմութեան միջոցին՝ պատահեց մի միջանկեալ դէպք. առանց որ եւ է ստիպողական պատճառի, չնայելով, որ յաղթութիւնը իւր կողմն էր, խնածախցի «քաջերի», հրամանատար Աբրահամ Բէկնազարեանը («Գաղտնիք»,ի հեղինակը) իւր զէնքերը դրեց Մելիք-Հայկազեանի ոտքերի տակ եւ անձնատուր եղաւ: Վերջինը ամենայն ազնուութեամբ նրա զէնքերը յետ տուեց եւ իսկոյն բարեկամացան, սկսեցին միմեանց քաղցր խօսքերով ողջագուրել: Իսկ նրանց աչքերի առջեւ խնածախցիները դեռ շարունակում էին կոտորել Շահի զօրքերը: Մելիք-Հայկազեանը այն աստիճան յափշտակուած էր հայր եւ որդի Բէկնազարեաններով, որ, կարծես, արեցած լինէր նրանց սիրով, եւ ամենեւին չէր նկատում, թէ ինչպէս են կոտորում իւր զօրքերը: Նա այնքան բարի գտնուեցաւ, որ, որպէս զի փոքրիկ Ապրես Բէկնազարեանը չվախենայ այլանդակուած ղիակներից, առեց պատանիին եւ նրա հօր հետ մեկուսացաւ դէպի մի այլ կողմ: Իսկ խնածախցիք շարունակում էին կոտորել (եր. 24, 25):

Այդ միջոցին յայտնվում են երկու սուրհանդակներ եւ բերում են երկու նամակներ: Մէկը Շահը ուղարկել էր գնդապետ Մելիք-Հայկազեանին, միւսը, Մելիք-Մէջլումը, որ նոյնպէս Շահի բանակումն էր գտնվում, ուղարկել էր Աբրահամ Բէկնազարեանին:

Շահը գրում էր իւր նամակի մէջ, թէ Սուլէյման եւ իստամազ «հազարապետները», խաբել են իրան: (Դրանք նոյն անձինքն են, որ իրանց 3000 ձիաւորների հետ սպանուեցան խնածախցի «քաջերից»:) Թէ այդ մարդիկը իբրահիմ-խանի գործիքներն են եղել, եւ նրա թելադրութեամբ ուղարկուած են եղել իւր բանակը, որպէս զին, առ երեսս Շահին բարեկամ ձեւանալով, կարողանան իւր (Շահի) ձեռքով խնածախ եւ Բալուջայ գիւղերը ոչնչացնել տալ: Թէ այդ մարդիկը գիմեցին իրան, հաւատացնելով, որ խնածախցիք եւ բալուջեցիք Շահի թշնամիներն են եւ իբրահիմ-խանի բարեկամները: Այդ պատճառով ինքը (Շահը), նրանց «հազարապետութեան» (?) աստիճան շնորհելով, իրանց 3000 ձիաւորներով՝ կարգեց իբրեւ առաջնորդ գնդապետ Մելիք-Հայկազեանին, որ գնան յիշեալ գիւղերը ոչնչացնելու եւայլն:

(Եթէ Մելիք-Հայկազեանը մի այսպիսի հրահանգ էր ստացած, այդ ամբողջ պատմութիւնը պէտք է առաջուց գիտենար, ինչ հարկ կար, որ Շահը նորից գրէր նրան, այն եւս մի քանի քայլ հեռաւորութիւնից, երբ աւելի հեշտ էր մի աստիճանաւոր ուղարկել եւ հրամայել նրան, թէ յետ դարձրէք:)

Շահը իւր երկար նամակը վերջացնում էր, պատուիրելով Մելիք-Հայկազեանին, որ Սուլէյմանին եւ իստամազին կենդանի իւր մօտ բերէ պատժելու համար, իսկ յիշեալ գիւղերին ամենափոքր փնաս անգամ չը պատճառէ:

Մելիք-Մէջլումի նամակը նոյն միտքն էր յայտնում Շահի խաբուած լինելու մասին, յետոյ շարունակում էր մի երկար պատմութիւն Ղարաբաղի հարազատ եւ անհարազատ մեղքների մասին, Ղարաբաղի հարազատ եւ ան-

հարազատ կաթողիկոսների մասին, Շահի խոստումների մասին՝ վաղեմի մեղքութիւնները վերականգնելու եւ այլն: Վերջը հրաւիրում էր Աբրահամ Բէկնազարեանին, որ իւր հետ առնելով խնածախցի եւ բալուջեցի «քաջերին», դիմէ Շահի բանակը, խորհուրդ տալով, թէ աւելի նպատակայարմար էր ծառայել Շահին՝ եւ սպասել նրա խոստումներին եւ այլն:

«Հայրս, — շարունակում է որդի Բէկնազարեանը, խնդրեց Շահի նամակի հայերէն պատճենը. գնդապետն հայերէն թարգմանեց եւ հայրս մատիտով գրեց թղթի վրայ: Մելիք-Հայկազեանն զարմանք յայտնեց հօրս նախապատրաստութեան վրայ, որն կրում էր միշտ իւր վերայ թանաքաման, թուղթ եւ գրիչ (եր. 32):

Այսօր անգամ խնածախ գիւղում անկարելի է մի հատ մատիտ գտնել: Իսկ Աբրահամ Բէկնազարեանը գործ է ածում մատիտը՝ գիտէք երբ, — 1795 թուին, մեզանից 90 տարի առաջ, երբ Անդրկովկասում մատիտի անունն անգամ չէին լսել: Եւ հետաքրքիրն այն է, որ կռիւի միջոցին, «Գաղտնիք»ի հեղինակը՝ գէնքերի հետ՝ կրում է իւր վրայ թուղթ, թանաքաման եւ գրիչ... Այդ բոլոր «նախապատրաստութիւնները», տարակոյս չը կայ, որ «Գաղտնիք»ի համար էին, եւ հէնց այդ նպատակով Աբ. Բէկնազարեանը խնդրեց Շահի նամակի հայերէն թարգմանութիւնը: Եւ Շահի միամիտ գնդապետը իւր թագաւորի պաշտօնական նամակի պատճէնը յանձնեց «Գաղտնիք»ի հեղինակին, հէնց նոյն րոպէներում, երբ խնածախցիք նրա աչքերի առջեւ դեռ շարունակում էին կոտորել իւր զօրքերը: Կարծես, դա նրա համար միայն եկած լինէր, որ «Գաղտնիք»ին մի նոր նիւթ մատակարարէր...

Իսկ Աբրահամ Բէկնազարեանը ոտքի վրայ գրում էր Մելիք-Մէջլումից ստացած նամակի պատասխանը: Երբ վերջացրեց, սուրհանդակին ճանապարհ դրեց:

Խնածախցիք դեռ կոտորում էին...

Աբրահամ Բէկնազարեանը իւր որդուն, փոքրիկ Ապրե-սին, յանձնում է զնդապետի պահպանութեանը, իսկ ինքը աճապարում է դէպի անտառի կողմը, որտեղ կռիւը նորից բոթբոթուել էր: Շահիբարեսիրտ զնդապետը մնում է այնտեղ եւ այժմ դայեակի պաշտօն է կատարում... (եր. 33):

Այդ բոլորը, շատ հասկանալի է, սպիտակ թելով կարկատած զառանցութիւններ են, մի այնպիսի մարդու գլխից ծագած, որ, ինչպէս երեւում է, իւր կեանքում ոչ պատերազմ է տեսել եւ ոչ գիտէ պատերազմող մարդու պարտաւորութիւնները: Մելիք-Հայկազեանը իւր թագաւորին դաւաճանած կը լինէր, եթէ թոյլ տար, որ իւր հրամանին յանձնուած զօրքերը կոտորուէին, իսկ ինքը զբաղուէր թարգմանութիւններով, կամ իւր ախոյեանի որդուն պահպանելով...

Բայց բանը դրանում չէ: Ես աւելորդ չեմ համարում ցոյց տալ այն ծիծախելի ինտրիգը (բանասարկութիւնը), որ Մակար վարդապետի նկարած պատկերի հիւսուածքն է կազմում:

Երեւակայեցէք, Խնածախ եւ Բալուջայ գիւղերը, որպէս նախորդ գլխում տեսանք, Իբրահիմ-խանի սեպհական կարուածքներն էին: Եթէ այդ գիւղացիները անհաւատարիմ յայտնուեցան, Իբրահիմ-խանը, որ այսօր պարսից ահարկու թագաւորին իւր 60.000 զօրքերով պահել էր իւր անմատչելի բերդի պարիսպների մօտ¹, —

¹ Այս անգամին Աղա-Մամադ-շահը չկարողացաւ գրաւել խանի բերդը:

միթէ նոյն Իբրահիմ-խանը չէր կարող մի հարուածով ոչնչացնել յիշեալ գիւղերը, որոնց երկուսը միասին միայն 120 ընտանիքից էին բաղկացած: Այն բարբարոսը, որ Ղարաբաղի վաղեմի մելիքութիւնները ոչնչացրեց եւ նոր, իրան հաւատարիմ, մելիքութիւններ ստեղծեց, — այն երեւելի խորամանկը, որ Ղարաբաղի հարապատ կաթողիկոսութիւնը ոչնչացրեց եւ նոր, իրան հաւատարիմ, կաթողիկոսութիւն ստեղծեց, — միթէ չէր կարող առաջուց պատժել իւր գիւղացիներին, երբ յայտնուեցաւ նրանց անհաւատարմութիւնը: Իսկ այսօր, երբ թշնամին իւր ահարկու զօրութեամբ պաշտրել է նրա բերդը, մի այդպիսի տաղնապի ժամանակ, Իբրահիմ-խանը, ամեն հոգսեր թողած, իւր գիւղացիներին պատժելու մասին է մտածում, — այն գիւղացիներին, որոնց ընտանիքները պատսպարուած են իւր բերդում, իսկ տղամարդիկը ալիւր եւ պաշար են կրում իւր բերդը... Եւ պատժել ինչպէս: — Իստամազլին եւ Սուլէյմանին 3000 ձիաւորներով ուղարկելով պարսից բանակը, որ Շահին խաբեն եւ, նրանից եւս զօրքեր առնելով, զնան դատարկացած Խնածախը եւ Բալուջան ոչնչացնելու... Կարծես, 3000 ձիաւոր բաւական չէր...

Մակար վարդապետը որքան եւ հսկաներ ստեղծած լինէր իւր խնածախցիներից, բայց դարձեալ այդ բոլորը շատ եւ շատ ծիծաղելի է:

Եւ, վերջապէս, Աղա-Մամադ-շահը, որ այնքան զօրեղ իշխանութիւններ էր կործանել Պարսկաստանում, — նրա համար ինչ նշանակութիւն ունէին երկու ճնշին գիւղերի բարեկամութիւնն կամ թշնամութիւնն, որ նրանց վրայ առանձին ուշադրութիւն դարձնէր եւ իւր զնդապետներին ու հազարապետներին 7000 զե-

նուորներով ուղարկէր այդ դատարկ գիւղերը ոչնչացնելու:

Բայց Մակար վարդապետը այնքան քաջ գտնուեցաւ, որ իւր դրացի 80 հսկաների ձեռքով բոլորին կոտորել տուեց:

Այժմ տեսնենք հսկաների ժողովը, որ տեղի ունեցաւ այդ կոտորածից յետոյ, բաց օդի ներքոյ, սպանուածների թարմ գերեզմանների մօտ, որի անունը արդէն կոչել էին «Կոռուտ»:

«Ճաշից յետոյ կազմուեցաւ ժողով: Նախագահը նստուեցաւ Բեանդեխուտա խաչատուրն, որն առաջարկեց ժողովին. «Մի քանի ստիպողական եւ ամենակարեւոր խնդիրներ կան ժողովով լուծելիք. ճրո-խանութիւնն եւ ճրո-մեղքութիւնն՝ ոչնչացնելու խնդիր, հարազատ-մեղքութիւնը եւ հարազատ-կաթողիկոսութիւնը վերականգնելու խնդիր, մեր ընտանեաց կեանքի ապահովութեան խնդիր, մեր ծառայութիւնը վարձադրելու խնդիր, մեր կենաց խնդիր, Շահի եւ Մելիք-Մէժլումի հրաւեր ընդունելու կամ մերժելու խնդիր: Ահա այս խնդիրները պէտք է լուծել կարգաւ վիճաքանելով. ինչպէս մինչեւ ցարդ զօրապետական խորհուրդներով լուծուած են այսպիսի ծանր խնդիրներ: Միայն, խնդրեմ, ամեն ոք ձեզանից պէտք է խօսի ազատօրէն, կարծիք յայտնէ պաղարհնութեամբ, հեռատեսութեամբ եւ նուրբ կշռադատութեամբ, (եր. 38):

Առաջինը խօսում է «Գաղտնիք»ի հեղինակ Աբրահամ Բէկնազարեանը մի երկար ճառով, որ սկսում է այդ խօսքերով.

¹ Ճրո-խանութիւնն կոչում է հեղինակը Իբրահիմ-խանի իշխանութիւնը, որ բռնութեամբ տիրապետել էր Ղարաբաղը: Իսկ Ճրո-մեղքութիւնն կոչում է Իբրահիմ-խանի կուսակից մեղքութիւնները, որոնք բաժանուած էին Ղարաբաղի հարազատ մեղքների միաբանութիւնից:

«Ղարաբաղի ճրո-խանութիւնը եւ ճրո-մեղքութիւնը եթէ մենք մեր ձեռքով ոչնչացնենք՝ (գօնքիշօտութեանը նայեցէք) շատ հեշտ է, (ինչո՞ւ մինչեւ այսօր թողեցիք) իսկ եթէ Պարսից Շահերին կամ այլոց յուսով թողնենք՝ ծանրակշիռ եւ դժուարալոյծ խնդիր է,...

Պարսից Շահը 60.000 զօրքերով պաշարել է Ղարաբաղի խանի բերդը եւ չէ կարողանում ներս մտնել, իսկ Աբր. Բէկնազարեանը շատ հեշտ է համարում իւր 80 հոգուց բաղկացած խումբով ոչնչացնել նրա խանութիւնը...

Իւր ճառի շարունակութեան մէջ «Գաղտնիք»ի հեղինակը պատմաբանօրէն բացատրում է պարսից վերջին թագաւորների աննպաստ վարմունքը Ղարաբաղի հայոց մեղքների վերաբերութեամբ եւ, վերջ ի վերջոյ, այն եզրակացութեանն է հասնում, թէ շատ չի պիտի հաւատալ Աղա-Մամադ-շահի խոստումներին, թէ նա կը վերականգնէ Ղարաբաղի ընկած մեղքութիւնները եւ այլն:

Յետոյ սկսում են այդ հարցի վրայ վիճել, բայց առաջինը հերթով են խօսում, առանց մինը միւսին խանդարելու, եւ ամեն հռետոր զօր է տալիս իւր լեզուի ուժով, վրաժ պերճախօսութեանը:

«Գաղտնիք»ի հեղինակը պատասխանում է մի այլ ճառով, որի մէջ բացատրում է Ղարաբաղի մեղքների յարաբերութիւնները ուսաց հետ, սկսեալ Պետրոս մեծից, եւ հասցնում է մինչեւ իւր ժամանակը¹:

Հռետորները դարձեալ սկսում են վիճել, դարձեալ զօր են տալիս իրանց պերճախօսութեանը, բայց կարգով,

¹ Թէ՛ առաջին եւ թէ՛ երկրորդ ճառի բովանդակութիւնը ամբողջապէս առնուած է «Խամսայի Մելիքութիւններից»:

առանց մինը միւսին ընդմիջելու, եւ աւելի կարգով,
քան թէ Կ. Պօլսի այժմեան Ազգային երիտօրիսանական
ժողովը:

Հետաքրքիրն այն է, որ ժողովի բոլոր վիճաբանու-
թիւններն արձանագրւում են:

“Դո՞ւր հրդականաց խօսքերն նոյնութեամբ գրուե-
ցան. թերեւս ապագայ սերնդոց օգտակար կը լինին”,
(եր. 54):

“Որոշուեցաւ որ Օշափ-Բաղդասարն (Վիշապ-Բաղ-
դասարը), Զարպազանն, Բիարփէթիւնն (Բալթաթիւնը),
Փէշլուանն (Հսկան), Ալթէթիւնն (Աֆլաթուներ), Պողպատն
եւ Չափարն (Կոտորողը) աշխարհները տանէին, Շուշում
թողնէին եւ գալով մեզ միանային բանակատեղում”,
(եր. 55):

“Գաղտնիք”ի հեղինակը՝ միւսների հետ՝ գնում են
Աղա-Մամադ-շահի բանակը՝ միանալու պարսիկների հետ
եւ կռուելու պաշարուած բերդի դէմ, որի մէջ պատս-
պարուած էին նրանց ընտանիքները: Նրանք ամենափոքր
երկիւղ անգամ չեն կրում, որ Իբրահիմ-խանը նրանց
ղաւկներին, կանանցը դնել կը տայ նոյն գնդակների դէմ,
որ նրանք կ'արձակեն իւր բերդի վրայ...

Տեսնում էք այդ էշերով Իբրահիմ-խանի համար
ալեւր տանող զիւղացիները, ոչ միայն հրաշագործ պա-
տերազմողներ են, այլ, միեւնոյն ժամանակ, ուսեալ, կրթ-
ութեալ, խորին քաղաքագէտ եւ պարլամենտական անձինք
են... Նրանք պատմութիւն գիտեն, նրանք գիտեն ան-
ցեալը համեմատել ներկայի հետ, նրանց իւրաքանչիւրին
ծանօթ են իրանց ժամանակի բոլոր պետութիւնների մի-
ջազգային յարաբերութիւնները... Երեւի լրագրներ եւս
կարդում են...

Մակար վարդապետը պատմութեան, ժամանակների,
սովորութիւնների ու կարգերի հետ՝ այնպէս է խաղում,
ինչպէս իւր “տէր ողորմեա”ի հատիկների հետ, կարծե-
լով, թէ որ կողմն եւ ուզէ, կարող է դարձնել: Թուր-
քիոյ Հայոց ազգային սահմանադրութիւնը հիմնուեցաւ
1860 թուականին: Բայց Մակար վարդապետը 1795
թուին՝ նոյն սահմանադրական վարչութիւնը տեղափո-
խում է գիտէք որտեղ, — իւր ծննդավայր Խնածախ
գիւղը...

Ոչ միայն Խնածախի գուհիկ զիւղացիները, որոնց
հասկացողութեան եւ աշխարհահայեցողութեան հորիզոնը
իրանց գիւղի սահմանից հեռու չէր տարածւում, այլ
նոյն իսկ Ղարաբաղի նշանաւոր մելիքները, որ խկապէս
հոյակապ անձաւորութիւններ էին, — երբէք այս անսակ
ժողովներ չեն ունեցել: Երբ Ղարաբաղի մելիքները խոր-
հուրդ էին կազմում, հաւաքւում էին մէկի տանը նստում
էին թոնրի մօտ, մի կողմում դրած էր լինում գինին,
օջախի վրայ ծխում էր խորովածը, մի կողմում լաց էր
լինում անհանգիստ երեխան, հարսն ու աղջիկը ոտքի
վրայ սպասաւորութիւն էին անում, տանտիկներ շերեփը
ձեռին կերակուր էր ածում, — եւ երկրի իշխողները
ուտում էին, եւ նահապետական պարզութեամբ խորհում
էին իրանց երկրի չարն ու բարին:

Վերջապէս, Մակար վարդապետի “քաջերը” մօտե-
նում են Շահի բանակին: Ընդունելութիւնը կատարւում
է հանդիսաւոր կերպով. թէ “քաջերի” խումբից եւ
թէ բանակից հնչեցնում են փողերը, “ինչպէս ի հնուց
սովորութիւն էր պարսից”¹: Մեղք-Մէջլումը, Զաւադ-

¹ Մակար վարդապետը լսել է, որ երբ հայոց դաշնակից զօրքերը մօ-
տենում էին պարսից բանակին, երկու կողմից եւս փողեր էին հնչեցնում,
ԴԱՅՆԻԿ ԳԵՐ.

խանը եւ «մի պատուաւոր անձն» Շահի կողմից դիմաւորում են նրանց (եր. 135):

Մեղք-Մէջլումը, որ վայելում էր շահի առանձին յարգանքը¹, ներկայացնում է «քաջերին» եւ «յականէ յանուանէ» գովաբանում է թէ նրանց մատուցած ծառայութիւնները, թէ հաւատարմութիւնը եւ թէ նրանց կատարած քաջութիւնները (եր. 135, 136):

Շահը պատասխանում է մի ճառով, որի մէջ յատկապէս շեշտում է հայոց մատուցած վաղեմի ծառայութիւնների վրայ, եւ վերջացնում է այդ խօսքերով.

«Անվարձ չեն մնալու եւ ձեր քաջութիւններն եւ ծառայութիւնն» (եր. 136):

որը միմիայն ողջունելու նշան էր: Բայց այդ սովորութիւնը շատ հին էր, կատարվում էր հայոց թագաւորների եւ նախարարների ժամանակներում: Իսկ մեղքների իշխանութեան ժամանակներում դադարած էր:

1. Մեղք-Մէջլումը Ղարաբաղի Զրաբերդ կոչուած գաւառակի մեղքն էր, որ միացած էր Աղա-Մամադ-շահի արշաւանքին եւ առաջնորդեց նրան Թիֆլիսի կործանման ժամանակ: «Գաղտնիք»ի մէջ յիշվում է այն արտօնութիւնները, որ Շահը շնորհած էր Մեղք-Մէջլումին: Իբրեւ մի նոր փաստ, թէ ինչպէս «Գաղտնիք»ը բառ առ բառ քաղում է «Խամայի Մեղքութիւններից», եւ կը բերեմ մի եւ նոյն խօսքերը.

«Շահը շնորհեց Մեղք-Մէջլումին այդ երեք արտօնութիւնները.

1. «Երբ եւ կամենայ, կարող է անարգել կերպով եւ, եւ մնալ գործել իր մօտ:

2. «Ինչ որ խնդրելու լինի, նրա կամքը կը կատարուի»:

3. «Արքունի գանձարանը նրա տրամադրութեան ներքոյ կը լինի»:

«Խամայի Մեղքութիւն» եր. 145—146:

«Շահն Մեղք-Մէջլումին շնորհած էր հետեւեալ արտօնութիւնները...

Ա. «Մեղք-Մէջլումն ամեն ժամանակ իրաւունք ունի ազատ ելել մնալ գործել Շահի մօտ առանց արգելքի»:

Բ. «Ինչ ինչեր առաջարկելու լինի՝ Շահի կողմից կը կատարուի անպատճառ»:

Գ. «Շահական գանձարանն յանձնուած է մեղքին ըստ պահանջման հարկին ծախսել պիտոյից համար...»:

«Գաղտնիք» եր. 138:

Ո՞ր քաջութիւնները, որ ծառայութիւնները: —

Այն ծառայութիւնները, որ այդ «քաջերը» մի քանի ժամ առաջ կոտորեցին նոյն Շահի 5671 զօրքերը...

Եւ շահը իսկոյն վարձատրեց: «Գաղտնիք»ի հեղինակ Աբրահամ Բէկնաղարեանին, որ «քաջերի» հրամանատարն էր, եւ որին Շահը «Հրաշագործ-Աղրայէլ»¹ էր կոչում (եր. 162), «Ծակ-Բարի» մօտ կատարած քաջագործութեան համար (որտեղ ընկան Շահի զօրքերը) շնորհեց մի առիւծադրօշմ շքանշան, բայց «Հրաշագործ-Աղրայէլ» քաղաքավարութեամբ մերժեց, պատճառաբանելով, որ Շահը աւելի լաւ կ'անէ, եթէ կատարէ իւր խօստումները Ղարաբաղի ընդհանուր մեղքութիւնների վերաբերութեամբ (149):

Այնուամենայնիւ, Շահը, որովհետեւ ներքինի էր, զաւակ չունէր, որդեգրեց «Հրաշագործ-Աղրայէլ» որդի Ապրես Բէկնաղարեանին («Գաղտնիք»ի երկրորդ հեղինակին) եւ նրա անունը Ալահվերդի (Աստուածատու) կոչեց, որովհետեւ Աստուած նրան մի զաւակ պարգեւեց (եր. 136): Այդ մասին խօսուեցաւ Դ-րդ գլխում: — Իսկ նրա հօրը շնորհեց «զօրավարութեան» (?) աստիճան եւ պահեց իւր մօտ (եր. 170, 171, 172, 222): Այս տեղից է սկսվում հայր եւ որդի Բէկնաղարեանների երեւակայական ծառայութիւնը պարսից երեք թագաւորների մօտ, որի մասին խօսուեցաւ նախորդ գլուխներում:

Պէտք է ուղեղն սաստիկ հիւանդութիւն ունենալ՝ այս տեսակ ցնորքները իբրեւ պատմութիւններ կայացնելու համար:

Չկայ մէկը պարսից վերջին թագաւորների մէջ, որ Աղա-Մամադ-շահի նման սիրելի լինէր իւր զինուորներ-

1 «Հրաշագործ-Աղրայէլ» նշանակում է «Հրաշագործ-հոգեհան հրեշտակ»:

րին: Եւ չկայ մէկը, որ նրա նման վրէժխնդիր եւ ռիսկալ լինէր: Նա պատրաստ կը լինէր ամբողջ հայոց ազգը ջնջել իւր զինուորներէից մէկի մի կաթիլ արեան համար: Իսկ նրա զօրքերին եւ զօրապետներին կոտորում են, նա, փոխանակ վրէժխնդիր լինելու, այս տեսակ վարձատրութիւններ է անում...

Ահա՛ այն պատկերը, որը նկարելու համար, Մակար վարդապետը սպառնել է իւր հանձարի բոլոր զօրութիւնը, — ահա՛ այն փայլուն գոհարը, որ զարդարում է «Գաղտնիք»ի ճակատը...

Է.

Նախորդ երկու գլխում ծանօթացանք այն պատկերի հետ, որ «Գաղտնիք»ի զարդն է կազմում, — ծանօթացանք եւ այն հերոսների հետ, որոնց Մակար վարդապետը ներկայացնում է իրեւ նորագիւտ պատմական անձնաւորութիւններ:

Հայր սուրբը սկզբում գրել է այդ պատկերը միայն, բայց ոչ իրեւ պատմութիւն, այլ իրեւ մի փոքրիկ վէպիկ:

Հայր սուրբը ինքը խնածախցի գորով, այդ գիւղը ընտրել է որպէս ասպարէզ իւր վէպիկի մէջ կատարուած գործողութիւնների: Եւ այդ շատ բնական է: Մեր բոլոր փոքր ի շատէ յայտնի վիպասանները գիւղացիներ են եղել: Իւրաքանչիւրը իւր վէպերի նիւթը առել է իւր հայրենական գիւղից: Արովեանցը անմահացրեց Քանաքեռը: Աղայեանցը նկարեց Խաչենը: Պռօշեանցը ծանօթացրեց մեզ Աշտարակի հետ: Իսկ մեր նուաստութիւնը իւր մի քանի վէպերի նիւթը առել է իւր հայրենական բնագաւառ Սարմաստից:

Հէնց առաջին անգամ, երբ վիպասանը սկսում է գրել, նրան ներկայանում է իւր մանկութեան ծննդավայրը, որ աւելի մօտ է նրա սրտին, որ աւելի ծանօթ է նրան:

Մակար վարդապետին եւս շատ բնական էր, իւր վէպիկի նիւթը առնել Խնածախից: Այդպէս էլ արել է նա: Եւ այդ է այն տարօրինակ երեւոյթի պատճառը, որ նրա բոլոր հերոսները, որոնց թիւը քառասունից անցնում է, այդ գիւղից են ծնվում:

Նրա նկարած պատկերը, ինչպէս երեւում է «Գաղտնիք»ից, սկզբում դրած է եղել խիստ նեղ շրջանակի մէջ: Նա ներկայացնում էր Շուշի բերդի պաշարումը Աղա-Մամադ-շահից, խնածախցիների քաջագործութիւնները, Աղա-Մամադ-շահի երկրորդ արշաւանքը եւ նոյն բերդում սպանուիլը: Այդքանը միայն:

Եթէ Մակար վարդապետը բաւականանար այդ պատկերով միայն, եւ նրան նոյն ձեւով ներկայացնէր ընթերցող հասարակութեանը, գուցէ նրան կ'ասէին՝ վատ նկարիչ է, եւ աւելի ոչինչ: Բայց իւր վերջին վարմունքով՝ ենթարկել է իրան մի այնպիսի պատասխանատուութեան, որ շատ ծանր պէտք է լինի նրա համար...

Հայր սուրբը, ինչպէս երեւում է «Գաղտնիք»ից, հրապուրուել է, եւ իւր ձեռնարկութեան մէջ շատ առաջ է դնացել: Նա սկսել է ընդարձակել իւր պատկերը: Եւ նոյն հերոսներին, որ նա ստեղծել էր միայն այդ պատկերի մէջ գործելու համար, — նոյն հերոսներին մտցրել է այն բոլոր պատերազմների եւ քաղաքական յարաբերութիւնների մէջ, որ կատարուեցան Անդրկովկասում, սկսեալ այն օրից, երբ ռուսները առաջին անգամ ոտք դրեցին այդ երկրի վրայ, մինչեւ նրանց կատարելապէս տիրապետելը:

Վերջին վարմունքը, շատ հասկանալի է, Մակար վարդապետին պէտք է դնէր խիստ անելանելի դրութեան մէջ: Նա իւր հերոսներին վիպական անձնաւորութիւններինց դարձրեց պատմական անձնաւորութիւններ: Այլ խօսքով, նա ստեղծեց մի պատմութիւն, — այն եւս կեղծ պատմութիւն:

Ինչպէս պաշտպանել այդ կեղծութիւնը: —

Միակ ելքը այն էր, որ Մակար վարդապետը ձեռքերը լուանար, մի կողմ քաշուէր, եւ բոլոր մեղքը ձգէր Բէկնազարեանների վրայ, նրանց ցոյց տալով իբրեւ հեղինակ «Գաղտնիք»ի: Այդպէս էլ արեւ է նա:

Այսուամենայնիւ, Մակար վարդապետը ցանկացել է, որ «Գաղտնիք»ը ոչ միայն պատմական արժէք ունենար, այլ նա երեւան հանէր այնպիսի «վտանգաւոր գաղտնիքներ», եւ պատմութեան համար՝ այնպիսի «թանգազին գանձեր», որոնք բոլորովին անյայտ էին մինչեւ այդ դրքի լոյս տեսնելը:

Որքան մեծ է այդ խոստմունքը, նոյնքան դժուարին է նրա կատարելը: Որտեղից գտնել «թանգազին գանձեր»:

Որպէս զի գործից մաքուր դուրս գայ, Մակար վարդապետը իրան թոյլ է տուել այն վարմունքը, որ սովորաբար գործ են դնում կրկէսների կառավարիչները: Յայտաթղթերի վրայ խոստանում են աներեւակայելի ներկայացումներ: Մեծ փափագով հաւաքվում է հասարակութիւնը, եւ յանկարծ մէկը դուրս է գալիս, եւ խոնարհաբար ազդարարում է յարգելի հասարակութեանը, թէ այսինչ ձեռնածուի կամ այսինչ խեղկատակի հիւանդութեան պատճառով՝ խոստացած ներկայացումը յետաձգվում է, իսկ նրա փոխարէն տրվում է մի ուրիշը: • •

Նոյնը արեւ է եւ Մակար վարդապետը:

«Գաղտնիք»ի 89—92 երեսներում յիշվում են 7 բոլորովին անյայտ պատմագրների անուններ, եւթն հրաշալեաց խորհրդաւոր թուով: Այդ եւթանց խումբը յայտնվում է մի եւ նոյն դարում եւ գրում է 15 հատոր պատմութիւններ Ղարաբաղի վերաբերութեամբ: — Ահա այն հարուստ գանձարանը, ահա այն անսպառ աղբիւրները, որոնցից օգուտ քաղելով, «Գաղտնիք»ի հեղինակը պէտք է մատակարարէր մեզ իւր խոստացած «անգէլին գանձերը»:

Հետաքրքիր են այդ պատմագրների եւ նրանց հեղինակութիւնների անունները.

Ա. Երեմիա (Հասան-Ջալալեան) կաթողիկոս Գանձասարայ վանքի, գրել է.

1. «Պատմութիւն կաթողիկոսացն Աղուանից»:

2. «Ժագումն թագաւորացն Աղուանից»:

3. «Ժագումն Ջալալեան տոհմի ի Վախթանկ թագաւորազնէ», որը իբր թէ Ջալալեան Գրիգորիս եւ Եղիա վարդապետների պատմութեան շարունակութիւնն է եղել¹:

4. «Ժամանակագրութիւն անցից»: Որ Ղարաբաղում կատարուած քաղաքական եւ եկեղեցական պատմու-

¹ Գրիգորիս եւ Եղիա վարդապետները վախճանուել են Երեմիա կաթողիկոսի վախճանուելուց 462 տարի առաջ (1228 թ.) եւ նրանք ոչ մի պատմութիւն չեն թողել, որ շարունակած լինէր Երեմիա կաթողիկոսը. Կիրակոս Գանձակեցին իւր պատմութեան մէջ (եր. 159) յիշում է այդ երկու վարդապետների անունները, բայց ոչ իբրեւ պատմագրների, այլ իբրեւ սրբակրօն արեղանների: Եթէ նրանք պատմութիւն գրած լինէին, անկարելի էր, որ չգիտենար Գանձակեցին: Տես պատմութիւն Կիրակոս Գանձակեցու, տպուած Մոսկուայում 1858 ամի:

թիւնն է, որի մէջ կարգով գրուած են եղել բոլոր մեղքն եւ ի գործերը¹:

Բ. Եղիա վարդապետ Հասան-Ջալալեան²:

1. «Արշաւանք թաթարաց եւ պատերազմ ի Կաշաղակաբերդին»:

Գ. Եսայի (Հասան-Ջալալեան) կաթողիկոս Գանձասարայ վանքի.

1. «Ծագումն եւ պատմութիւն Մելիք-Հայկազեանց Մելիք-Եսայեայ, իշխողն Զրաբերդի»:

2. «Ծագումն եւ պատմութիւն Մելիք-Աբովի Առաջնոյ, իշխողն Կիւլատան գաւառի»:

3. «Թարաբերութիւն Հայոց ընդ Ռուսաց», որի մէջ ժամանակագրական կարգով զետեղուած են եղել, սկսեալ 1727 թուականից³, Հայոց կաթողիկոսների եւ մելիքների ռուսաց կառավարութեան հետ ունեցած յարաբերութեանց պաշտօնական թղթերի օրինակները: Նոյն պատմութեան մէջ իւրաքանչիւր նոր գահակալող կաթողիկոս շարունակել է գրել իւր ժամանակի գործերը, նոյնպէս ժամանակագրական կարգով:

Դ. Մովսէս վարդապետ միաբան Գանձասարայ վանքի.

1. «Վանորայք Արցախի եւ կալուածք նոցա»: Այդ պատմութեան մէջ նշանակուած են եղել Ղարաբաղի

¹ Երեմիա կաթողիկոս Հասան-Ջալալեանը, ինչպէս կարող էր գրել բոլոր մելիքների գործերը, քանի որ նա վախճանուեցաւ 1700 թուականին, իսկ մելիքները գործում էին մինչեւ 1830 թուականները: Վեհափառ խօջէր կարող երկնքում պատմագրութեամբ պարապուել:

² Կարդա ծաթ. 1, եր. 663:

³ Ահա մի նոր պատմագիր եւս, որ երկնքում է գրում: Եսայի կաթողիկոս Հասան-Ջալալեանը վախճանուեցաւ 1726 թուին, ինչպէս կարող էր գրել նա սկսեալ 1727 թուից Հայոց մելիքների ռուսաց հետ ունեցած յարաբերութեանց գործերը:

բոլոր վանքերի անունները, նրանց արձանագրութիւնները, նրանց կալուածքների տարածութիւնը իրանց սահմաններով, նուիրողների անունները, նրանց կալուածագրերը, թագաւորների հրովարտական օրինակները, որ հաստատում էին այդ կալուածքները իբրեւ սեպհականութիւն վանքերի եւ այլն:

Ե. Վարդան վարդապետ վանահայր Գաիլ վանքի.

1. «Պատմութիւն մելիքաց Դիզակի եւ Վարանդի»:

2. «Դիւցազնական քաջագործութիւնք մելիքաց»:

3. «Ծագումն Փանահ ճրու-խանի եւ ճրու-Մելիք-Սիրզախանի»:

4. «Դսրայէլ ճրու-կաթողիկոս եւ գործք իւր»:

Զ. Եղիա վարդապետ միաբան Ամարասայ վանքի.

1. «Սահմանք հայ մելիքաց»: Որի մէջ գրուած է եղել Ղարաբաղի մելիքների տիրած երկրների սահմանները, բերդերի թիւը եւ նրանց նկարագրութիւնները, ժողովրդի որքանութիւնը, գիւղերի անունները եւ բնակչաց թիւը, զօրքերի քանակութիւնը եւ այլն:

Է. Ղեւոնդ վարդապետ, վանահայր Ղեւոնդեանց անապատի.

1. «Մելիք-Շահնազար Երրորդ»: Որի մէջ գրուած է եղել Մելիք-Շահնազարեանների տոհմի ծագումը եւ նրանց ժառանգների գործերը:

Տեսնում էք, որքան առատութիւն... Ղարաբաղը որքան հարուստ է եղել իւր պատմագրներով եւ պատմութիւններով: Եւ ինչ բախտաւոր պատմագրներ, նրանք խմբով յայտնվում են մի եւ նոյն դարում, եւ իրանց գրքերի մէջ մի բան չեն թողնում, որի վրայ ուշադրու-

Թիւն չդարձնէին, — մինչեւ անգամ վիճակադրու-
թիւն...

Իսկ «Գաղտնիք»-ի հեղինակը օգուտ քաղեց այդ գան-
ձերից: —

Դժբախտաբար, — ոչ:

Ինչո՞ւ: —

Ահա ինչու:

«Բայց հարազատ-մեկիքներն, ըստ ձեռագրերը եւ թղթերը արդէն կանխաւ երեք մասն քաժանած եւ թագցրած էին, յորոց առաջին մասը թագցրած էին Գանձասարի եւ Խօթա վանքի մէջ տեղում մի քարայ-
րում եւ քերանը ամրացրած քարուկիւր պատով եւ ան-
յայտացրած, երկրորդ մասը Զրաքերոյի մի ստորեր-
կրեայ եւ անյայտ քարայրում, իսկ երրորդը Կիւլստան
գաւառի Հոռեկայ վանքի մօտերում», (Եր. 89):

Ինչ հարկ կար այդ անմեղ պատմութիւնները՝
այդպէս զանազան տեղերում՝ երեք գերեզմանների մէջ
թաղելու:

Այդ հարկը այդպէս է բացատրում «Գաղտնիք»-ի հե-
ղինակը.

«Երեք մասը քաժանելու պատճառն այն է, որ ոչ
միայն ճրո-խանն (Իբրահիմ-խանը) հետազօտում էր
ոչնչացնել այդ ձեռագրերը, այլ եւ Մելիք-Շահ-
նազար Գ-ն եւ ճրո-մելիք Միքայիլանն (Իբրահիմ-խանի
կուսակիցները), քանզի այդ ձեռագրերում անաչառապէս
պատմագրութեան էին ըստ ճրո-մելիքի (անհարազատ-
ների) եւ հարազատների արարքը», (Եր. 89):

Ժիծաղելի է: Ղարաբաղի մեկիքները իրանց ամրոց-
ներով եւ անմատչելի բերդերով, իրանց անթիւ զօրքերով
ինչպէս էին պահպանում մի ամբողջ երկիր, երբ նրանք

անգոր էին 15 հատ զիւրք պահելու: Կամ այդ գրքերը
մեկիքների մօտ ինչ էին շինում: Եւ եթէ նրանք այն-
քան հմուտ մարդիկ էին, որ հասկանում էին այդ գրքերի
նշանակութիւնը, ինչո՞ւ երբ գաղթեցին դէպի Գանձակի
եւ Վրաստանի կողմերը, չտարան գրքերը իրանց հետ,
այլ թաղեցին գետնի տակ, որ փոեն: Եւ վերջապէս
մի թէ այդ գրքերը մի-մի օրինակներ էին, որ թաղուե-
լով գետնի տակ, մոռացուեցան եւ բոլորովին անյայտացան:

Դժբախտաբար մի-մի օրինակներ էին: Ահա ինչ է
ասում այդ մասին «Գաղտնիք»-ի հեղինակը.

«Հարկ է ասել որ այս ձեռագիր գրքերն տակաւին
ընդօրինակութեամբ եւ ժողովրդեան մէջ ցրութեամբ
էն (էին), այլ հաւաքուած են (էին) Գանձասարի հնա-
դարանում, քան զի թէ Մելիք-Շահնազար Գ-ն եւ թէ
Խարայէլ ճրո-կաթողիկոսն հետամուտ եղած են (էին)
քազմիցս անյայտացնել այդ ձեռագրերը: Այս միջոցին
դիմած են սոքա, որպէս զի եթէ հնար է, իւրեանց մա-
հից յետոյ պատմութեանց մէջ չմնային իւրեանց վատ
արարքներն, եւ անպազայ սերունդներից ծածկէին
իւրեանց ամօթը ու նախատինքը: (Կարծես ամբողջ 15
գրքերը միայն Մելիք-Շահնազարի եւ Խարայէլ կաթողի-
կոսի գործերի մասին գրուած լինէին:) Այսպէս հետա-
մուտ եղածէին ոչնչացնել այդ ձեռագրերը եւ ըստ
ճրո-մելիքի: Ահա ձեռագրերը թագցնելու պատճառներն»,
(Եր. 91, 92):

¹ Որպէս զի ցոյց տայ, թէ իրաւ թագցրած են եղել պատմութեան
գրքերը, Մակար վարդապետը իւր ծանօթութեան մէջ (Եր. 89) ասում է,
թէ նրանց մի մասը գտաւ Բաղդասար միտրապօլիտը, որոնց թւում
էր Խօթի կաթողիկոսի հեղինակած «Պատմութիւն Աղուանից»
գիրքը, եւ ուրիշ շատ ձեռագրեր, որք անյայտացած են Շուշու
Նորդարանից Բաղդասար սրբազանից յետոյ: (Որքան սիրում է Մակար

Այդ բոլորը Մակար վարդապետի թքով կպցրած պատճառաբանութիւններն են...

Այսինչ ձեռնածուի եւ այն ինչ խեղկատակի հիւանդութեան պատճառով ներկայացումը յետաձգվում է...

Բայց Մակար վարդապետի երեւակայական պատմագրները իրանց երեւակայական պատմութիւններով, ոչ միայն հիւանդանում են, այլ գետնի տակ թաղուելով, — մեռնում են...

Ուրեմն, այլ եւս ի՞նչ մեղաւոր է «Գաղտնիք»ի հեղինակը, որ նա չկարողացաւ իւր խոստացած պատմա-

վարդապետը գրքերի այդ անխնայ կոտորածը... նրա մօտ ամեն ձեռագիր աշխատութիւն անյայտանում է...): Ճշմարիտ է. Բաղդասար միտրապօլիտի օրերում մի թուրք հովիւ լեռների ծերպերի մէջ գտել էր մի քանի եկեղեցական գրքեր, եւ սրբազանը, նրան մի եզն տալով, առել էր այդ գրքերը: Բայց նրանց թուում ոչ Եսայի կաթողիկոսի «Աղուանից պատմութիւնը» կար եւ ոչ Ղարաբաղի վերաբերութեամբ մի այլ պատմական աշխատութիւն: — Թէ որ թուականին գտաւ Բաղդ. միտրապօլիտը Եսայի կաթողիկոսի «Աղուանից պատմութիւնը», — այդ մասին լռում է Մակար վարդապետը, եւ նրա լռութեան պատճառը կը հասկացուի յետոյ: Միայն այսօր քանը յայտնի է նրա խօսքերից, որ սրբազանը գտաւ յիշեալ պատմութիւնը, երբ արդէն եպիսկոպոս էր եւ Ղարաբաղի միտրապօլիտ: Բաղդասարը եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Եփրեմ կաթողիկոսից 1820 թ., իսկ Ղարաբաղի միտրապօլիտ կարգուեցաւ նոյն կաթողիկոսից 1830 թուին: Ուրեմն, Մակար վարդապետի խօսքով, այդ թուականներից յետոյ պէտք է գտած լինէր միտրապօլիտը Եսայի կաթողիկոսի «Աղուանից պատմութիւնը»: Իսկ իմ գրասեղանի պահարանում այսօր կարելի է տեսնել Բաղդասար միտրապօլիտի իսկական ձեռքով գրուած քաղաածքները Եսայի կաթողիկոսի պատմութիւնից եւ այդ պատմութեան շարունակութիւնը, որ նա արել է այն ժամանակ, երբ ինքը առկալին վարդապետ էր, եւ իւր հօրեղբայր Սարգիս կաթողիկոսի հետ գտնվում էր Հաղբատայ վանքում: Ուրեմն այդ գրքի հետ ծանօթ էր նա նախ քան 1820 թուականները, եւ ոչ Մակար վարդապետի հնարած գիւտից յետոյ:

Այդ ծանօթութիւնը չպիտի մոռանալ, որովհետեւ դա կը բացատրէ «Գաղտնիք»ի հեղինակի մի քանի նոր խարդախութիւնները, որ կը տեսնենք յետոյ:

կան «անգլիան գանձերը» մեզ աւանդել, երբ այն բոլոր գրքերն, որ պէտք է ծառայէին նրան իբրեւ աղբիւր, այդպէս տարաբախտ կերպով ոչնչացան... եւ նրա ձեռքին չհասան...

Ամեն ինչ մտածել է Մակար վարդապետը «Գաղտնիք»ի կեղծութիւնը ծածկելու համար, բայց մի բան մոռացել է:

«Գաղտնիք»ի հեղինակ Աբրահամ Բէկնազարեանը («Հրաշագործ-Աղբայէլը» — հոգեհան հրեշտակը) խօսքի տէր յիշեալ գրքերի թագցրած տեղերը: Նա իւր ձեռքի տակ ունէր 7000 զինուորներ եւ 70—80 հսկաներ: Իբրահիմ-խանը եւ նրա կուսակից «Ճրռ-մեղքներն» տերեւի նման դողում էին նրա երկիւղեց: Նա ինքը Ղարաբաղի պատմութիւնն էր գրում: Այդ գրքերը նրան շատ հարկաւոր էին: Ինչո՞ւ մի օր չը վեր առեց իւր «Վիշապներին», իւր «Առիւծներին», եւ իւր «Կայծակներին», եւ չգնաց այդ գանձերը դուրս հանելու եւ թողեց, որ անյայտութեան մէջ ոչնչանային...

Դիցուք թէ «Գաղտնիք»ի հեղինակը չմտածեց այդ մասին: Բայց նա ինքը Մաթուսաղայի տարիքն ունէր, ապրել էր համարեա երկու դար, ամեն ինչ իւր աչքով տեսել էր եւ ամեն գործողութիւնների մէջ անձամբ մասնակցել էր, եւ բացի դրանցից, նա ինքը Գանձասարի Ներսէս կաթողիկոսի մօտ անյայտ նիւթեր էր ընդօրինակում իւր «Գաղտնիք»ի համար (եր. 15): — Այդ նիւթերը ի՞նչ եղան, որ չմտան «Գաղտնիք»ի մէջ: —

Նրանց հետ եւս դժբախտութիւն պատահեց...

Նրբ «Գաղտնիք»ի հեղինակը հիւանդ դրուած էր մահուան անկողնի մէջ, իւր որդի Ապրես Բէկնազարեանին

շատ խրատներ տալուց յետոյ, յանձնեց նրան թանգագին աւանդը, որ նա արձանագրէր «Գաղտնիք»-ի մէջ:

Այդ խորհրդաւոր բոլէն հետեւեալ կերպով է նկարագրում որդի Բէկնաղարեանը.

«Յետոյ իւր արխաւուղի պինդ կարած ծոցաջէպի կարերը քանդելով հանեց մի կարմիր ծրար եւ զայն ինձ տալով ասաց.

«Եւ դու սիրելի որդեակ իմ՝ Ապրես, ա՛ռ այս ծրարը, դորա մէջ են Մեծին-Պետրոսի Ղարաքաղի հարազատ-մելիքներին գրած, Եկատերինէ Բ. կայսրուհոյն Աղուանից կաթողիկոսին եւ մելիքներին ուղղած պայմանաթղթոց պատճէնները, եւ սոցա առ նոսա գաղտնի գրած պայմանաթղթոց պատասխանների ընդօրինակութիւնները, Արդութեանց Յովսէփ եպիսկոպոսին, Աշտարակեցի Ներսէս եպիսկոպոսին, Մինաս-աղա Լազարեանցին, Մատաթովին, Մելիք-Վանուն, մեծ Եարմալովին Ներսէս եպիսկոպոսի ձեռով հայերէն գրել տուած եւ ինձ դրկած ամեն ամս ծոցաջէպի վրայ գաղտնի նամակներն: Այս բոլոր թղթակցութիւնները, որք վերաբերում են Ռուսաց Հայոց հետ կապած պայմանաց եւ գաղտնի յարաբերութեանց ժամանակագրական կարգաւ գետեղիւր քո «Գաղտնիք Ղարաքաղի», պատմութեան մէջ, որովք թէ՛ հետաքրքիր կը լինի ընթերցողաց քո պատմութիւնը եւ թէ՛ չեն կորչիր, ինչպէս կորած են Ղարաքաղի ձեռագիր պատմութիւնները: (Երանք, որ դու ինքդ թաղեցիր գետնի տակ...) Որքան լոյս կը սփռեն ապագայ հայ պատմութեան ինչպէս «Գաղտնիք Ղարաքաղին», նոյնպէս այդ նամակներն: Բայց զգուշացիւր որ քո ձեռագիր պատմութեան գլխին եւս փորձանք չպատահի, (Եր. 388):»

Փորձանքը պատահեց... Մակար վարդապետը «Գաղտնիք»-ի բնագիրը կորցրեց...

Իսկ ի՞նչ եղան այն «ամեն ամս ծոցաջէպի», եւ «վրայ գաղտնի», նամակները, ի՞նչ եղան այն գաղտնի յարաբերութեանց պայմանագրերը, որ ամփոփուած էին «կարմիր ծրարի», մէջ: —

«Կարմիր ծրարի», հետ եւս փորձանք էր պատահել...

«Երբ քացի այն ծրարը, — շարունակում է որդի Բէկնաղարեանը, — որ նամակներին ընդօրինակութիւնը գետեղէի այստեղ («Գաղտնիք»-ի մէջ) Աստուած իմ, ի՞նչ տեսայ: Տեսայ որ մի տառ անգամ մնացած չէր թղթոց վերայ: Թղթերն քրտինքներից փծած եւ յաճախակի շարժումներից տրորուած եւ տառերն քրտնոքին անյայտացած էին, քանզի գիշեր եւ ցերեկ հայրս միշտ իւր վերայ էր կրում այդ ծրարը (ուրեմն արդաւորապէս էր քնում) եւ ինձանից անգամ զգուշութեամբ պահում: Լալով այրեցի ակամայ այդ անօգուտ թղթերը հանդերձ ծրարովն, (Եր. 390):»

Շատ ապրի Ապրես Բէկնաղարեանը, որ այդ հոգսից եւս ազատեց Մակար վարդապետին...

Տեսնում էք «Գաղտնիք»-ի հեղինակը ինչպէս ճարպիկ կերպով դուրս պրծաւ իւր խոստացած պատմական «թանգագին գանձերը», մեզ մատակարարելու պարտաւորութիւնից...

Պարսից երեք թագաւորների մօտ ամենաբարձր պաշտօններ կատարող Աբրահամ Բէկնաղարեանը, 10.000 զօրքերի հրամանատար Աբրահամ Բէկնաղարեանը, Փաթալի-շահի ներքինապետ Աբրահամ Բէկնաղարեանը՝ մի արկղիկ անգամ չէ ունեցել այդ գանձերը պահելու հա-

մար... Եւ սկսեալ Պետրոս մեծի օրերից, հայոց եւ ռուսաց 127 տարուայ (1701—1828) յարաբերութեանց թղթակցութիւնները պահում էր իւր արխիւը ծոցի գրպանում... մի փոքրիկ կարմիր ծրարի մէջ...

Եթէ Մակար վարդապետը տեսած լինէր այն խոշոր հատորները, որ տպուած են ռուսաց լեզուով եւ բովանդակում են իրանց մէջ հայոց եւ ռուսաց յարաբերութիւնների ոչ թէ ամբողջ թղթակցութիւնները, այլ նրանց ցուցակները միայն, եւ որ կոչվում են „Собрание актов, относящихся къ обозрѣнію исторіи армянскаго народа“ — այդ տեսնելուց յետոյ, կարծեմ, Մակար վարդապետը մի փոքր պիտի կարմրէր, մտածելով, որ թղթերի այդ ամբողջ արխիւը անկարելի էր ծոցի գրպանում պահել...

Հարկաւոր է կրկին վերադառնալ դէպի վերելում յիշուած 7 պատմագրները եւ դէպի նրանց թուով 15 զրաւոր վաստակները, որոնք այնպիսի տարաբախտ վիճակի ենթարկուեցան, — ասում եմ հարկաւոր է, այն նպատակով, որ դրանով պէտք է բացատրուի “Գաղտնիք”ի հեղինակի մի նոր օյիսբաղու թիւնը: Ուրիշ աւելի յարմար բառ հազիւ թէ կարելի է գտնել մի նենգաւոր վարմունք արտայայտելու համար:

Այն բոլոր նախամտածութիւնները, — 15 պատմական մատեանների զանազան տեղերում թաղցները եւ անհետացները, — նրանց միայն մի-մի օրինակ լինելը, — այդ զրբերի Բաղդասար միտրապօլիտի ջանքերով գտնուած օրինակների դարձեալ անհետանելը Շուշի առաջնորդարանի զրադարանից, — Աբրահամ Բէկնազարեանի գրպանում մնացած թղթերի ոչնչանալը, — այդ բոլորը, կրկնում եմ, սկսեալ 15 պատմագրների թաղու-

մից, մինչեւ “Գաղտնիք”ի բնագրի թաղումը, որ կատարուեցաւ Մակար վարդապետի ձեռքով, — այն, այդ բոլորը, ինքն ըստ ինքեան, ծագեցնում է մի միտք, մի խորին տարակուսանք. Տէր Աստուած, ի՞նչ մի ճակատագրական անէծք կար այդ դժբախտ զրաւոր վաստակների վրայ, որ այդպէս ցաւալի կերպով դաժապարտվում են կորստեան, որ այդպէս ոչնչանում եւ անհետանում են...

Այդ խնդիրը պարզելու համար, նախ պէտք է պարզել այն հարցը, արդեօք յիշեալ 15 մատեանները եւ նրանց 7 պատմագրների խումբը որ եւ է ժամանակ գոյութիւն ունեցել են, թէ ոչ:

7 պատմագրների մէջ միայն երկու անուններ կան, որ մեզ բաւական յայտնի են: Մնացեալ 5ը եւ թողնում եմ Մակար վարդապետին ապացուցանել, արդեօք որ եւ է ժամանակ գոյութիւն ունեցել են, կամ պատմութիւն գրել են, թէ ոչ:

Մեզ յայտնի անունները դրանք են.

1. Երեմիա կաթողիկոս Հասան-Ջալալեան, զահակալ Գանձասարայ վանքի, օծուեցաւ 1675 թուին, վախճանուեցաւ 1700 թուին:

2. Եսայի կաթողիկոս Հասան-Ջալալեան, զահակալ Գանձասարայ վանքի, օծուեցաւ 1701 թուին, վախճանուեցաւ 1726 թուին:

Վերջինը առաջինի եղբոր որդին էր:

Առաջինը, Երեմիա կաթողիկոսը, արդեօք գրել է պատմութիւն, թէ չէ գրել, — յայտնի չէ: Երա զրաւոր վաստակներից մեր ձեռքը ոչինչ չէ հասել: Այդ եւս թողնում եմ Մակար վարդապետին պարզաբանել:

Երկրորդը, Եսայի կաթողիկոսը, իրաւ է, գրել է պատմութիւն: Իւր աշխատութիւնը սկսել է նա

1036 թուականից եւ հասցրել է մինչեւ 1711 թուականը¹:

Դա միեւնոյն արժանայիշատակ անձնաւորութիւնն է, որ Ղարաբաղի մելիքների Պետրոս մեծի հետ ունեցած քաղաքական յարաբերութիւնների մէջ խիստ եռանդոտ դեր էր կատարում: 1722 թուին դա էր, որ Ղարաբաղի հայոց զօրքերով, վրաց Վախթանգ թագաւորի հետ, Գանձակի մօտ սպասում էին Պետրոս մեծի գալստեանը: Իսկ երբ Պետրոս մեծը զանազան հանգամանքների պատճառով վերադարձաւ Դերբենդից, — դարձեալ դա էր, որ 1724 թուին գնաց Ռուսաստան եւ անձամբ տեսնուեցաւ Կայսրի հետ: Վերադարձին օծեց նա Աստրախանի նորահասաք հայ գաղթականների կառուցած մայր եկեղեցին: Իւր վերջին գործողութիւնները գրեց նա առանձին գրքով, որը յիշատակարանի ձեւ ունի:

Մակար վարդապետի ստեղծած միւս 6 պատմաբանների, հանդերձ իրանց ստուար մատենադրութեամբ, մենք կը զննանք հայր սուրբին, եթէ գոնէ Եսայի կաթողիկոսի աշխատութիւններից մի բան առած եւ մեզ հաղորդած լինէր:

Բայց ինչն է ստիպել նրան այսպէս անխնայ կերպով ոչնչացնել իւր ստեղծած պատմագրներին: —

Շատ հասկանալի է, թէ ինչը: — Որպէս զի «Գաղտնիք»-ից շատ բան չպահանջուի: Որպէս զի չասեն, լաւ,

¹ Եսայի կաթողիկոսի լեկատար պատմութիւնը մեր ձեռքը չէ հասել. նրա խիստ կրճատած համառոտութիւնը Բաղդասար միտրապօլիտը 1839 թուին տպագրել տուեց Շուշի քաղաքում հետեւեալ վերնագրով. «Պատմութիւն կամ յիշատակ ինչ ինչ անցից՝ գիպելոց յաշխարհին Աղուանից, համառօտագրեալ ի Արքայականաւոր Կաթողիկոսէն Աղուանից ի Տէր Եսայեայ Հասան-Ջալալեանց, ի թուականին հայոց ՌՃԿ, իսկ ի թուականի Տեառն մերոյ Փրկչին Յիսուսի 1711»:

այդ բոլորը, ինչ որ կայ «Գաղտնիք»-ի մէջ, մեզ համար գաղտնիք չէր՝ նախ քան այդ գրքի լոյս տեսնելը, — ուրեմն «Գաղտնիք»-ը ինչ գաղտնիքներ երեւան հանեց, ուր մնացին նրա խոստացած «Թանգագիւն գանձերը», ... նրա խոստացած «ամենավտանգաւոր գաղտնիքները», ... Որպէս զի Մակար վարդապետը իրաւունք ունենայ ասելու. թէ այդ բոլորը կային եւ կը լինէին, բայց ինչ արած, որ պատմութեան 15 գրքեր անյայտացան, գետնի տակ թաղուելով, իսկ ինչ որ պահուել էր Աբրահամ Բէկնազարեանի արխարուղի ջիբում, — այն էլ մեր մեղքից փտեց, ոչնչացաւ...

Պրծաւ, զնաց...

Մակար վարդապետը իրան մատնած կը լինէր, եթէ մի որ եւ իցէ յայտնի աղբիւր ցոյց տար իւր աշխատութեան, որովհետեւ, այն աղբիւրները ուղղակի կերպով պէտք է հակառակէին այն բոլոր առասպելաբանութիւններին, այն բոլոր աններելի աղաւաղումներին, որ նա արել է «Գաղտնիք»-ի մէջ: Այդ է պատճառը, որ նա յիշում է այնպիսի երեւակայական պատմաբանների եւ պատմութիւնների անուններ, որոնք երբեք գոյութիւն չեն ունեցել, եւ որոնց հետ անկարելի կը լինէր համեմատութիւններ անել, կամ ստուգել «Գաղտնիք»-ի առակաբանութիւնները:

Մակար վարդապետի վարմունքը նմանում է կաքաւների վարմունքին, որոնք՝ որսորդից փախչելու միջոցին՝ իրանց գլուխները թաղում են ձիւնի մէջ եւ անշարժ կանգնում են, կարծելով, եթէ իրանք որսորդին չեն տեսնում, որսորդն էլ նրանց չի տեսնի:

Կրիտիկայի հալածանքից ազատուելու համար, Մակար վարդապետը աշխատել է երեւակայութեամբ բոլոր

պատմագրներին թաղել զանազան տեղերում, որպէս զեկատարուած խարդախութիւնները ծածկուին: Բայց նա մոռացել է, որ դեռ եւս կան եւ մնացել են շատ աղբիւրներ, որոնք կարող են երեւան հանել նրա իւրաքանչիւր տողի կեղծութիւնը:

Եւ այդպէս, «Գաղտնիք», ի պատմական մասը ոչ մի նոր եւ մեզ անյայտ աղբիւր չունի: Այդ մասը առնուած է «Խամսայի Մեղքութիւններից», այն զանազանութեամբ միայն, ինչ որ փոփոխել է Մակար վարդապետը եւ ինչ որ աւելացրել կամ պակասացրել է, — դրանք կամայական կեղծումներ եւ անխիղճ մեղանշումներ են ճշմարիտ պատմութեան դէմ: Ես կարող էի համեմատութիւններով ցոյց տալ այդ, բայց իմ յօդուածը, առանց դրան եւս շատ երկարացաւ: Բաւական է յիշել այդքանը միայն, որ հայր սուրբը իւր ստեղծած 70—80 հերոսներին, որոնց հետ ծանօթացանք նախնիքաց զլուսներում, զօրով մտցրել է այն բոլոր նշանաւոր անցքերի եւ գործողութիւնների մէջ, որոնք կատարուել են Ղարաբաղի պատմական կեանքում: Ամեն տեղ վխտում են այդ զանազան «Կայծակներն», ու «Կարկուտները», ամեն տեղ կան այդ զանազան «Վիշապներն», ու «Դէվերը», եւ ամեն քաջութիւն, ամեն սքանչելիք նրանց ձեռքով է կատարվում: Մակար վարդապետը այն աստիճան անխիղճ է գտնուել, որ խել է Ղարաբաղի բոլոր մեղքների փառքը եւ յատկացրել է իւր զրացի զիւղացիներին:

«Գաղտնիք», չկարգացողների համար՝ ես մի օրինակով կը բացատրեմ այդ:

Մեզանից ամեն մէկին յայտնի է Խորենացու պատմութեան բովանդակութիւնը: Երեւակայեցէք մի այդպիսի բան. յանկարծ մէկը ճիշդ կամ յիշդ դարում գուրս է

գալիս, զիցուք Տարօնի Հացիկ զիւղեց, եւ իւր զրացի զիւղացիներից ստեղծում է մի խումբ հերոսներ, եւ առանց ուշադրութիւն դարձնելու ժամանակագրութեան վրայ, իւր ստեղծած հերոսների ձեռքով կատարել են տալիս այն բոլոր գործողութիւնները, ինչ որ կատարել են Արշակունի թագաւորները կամ նրանց նախարարները իրանց ամբողջ պատմական կեանքում: Մի այդպիսի վարմունք շատ հեշտ է մի խելագար պատմագրի համար, որովհետեւ նա Խորենացու գիրքը աչքի առջեւ ունի, պատմական փաստերը յայտնի են, միայն հարկաւոր է փոխել անձնաւորութեանց անունները, օրինակ, Տիգրանի, Արտաշէսի, Արշակի եւ միւս թագաւորների անունաց տեղ՝ դնել իւր ստեղծած հերոսների անունները, եւ առանց չափազանցութեամբ նրանց կատարել տալ առանձինների գործերը: Դրանից, շատ հասկանալի է, պէտք է անհաշտ աննկերել անախրօնիզմներ, — ժամանակագրական վրիպումներ, — որովհետեւ մի եւ նոյն անձնաւորութիւնը չէր կարող կատարած լինել թէ՛ Տիգրան Բ-ի եւ թէ՛ Արշակ Բ-ի գործերը, որոնք միմեանցից մի քանի դար հեռաւորութիւն ունին: Այդ ոչինչ: Խելագար պատմագիրը ձրգ-ձրգում է իւր հերոսների հասակը եւ նրանց մի քանի դար կեանք է տալիս:

Նոյնպէս վարուել է Մակար վարդապետը:

Նրա բոլոր հերոսները չեն մեռնում, դարեւոր կեանք ունին: Նրանք ներկայ են Ղարաբաղի մեղքների բոլոր գործողութիւնների մէջ, սկզբից մինչեւ վերջը:

Ես առել է «Խամսայի Մեղքութիւններից», պատմական փաստերը եւ, փոփոխելով, չափազանց ձեւ տալով, կատարել է տուել իւր խնածախցիներին: Այնպէս որ «Գաղտնիք», ի մէջ Ղարաբաղի իսկական մեղքները եւ

նրանց իւզբաշխները ոչ միայն սաստիկ նսեմանում են, այլ բոլորովին անյայտանում են: Մարդ չգիտէ. թէ ո՞ւր էին եւ ի՞նչ էին շննում մեղքները, երբ խնածախցիք հրաշքներ էին գործում: Ամեն անցքերի մէջ միայն նրանք են երեւում, սկսեալ Ս. Պետերբուրգից մինչեւ Թէհրան, եւ Թէհրանից մինչեւ Թաւրիզ եւ Թիֆլիս... Ամեն տեղ տարածուած են նրանք եւ բոլոր գործողութիւնների ու յարաբերութիւնների կապերը նրանց ձեռքում են... Դրանք, մինչեւ անգամ, նստում են թագաւորների, թագաւորացիների եւ պետական բարձր անձինքների մօտ, նրանց հետ վիճում են, նրանց յանդիմանական խօսքեր են ասում եւ նրանց հետ դաշնակցական պայմաններ են կապում...

Եւ Մակար վարդապետի 70—80 հերոսներին մեծ զինամենքով իրան կը նուիրէի, եթէ գոնէ մէկի անունը նա ցոյց տար մի որ եւ է պատմութեան մէջ, Ղարաբաղի մասին շատերն են գրել, բայց ոչ մէկի մէջ Մակար վարդապետի «Զարբազանների», եւ «Վիշապների» անունները չեն երեւում:

Եւ, վերջապէս, այդ հսկաները, ինչպէս վերեւում յիշեցի, դարեւոր կեանք ունէին, ապրեցին 1700 թուականներից մինչեւ 1840-նական թուականները¹, եւ վերջին թուականներից կենդանի Ղարաբաղում հաղաբաւոր մարդիկ կան: Ի՞նչպէս եղաւ, որ հսկաներից ոչ մէկին չտեսան...

«Գաղտնիք», ի պատմական մասը այսպէս աղաւաղուած է:

¹ Եւ 1840-ական թուականներն եւ վերառնում, որովհետեւ այդ ժամանակ է գրեցվում «Գաղտնիք»-ը:

Մնում է մի քանի խօսք ասել այն անթիւ թղթ-թակցութիւնների մասին, որոնցով լի է այդ գիրքը:

Թղթակցութիւնները «Գաղտնիք», ի ամենաճիճաղելի կողմն են նենկայացնում: Ս. Պետերբուրգի եւ Թէհրանի դիւաններից որքան պաշտօնական թղթեր են գրվում, որոնց խորհուրդը պէտք է գաղանի պահուէր, բոլորի կամ բովանդակութիւնը, կամ ամբողջ օրինակները միտնում են «Գաղտնիք», ի մէջ: Ռուս կամ պարսիկ պաշտօնականները ինչ թղթեր են գրում իրանց կառավարութիւններին, — նրանց օրինակներն դարձեալ մտնում են «Գաղտնիք», ի մէջ: Հայոց կաթողիկոսների, եպիսկոպոսների, մեղիքների եւ այն բոլոր անձանց, որոնք քաղաքական որ եւ է գեր են խաղում, թղթակցութիւնները դարձեալ ընդարձակ տեղ են բռնում այդ գրքում: Անդրկովկասի խաները ծածուկ նամակներ են գրում պարսից թագաւորներին, — նրանց պատճէններն եւս կան այստեղ: — Մի խօսքով, չէ կատարվում ոչ մի գաղտնի գրաւոր յարաբերութիւն, որ «Գաղտնիք»-ից ծածուկ մնար: Ամեն տեղ «Շէյթաններ» (սատանաներ), ամեն տեղ «Դէվեր» (դեւեր) կան եւ խաբարը իսկոյն տանում են...

Մարդ զարմանում է, թէ որքան հեշտացրել է Մակար վարդապետը այդ ժամանակների հաղորդակցութիւնները: Երբ Էջմիածնի կաթողիկոսին ոչ թէ ամիսներ, այլ տարիներ էին հարկաւոր մի նամակ Վաղարշապատից Գանձասարայ վանքը հասցնելու համար, — ընդհակառակն, «Գաղտնիք»-ի մէջ ամեն մի նամակ Ս. Պետերբուրգից, կամ Մոսկուայից թռչում է եւ մի քանի րոպէում հասնում է Թէհրան կամ Թաւրիզ: Կարծես, աղաւնիները, կտուցներով բռնած, օդի միջով են տանում:

Այդ օգտաւայտ աղանձները Մակար վարդապետի «Շէյթան-Թունի»ները, «Կաքել-Զաքի»ները եւ զանազան «Լրտես-Սուլի»ներն են, որոնք, աներեւոյթ ուրուականների նման, տարածուած են ամեն կողմերում, եւ ամեն տեղերից տեղեկութիւններ են հաղորդում: Իսկ այդ բոլոր տեղեկութիւնների շտեմարանը եւ կենտրոնը «Գաղտնիք»ի հեղինակն է եւ իւր գիրքը:

Այդ բոլորը կարգաւորվ, այնպիսի տպաւորութիւն է գործում, թէ խաբեբանների մի ամբողջ հասարակութիւն միաբանուած են՝ մի հրէշաւոր կեղծութիւն ստեղծելու համար:

Ի՞նչպէս են խմբագրւում այդ կեղծ թղթակցութիւնները: —

Շատ հեշտ կերպով:

Ժամանակների եւ կառավարութիւնների պատմական յարաբերութիւնները յայտնի են, եւ նրանց համեմատ նամակներ են գրւում: Օրինակ, ռուսները տիրել են Անդրկովկասի մի մասը: Այդ, ի հարկէ, հաճելի չէր կարող լինել պարսից թագաւորին, որը իրան այդ երկրի տէրն էր համարում: Պարսից թագաւորը դիտաւորութիւն ունի պատերազմել ռուսների հետ եւ յետ խել կորցած երկրները: Յառաջ քան պատերազմի յայտնելը, պարսից թագաժառանգը — Աբաս-Միրզան — աշխատում է Անդկովկասի խաներին եւ Դաղստանի լեռնաբնակներին նախապատրաստել կամ ապստամբեցնել ռուսների դէմ: Նրանց ծածուկ հրահանգներ կամ շրջաբերականներ է ուղարկում: Այդ դէպքում ի՞նչ կը գրէ Աբաս-Միրզան իւր կրօնակիցներին: — Շատ հասկանալի է, թէ ինչ կը գրէ:

Բայց որքան էլ յարմարեցրած լինէին այդ թղթակցութիւնների բովանդակութիւնը կատարուած անցքերի

եւ հանգամանքների հետ, այնուամենայնիւ, նրանց ձեւը, լեզուն, ոճը, շարադրութիւնը, իսկոյն ցոյց են տալիս Մակար վարդապետի բոբիկութիւնը դիւանական հմտութիւնների մէջ, որը պակասում է նրան՝ կեղծը իսկականին նմանացնելու համար: Հասարակ լրտեսը թագաւորին ուղղակի նամակներ է գրում, այն եւս մի այնպիսի անփոյթ ձեւով, որ ընկերը ընկերին չի համարձակուի գրել: Միթէ հասարակ մահկանացուներ կարող են պարսից թագաւորին նամակներ գրել: Նրան միայն կարելի է խընդիրքով դիմել, շարելով հազար ու մէկ փայլուն տիտղոսներ, որ կապուած են նրա բարձր անուան հետ: Այդ ձեւերը, այդ տիտղոսները, ի հարկէ, չէր կարող գիտեալ Մակար վարդապետը, որը, ինչպէս երեւում է, իւր կեանքում ոչ մի պաշտօնական գրութիւն չի կարդացել:

«Գաղտնիք»ի մէջ զետեղուած բոլոր թղթակցութիւնները կեղծ են: — Կեղծ են, նախ այն պատճառով, որ այնքան թղթակցութիւններ, որոնք կառավարութիւնների եւ մասնաւոր բարձր պաշտօնականների գաղտնի յարաբերութեանց արդիւնք են, — չէին կարող անմիջապէս «Գաղտնիք»ի հեղինակի ձեռքը հասնել: Ո՞վ էր նա եւ ի՞նչ էր նա, որ բոլոր հակառակ կողմերի խորհրդապահը եւ արխիւը լինէր: Նրկորդ, այդ թղթակցութիւնների թէ՛ խմբագրութիւնը եւ թէ՛ մատակարարութիւնը կատարւում է այնպիսի անձանց ձեռքով, որոնք երբէք գոյութիւն չեն ունեցել: Դրանք, որպէս ցոյց տուինք, Մակար վարդապետի ստեղծած մարդիկն են: Եթէ այդ անձնաւորութիւնները գոյութիւն չեն ունեցել, — բոլորովին տրամաբանական կը լինէր մտացել, որ նրանց գործողութիւններն եւս չէին կարող գոյութիւն ունենալ: Ի՞նչպէս կարող է մէկը նամակներ գրել, կամ նամակներ

տեղ հասցնել, երբ նրա ես-ը հաւասար է զրօի: Կարելի է մէկի կողմից նամակներ շարադրել, իսկ այդ լինում է վէպերի մէջ, եւ ոչ թէ պատմութեան մէջ:

“Գաղտնիք”ի բազմաթիւ թղթակցութիւնների մէջ միայն երկու նամակ կայ, որ իսկական են: Դրանցից մէկը Մեղիք-Ջուճուդ Մեղիք-Շահնազարեանի նամակն է, որ գրուած է 1806 թ. դեկ. 2ին Շուշի քաղաքում (եր. 286—291), իսկ միւսը, Գիւլիստանի Մեղիք-Աբովի նամակն է որ գրուած է 1807 թ. նոյեմ. 23ին Թիֆլիսում (եր. 292—296): Թէ առաջին եւ թէ երկրորդ նամակը ուղղուած են Աղա-Մինաս Լազարեանի հասցէին Ս. Պետերբուրգ:

Արդեօք ի՞նչպէս են մտել այդ նամակները “Գաղտնիք”ի մէջ, — այդ գաղտնիքը ես թողնում եմ, որ լուծէ պ. Երիցեանը, որովհետեւ նոյն նամակների ուսերէն թարգմանութիւնը տպուած է նրա “Кавказская-Старина” անունով ամսագրի մէջ, 1872 թ. 10-ի 2:

Արդեօք պ. Երիցեանը երկնքում բաժանորդներ ունէր, կամ “Գաղտնիք”ի հեղինակ Աբրահամ Բէկնազարեանը ստանում էր նրա ամսագիրը միւս կեանքում...

Ը.

“Գաղտնիք”ի մէջ ինչ որ աւելի հետաքրքիր է, ինչ որ իսկապէս կարող էր պատմական արժէք ունենալ, — դա է մեղքների տոհմային ազգաբանութիւնը:

Ղարաբաղի մեղքութիւնները ներկայացնող հինգ իշխանական տների ազգաբանութիւնը, հանդերձ իրանց մանրամասն ճիւղազրութեամբ, զետեղուած են “Գաղտնիք”ի մէջ (եր. 190—208):

Կարգալով այդ ճիւղազրութիւնները, մարդ զարմանում է, թէ “Գաղտնիք”ի հեղինակը ընտելեց եւ ի՞նչ աղբիւրներից առել է անունների այն երկար շարքը, որոնց սկիզբը կապվում է Աղուանից ամենահին թագաւորների հետ, իսկ վերջը հասնում է մինչեւ մեր ժամանակները:

“Գաղտնիք”ին նայելով, Ղարաբաղի բոլոր մեղքական տները թագաւորական ծագումից են, եւ բոլորն էլ միեւնոյն տոհմից:

Այդ ճիւղազրութիւններին նախանձախնդիր եւ ջերմ փափաղով որոնող է եղել Ղարաբաղի միտրապօլիտ Բաղդասար Եպիսկոպոս Հասան-Ջալալեանը: 1828 թ. 10-ին, սեպտեմբերի 20-ին, նորին սրբազնութիւնը մի նամակով դիմում է “Գաղտնիք”ի հեղինակ Աբրահամ Բէկնազարեանին եւ, ի միջի այլոց, յայտնում է.

...“Ես մտադիր եմ տպագրել տալ Ղարաբաղի եւ Աղուանից բոլոր պատմութիւնները եւ հրապարակաւ ցոյց տալ աշխարհին Ղարաբաղի հարազատ-մելիքների ծագումը, որի առաջին օղակն սկիզբն առած է Առանից (Աղուանից առաջին իշխանից) եւ վերջին օղակն հասած է մեր օրերն: Բայց որովհետեւ դու երկար ժամանակ արտագրած ես այդ բոլոր պատմութիւնները Գանձասարի Ետրսէս կաթողիկոսի մօտ, որովհետեւ քո գիտութեամբ թաքցրած են այդ անգին գանձերը (ընթերցողներին յայտնի երեք տեղերում) եւ որովհետեւ այժմ իմ ձեռքում չունիմ այդ ձեռագիրները՝ վասն որոյ դիմում եմ քեզ: Լուսահոգի Սարգիս կաթողիկոսն՝

¹ Սարգիս կաթողիկոսը Բաղդասար միտրապօլիտի ազգականն էր. նոյնպէս Հասան-Ջալալեանների տոհմից. վախճանուեցաւ 1828 թ. 10-ին եւ նրա հետ վերջացաւ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը:

վախճանուելու ժամանակ ինձ պատուիրեց փութով տպագրել տալ այն ձեռագիր պատմութիւնները. երբ հարցրի թէ ո՞ր են այդ ձեռագիրներն՝ նա պատասխանեց. — “Այդ գրքերը երեք տեղերում թաքցրած են... Աճապարիւր Ագրայէլի (“Գաղտնիք”ի հեղինակի) մօտ դրկել Փիլ-Առուշանը եւ տեղեկանալով հանել տալ այդ ձեռագիր պատմութիւնները, որպէս զի չոչնչանան հողի կերակուր լինելով... Արդ, սիրելի Բէկնազարեան, եթէ դու անկարող կը լինիս փութով Ղարաբաղ մեզ մօտ գալ՝ գոնէ նամակաբերիս ձեռնով գրիր ինձ այն ձեռագրների թաքստեան երեք տեղերը, քայց յականէ յանուանէ եւ մերձակայ նշաններով եւ գտնելը դիւրացնող առարկաները մատնանիշ անելով, (Եր. 386, 387):

“Գաղտնիք”ի հեղինակը այդ նամակը ստանում է այն ժամանակ, երբ արդէն հիւանդ էր, եւ նոյն հիւանդութեամբ վախճանուեցաւ նա:

Բայց չնայելով, որ նա գիտէր ձեռագրերի թաքստեան տեղերը, այնուամենայնիւ, պատուիրեց որդուն, Ապրես Բէկնազարեանին, պատասխանել մի այդպիսի անորոշ ձեւով.

“Իմ մահից յետոյ, Փիլ-Առուշանի ձեռօք, գրիր Բաղդասար սրբազանին, որ ես ա կ ա ն ա տ ե ս եղած չեմ՝ այն ձեռագրերի թաղած տեղերին, այլ միայն յաճախակի լսած եմ Մելիք-Մեծլումից, Մելիք-Աբովից, Պրախմագ-Յովսէփից, Տէլի-Մահրասայից եւ Տէօնմագ-Պէլլուից, որ գրերի առաջին մասն թաղած է Դանձասարի եւ Խօթմա վանքի միջեւ մի քարայրում, որի մուտքն փակուած է քարուկիր պատով, երկրորդ մասն Զրաքերդի Մելիքարանի (?) տակ, իսկ երրորդն չօռեկայ վանքի մօտերում, (արի ու դտիր...) — (Եր. 389):

Այդ երկու նամակներից երեւում է, որ մինչեւ 1828 թուականի սեպտեմբերի 20ը, ոչ Բաղդասար միտրապօլիտը եւ ոչ էլ “Գաղտնիք”ի հեղինակ Աբրահամ Բէկնազարեանը չեն տեսել թաղած պատմագրերը եւ նրանցից օգուտ չեն քաղել:

Այդ երկու նամակներից երեւում է եւ այն, որ Բաղդասար միտրապօլիտի գլխաւոր նպատակը՝ թաղած ձեռագրերը գտնելու վերաբերութեամբ՝ կայանում էր առաւելապէս նրանում, նախ, որ տպագրել տայ, որպէս զի գրականութեան սեպհականութիւն դառնան, երկրորդ, ինչպէս ինքը գրում է, որ կարողանայ “հրապարակաւ ցոյց տալ աշխարհին Ղարաբաղի հարազատ-մեղքների ծագումը, որի առաջին օղակն սկիզբն առած է Առանից եւ վերջին օղակն հասած է մեր օրերը”:

Ապացուցանել Ղարաբաղի մեղքների վաղեմի, հնազարեան ծագումը, որ նրանք շառաւիղում են Աղուանից առաջին թագաւոր Առանից, — այդ խնդիրը Բաղդասար միտրապօլիտի հետաքրքրութեան համար ոչ միայն պատմական նշանակութիւն ունէր, այլ առաւել գործնական նշանակութիւն ունէր: Ինչո՞ւ: —

✓ Ռուսները նոր էին տիրել Ղարաբաղը: Ազնուականների եւ ժառանգութիւնների որոշելու խնդիր էր ծագել: Թուրք խաները եւ թուրք բէկերը, մի կողմից, հայոց մեղքները եւ հայոց բէկերը, միւս կողմից, սաստիկ մաքառում էին միմեանց հետ: Իւրաքանչիւրը աշխատում էր իւր տոհմային գերազանցածիւնը եւ իւր իրաւունքները ապացուցանել նոր տիրող կառավարութեան առջեւ: — Այդ բոլորը ստիպում էր Բաղդասար միտրա-

¹ Հենց այդ ժամանակներում Միրզա-Ջամալը եւ Միրզա-Ազիզօղալը գցեցին Շուշիի նորաբուսիկ խաների պատմութիւնը, որոնց ծագման

պօլիտին աւելի հիմնաւոր տեղեկութիւններ ունենալ մե-
լեքների ծագման մասին, մանաւանդ այն պատճառով, որ
այդ ժամանակ՝ թէ՛ Բաղդասար միտրապօլիտի, որպէս
Աղուանից բարձր հոգեւոր ներկայացուցչի, եւ թէ՛ Եջ-
միածնի կաթողիկոսի տուած վկայութիւնները՝ հայոց ազ-
նուականների ծագման մասին՝ կառավարութիւնը ընդու-
նում էր իբրեւ վաւերական վկայական: ✓

Բայց ի՞նչ ենք տեսնում:

Հէնց միւսնոյն տարուայ մէջ, երբ Բաղդասար միտ-
րապօլիտը իւր առաջարկութիւններով դիմում է «Գաղտ-
նիք»-ի հեղինակին, այդ դիրքը արդէն զրուած եւ վեր-
ջացած էր, եւ նրա մէջ կարգով արձանագրուած կային
Հարաբաղի բոլոր հինգ տիրապետող մելեքների թէ՛ աղ-
գաբանութիւնը եւ թէ՛ նրանց ծագման ճիշդագրութիւն-
ները, ճիշտ նոյն ձեւով, որպէս պահանջում էր Բաղդա-
սար մետրապօլիտը, — այսինքն, սկսեալ Աղուանից ա-
ռաջին թագաւոր Առանից եւ հասցրած մինչեւ Բաղդա-
սար միտրապօլիտի օրերը: Բոլորը պատրաստ էր: Եւ
«Գաղտնիք»-ի հեղինակին մի այլ, աւելի բարեյաջող, ա-
ռիթ էր կարող ներկայանալ, քան թէ՛ այն, որ առա-
ջարկում էր Բաղդասար միտրապօլիտը: Սրբազանը թէ՛
տպարան ունէր եւ թէ՛ միջոցներ նրա պատմութիւնը
տպագրելու համար: Բայց «Գաղտնիք»-ի հեղինակը իւր
պատմութեան մասին լռում է (երեւի, նա Մակար վար-
դապետի համար էր պահում...) եւ, փոխանակ իւր
ձեռքում ունեցած արդէն պատրաստի պատմութիւնը
սրբազանին ուղարկելու, — նրան ցոյց է տալիս գետնի

սկիզբը հասցրին մինչեւ Սամար-Ղանդի թագաւորները, իսկ Բագուի Միքայ-
Մուհամմադ-խանի որդի Աբաղուլի բէկը գրեց Շիրուանի խաների եւ
Գաղտնի տիրապետողների պատմութիւնը:

տակ թաղուած, երեւակայական պատմութիւնների երե-
ւակայական տեղերը...

Այդ այդպէս:

Իսկ միւս կողմից, գտնում ենք՝ նոյն ազգաբանու-
թիւնները, նոյն ճիշդագրութիւնները, նոյն ձեւով կազ-
մուած, Բաղդասար միտրապօլիտի աշխատութիւնների
մէջ: Եւ երբ: — Շատ տարիներով առաջ, քան նրա
նամակով «Գաղտնիք»-ի հեղինակին դիմելը: Եթէ նրա
մօտ կար այդ, այլ եւս ի՞նչ կարօտութիւն ունէր Բէկ-
նագաբանին դիմելու:

Ահա մի հանելուկ եւս, որը լուծելու համար պէտք
է նախ կարդալ երկուսի համեմատութիւնները:

Ես դնում եմ առաջ Բաղդասար միտրապօլիտի կազ-
մած՝ Աղուանից թագաւորների, Աղուանից իշխանների
եւ Հասան-Ջալալեանների տոհմի ազգաբանութիւնը, իսկ
յետոյ՝ նոյն ազգաբանութիւնը, որ տպուած է «Գաղտ-
նիք»-ի մէջ:

Ազգաբանութիւն եւ ծննդաբանութիւն ազգին Հա-
սան-Ջալալեանց հանեալ եւ հաւաքեալ ի պատմու-
թեանց Հայոց եւ Աղուանից, նաեւ ի յարձանագրաց ի
խաչքարաց եւ ի տապանաքարաց, եղելոց ի վանսն Գան-
ժասարայ եւ ի շրջակայ նորին վանորայս եւ տեղիս
հանդերձ թուաբանութեամբ, զորս համառօտ շարահի-
սեցի եւ Բաղդասար Մետրապօլիտ Աղուանից Հայոց,
որդի Գանիէլ-բէկ իշխանի եւ թոռն Մելիք-բէկ իշխա-
նին Հասան-Ջալալեանց, նախկին Տէրանցն յերկրին
Արցախոյ գաւառին Խաչենոյ, յաղագս տեղեկութեան
ներկայ եւ ապագայ սերնդոց, տոհմայնոց եւ ազգակա-
նաց իմից:

Գրեցաւ ի ՌՄՂԸ թուին Հայոց եւ ի 1849 ամի Տեառն:

Ի ծննդոց Հայկազանց կարգեցաւ՝

1. Առան նախագահ Աղուանից:

Իսկ որք ըստ կարգի կացին թագաւորք տանս Աղուանից ի մեծ ազգէն Արշակունեաց՝ անուանք են այսորքիկ՝

2. Վաչական քաջ Ա.

3. Վաչէ Ա.

4. Ունայր.

5. Վաչական Բ.

6. Մրհաւան.

7. Սատոյ.

8. Ասայ.

9. Նսուաղէն.

10. Վաչէ Բ.

11. Վաչական Գ. քարեպաշտ:

5.

Ի նոյն պատմութեան (Կաղանկատուացւոյ) 3 պրակն եւ 22 գլուխն այսպէս է գրեալ. — Մտուգութեամբ այսպէս ծանեաք սակս Հայկազանց ինսամաւորել Միհրական տոհմին եւ պատուաստութեամբս այսուիկ առի զոյգ ունել զպետութիւն արեւելեաց կողմանցն Աղուանից: Անուանք արքայիցն, որք վերագոյն գրեցան ի քաջէն Վաչականայ մինչեւ ցքարեպաշտն Վաչական տասն թագաւորք լեալ, յորոց ըստ թուոյ աւուրց տար-

1 Իս թողնում եմ 1, 2, 3 եւ 4րդ մասը, որ հեղինակը, զանազան պատմագրերի վրայ հիմնուելով, գրում է իբրեւ ներածութիւն:

ւոյն եկեղեցիս միայն (ինքն) քարեպաշտն Վաչական շինեաց յարեւելս: Եւ զկնի մահու նորա սկսաւ նուազիլ ազգն այն:

6.

Եւ Միհրանն, որ ի Սասանեան տոհմէն էր եկեալ ի պարսից՝ հաստատեցաւ ի նախարարութիւն ի վերայ աշխարհիս Աղուանից, եւ անուանք նոցա որդի ի հօրէ առնելով, են այսորքիկ՝ Միհր՝ Արմայէլ, Վարդ, քաջն Վարդան, որ հաւատացեալ ի Բրիստոս, եւ որ շինողն Գարդմանայ բերդին: Վարդան ծնանի Վարդ, Վարդ ծնանի զՎարազ Գրիգոր առաջին իշխանն Աղուանից: Գրիգոր ծնաւ զչորս որդիս՝ Վարազ Բերոժ, Զուանշիր, Նղուտ Խոսրով եւ Վարազման: Եւ ի սոցանէ յերէց որդւոյն շարելով ըստ կարգին անուանքն բերցուք ի յայտ առ Հայկազեանս, եւ այլք կացցեն:

7.

Եւ են այսորքիկ՝ Վարազ Բերոժ, Վարազ Տրդատ, Վարդան, Ներսէս ղժնդակ, Ներսէսի որդի Գագիկ, Գագեկայ որդի Ստեփանոս եւ Ապրսամիկ քոյր իւր: Զայս Վարազ Տրդատ եւ զորդի նորա եւ եղբոր որդի նորա Ստեփաննոս, Ներսէս Փիլիպեան՝ ազգակիցն նորա սպան ի միում ժամու ի խորածորն, որ կոչի Դատոյի վանք: Ապա յայն աղէտիցն զառն զգեցեալ արիութիւն վանք: Ապա յայն աղէտիցն զմնացեալ դուստր իւր Սարամ կնոջն սպանելոյ՝ առեալ զմնացեալ դուստր իւր Սարամ կնոջն սպանելի դաժանելի ուղեւորութեամբ՝ մտանէ ի բերդն գիշերահէն դաժանելի ուղեւորութեամբ՝ մտանէ ի բերդն Խաչենոյ, եւ քարուքս խորհեալ տան իւրում՝ ամուսնացուցանէ զՍարամ ընդ Ատրնեքսեհի՝ Սահլի որդւոյ, որ էր ի տոհմէն Հայկայ եւ տէր Սիւնեաց. որոյ բռնազրօ- սութեամբ կալեալ էր զգաւառն Գեղամայ. եւ որդին իւր

Ատրնեքսերն հանդիպեցաւ կնոջ զգաստի, որք երկեւղածք յԱտուռոյ եւ քարեպաշտք զիրեանցն ցուցանէին զկեանս եւ աշխարհի քաղցունք:

8.

Ատրնեքսերն իշխանն շինէ զքերդն Հանդու (Հանդաբերդ) եւ զապարանս իւր եղեալ ի գիւղն որ կոչի Վայունիք, ուր եւ քաղանիքն արքունական են եւ քերդն այն (այժմ կոչի Զերմուկի զալա, իսկ գիւղն Քաղաքատեղ ի գաւառին Զրաբերդու): Եւ Ատրնեքսերն իշխանն ընդ այլ իշխանաց Հայոց տարան յերկիրն Պարսից յերեքհարիւր եւ երեք թուին Հայոց յ854 ամի Տեառն: Եւ կալով նորա անդ ամս քազումս, տիկինն Սպրամ առաւել յաճախէր ի քարեգործութիւնս, եւ մեծածախ տենչմամբ շինէ զՆորավանս ամենապայծառ զարդուք՝ ի գաւառին Սոտեից ի նահանգին Գեղարքունայ:

9.

Ատրնեքսերն իշխանն իսկոյն գայր՝ զերծեալ ի կողմանցն Տաճկաց, եւ խաղաղութեամբ առ ժամայն լուծանէ զկեանս:

Ատրնեքսերն ծնանի զԳրիգոր եւ զԱպուսեթ. Գրիգոր իշխանն շինէ զքերդն Հաւքախաղացին ի գաւառին Խաչենոյ, եւ յայն կողմս ձգէ զճեռս իւր իշխանութեան՝ յերեք հարիւր քառասուն թուին Հայոց՝ յ891 ամի Տեառն: (Եւ բերդն Հաւքախաղացին այժմ կոչի Սաղսաղանու Ղալայ, եւ հեռի է ի Գանձասարու վանից եւ ի Խոխանայ բերդէն ութն ժամու ճանապարհաւ):

10.

Գրիգոր իշխանն Ատրնեքսերեան ծնանի զհինգ որդիս՝ Ապուալի, Ատրնեքսերն Բ., Սահակ Սեւադայ,

Սմբատ եւ Վասակ: Երէց որդի Գրիգոր իշխանին՝ Ապուալի իշխանն Աղուանից հայկազնի՝ սպանաւ յիրմէ հարազատէն Սմբատայ յերեքհարիւր քառասուն եւ վեց թուին Հայոց յ897 ամի Տեառն, եւ եղեւ այն սուգ մեծ իւրայնոցն զարմից: Եւ եղբայր նորա Ատրնեքսերն թագաւորեաց ի վերայ Աղուանից յ359 թուին Հայոց յ910 ամի Տեառն:

11.

Իսկ երրորդ որդի իշխանին (Գրիգորի) Սահակ Սեւադայն եղեւ երեւելի եւ մեծ իշխան քաջ եւ յաջողակ՝ առհասարակ տիրեաց Գարդմանայ գաւառին (որ ի նահանգին Գանձակայ) եւ Քաւսայ եւ Փառնայ՝ գաւառաց, այլեւ աւագակապետաց Չորագետոյ եւ Արցախոյ ըզվանդակ եղեւ իշխան եւ տիրապետող: Եւ ինդրող իսկ զրազիտութեան՝ եւ դպրոցս ի տան իւրում՝ կարգեաց. ընդ որում եւ քազմաջան հնարիւր թագաւորն Հայոց Սմբատ մարտուցեալ՝ ոչինչ կարաց ստերիւրել զնա ի կամս իւր: Եւ զկնի մահուան Սմբատայ թագաւորին Հայոց, Աշոտ որդի նորին թագաւորեաց ի վերայ Հայոց եւ վասն քաջագործութեան նորա Աշոտ երկաթ կոչիւր. եւ այս Աշոտ թագաւորն Հայոց էառ ի կնութիւն իւր եւ այս Աշոտ թագաւորն Հայոց էառ ի կնութիւն իւր զդուստր Սահակ Սեւադայ հօր եւ մեծ իշխանին Աղուանից եւ Արցախայ յ371 ամի թուին Հայոց եւ յ922 ամի Տեառն:

12.

Սահակ Սեւադայ մեծ իշխանն Աղուանից ծնանի զԳրիգոր Բ. եւ զԴաւիթ, Գրիգոր Բ. իշխանն ծնանի

¹ Այդ երկու գաւառների անուններն շատ տեղերում, գրչագրերի վրիպումներով միախառնուելով, գրում են ի միասին Վաստիփառնայ:

գՄեւադայ Բ., որ Իշխանիկ կոչւիւր եւ գԱտրներսեհ Գ.: Իսկ Սեւադայն Բ. ծնանի զչորս որդիս՝ Յովհաննէս, Գրիգոր Գ., Փիլիպպոս եւ Ատրներսեհ Գ.: Իսկ զերէց որդին Իշխանիկ (Սեւադայ Բ-ի) զՅովհաննէս, որ եւ Սենեքերիմ՝ կոչեցաւ, ընտրեաց աջն Բարձրելոյն՝ կոչելով զնա ի թագաւորութիւն. եւ զվաղնջուց խափանեալ թագաւորութիւն Տէրն ամենակալ ի ձեռն սորա նորոգեաց՝ զոր եւ թագաւորն պարսից մեծամեծ զարդուք պատուէ եւ տայ նմա զթագ հօր իւրոյ զնորին երիվարն՝, Իսկ Փիլիպպոս թագաւորեաց ի վերայ Աղուանից ի Եթթութիւն Հայոց, յ961 ամի Տեառն: Փիլիպպոս ծնանի Գրիգոր Գ., Գրիգոր Գ. ծնանի գՄակառ, որ Վախտանգ կոչւիւր. Սակառ Վախտանգ ծնանի գՎախտանգ Բ. Վախտանգ Բ. ծնանի գՀասան:

13.

Հասան իշխանն Սակառ-Վախտանգեան եղեւ երեւելի եւ մեծ իշխան եւ էառ ի կնութիւն իւր գՄամայ զղուստր Կիրիկէ թագաւորին Հայոց Բագրատունոյ ի հինգհարիւր եւ ութսուն թուին Հայոց ի 1131 ամի Տեառն: Հասան իշխանն ծնանի գՎախտանգ Գ., գՎասակ-Սմբատ, գԳրիգոր եւ զայլս: Վախտանգ Գ. իշխանն Հասանեան եղեւ երեւելի իշխան, եւ էառ ի կնութիւն զԽորիշահ զղուստր Սարգիս իշխանին եւ քոյր Զաքարիայ եւ Իվանէի մեծամեծ իշխանացն Հայոց, եւ ծնանի գՀասան-Զաւալ գԶաքարիայ, գԻվանէ, գԴօլի եւ գՄարիամ:

14.

Զաւալ-Հասան որդի Վախտանգայ Գ. եւ թոռն Հասանայ եղեւ երեւելի եւ մեծ իշխան ի ՈՂԲ թուին Հայոց

¹ Մինչեւ այստեղ հեղինակը հետեւել է Կաղանկատուացւոյ պատմութեանը:

եւ ի 1243 ամի Տեառն, եւ էառ ի կնութիւն իւր գՄամբան թոռն Սենեքերիմ թագաւորին Սիւնեաց՝ զղուստր Գրիգոր իշխանին Սիւնեաց: Զաւալ-Հասան ծնանի գԱթաբակ եւ գԻւանէ եւ զղուստր երիս՝ Ռուզան, Ծանայ եւ Մինա-խաթուն: Ռուզան եղեւ կին Բուդայի որդւոյ Զարմաշան խանին թաթարաց, Ծանայ եղեւ կին Ումէկ Հայոց իշխանին Տիֆլիսեցոյ, եւ ծնանի գՎախտանգ: Վախտանգ ծնանի գԱրղութ, Արղութ ծնանի գՄերհապ: Մերհապ ծնանի գՇահնշէն: Եւ զկնի մահուան Զաւալ-Հասան իշխանին, Մինա-խաթուն եղեւ կին Տարսայիժ իշխանին Սիւնեաց, եւ ծնանի զղուստր Զաւալ եւ զղուստր Ափսայ (Ասփայ), ի 2ի ամին Հայոց եւ ի 1271 ամի Տեառն:

15.

Աթաբակ որդի Զաւալ-Հասանայ եղեւ երեւելի ի ԶԾԵ թուին Հայոց, ի 1306 ամի Տեառն, եւ ծնանի գԶաւալ Բ., որ Պարոն կոչւիւր, եւ գԻվանէ, Իվանէ ծնանի գՎախտանգ Գ., Վախտանգ Գ. ծնանի գԱթաբակ Բ. Աթաբակ Բ. ծնանի գԱյոթին եւ զԽիմշէ: Պարոն Զաւալն Բ. երէց որդի Աթաբակին ծնանի գՅովհաննէս Ս. կաթողիկոսն, գՊարոն-Աղբաստ, գՊարոն-Պաստամ, կաթողիկոսն, գՊարոն-Հաւալ Բ. իշխանին ծնանի գՊարոն Սայտուն, Պարոն-Սայտուն ծնանի գԱրիստակէս կաթողիկոս, գՀատիր, Մելիք, գՎելիջան քէկ Ա., գՄելիք: — Արիստակէս կաթողիկոսն վախճանեցաւ ի ԶՀԵ թուին Հայոց, ի 1470 ամի Տեառն:

16.

Պարոն-Աղբաստ որդի Պարոն-Զաւալ Բ. իշխանին ծնանի գՊարոն Սայտուն, Պարոն-Սայտուն ծնանի գԱրիստակէս կաթողիկոս, գՀատիր, Մելիք, գՎելիջան քէկ Ա., գՄելիք: — Արիստակէս կաթողիկոսն վախճանեցաւ ի ԶՀԵ թուին Հայոց, ի 1521 ամի Տեառն:

17.

Հատիր մելիք իշխանն, որդի Պարոն-Սայտունին, ծնանի զՍարգիս Ա. կաթողիկոս եւ զՄէհրաբ-բէկ: — Սարգիս կաթողիկոսն վախճանեցաւ ԶԼԵ թուին Հայոց ի 1546 ամի Տեառն: — Մէհրաբ բէկ որդի Հատիր-Մելիք իշխանին՝ ծնանի զԳրիգոր Ա. կաթողիկոս, զԶաւալ-բէկ Գ. եւ զԲաղդասար-բէկ Ա: — Գրիգոր կաթողիկոսն վախճանեցաւ ի ՌԺԲ թուին Հայոց, ի 1573 ամի Տեառն:

18.

Բաղդասար-բէկ որդի Մէհրաբ-բէկին ծնանի զԴաւիթ կաթողիկոս եւ զԴաւիթ-բէկ: — Դաւիթ կաթողիկոսն վախճանեցաւ ի ՌԺԳ թուին Հայոց, ի 1574 ամի Տեառն: — Դաւիթ-բէկ որդի Բաղդասար բէկին՝ ծնանի զՅովհաննէս Բ. կաթողիկոս եւ զՄուշեղ բէկն: — Յովհաննէս Բ. կաթողիկոսն վախճանեցաւ ի ՌՀ թուին Հայոց եւ ի 1621 ամի Տեառն:

19.

Զաւալ-բէկ Գ. որդի Մէհրաբ-բէկին՝ ծնանի զՎելիջան-բէկ Բ. եւ զԱղաբէկ: Այս Զաւալ-բէկ եղեւ երեւելի եւ մեծ իշխան ի ՌԼԵ թուին Հայոց, ի 1586 ամի Տեառն, հանդերձ երկու եղբորորդուքն իւր եւ ընդ այլ իշխանաց Հայոց եւ Աղուանից գնացին ի տեսութիւն առաջին եւ մեծ Շահ-Աբաս արքային պարսից եւ ի նմանէ յոյժ պատուեցան խիւլայիւք. նաեւ Զաւալ-բէկն ի նոյն Շահ-Աբաս արքայէ էառ զՖէրման յանուն իւր եղբորորդի Յովհաննէս Բ. կաթողիկոսին Աղուանից եւ դարձաւ ուրախութեամբ ի տուն իւր: — Վելիջան-բէկ Բ. որդի Զաւալ-բէկին Գ. ծնանի զԳրիգոր Բ. կաթողիկոս եւ

զԲաղդասար-բէկ Բ: — Գրիգոր կաթողիկոսն վախճանեցաւ ի ՌԺԲ թուին Հայոց, ի 1653 ամի Տեառն:

20.

Բաղդասար-բէկ Բ.՝ որդի Վելիջան-բէկին Բ-որդի եւ թոռն Զաւալ-բէկին Գ-որդի՝ ծնանի զԵրեմիայ կաթողիկոս, զԱրիստակէս եպիսկոպոս, զՎելիջան-բէկ Գ. եւ զՄուլքի-բէկ: — Երեմիայ կաթողիկոսն վախճանեցաւ ի ՌԺԽԹ թուին Հայոց եւ ի 1700 ամի Տեառն: — Վելիջան-բէկ Գ. ծնանի զԵսայի կաթողիկոս եւ զՅովհաննէս. — Եսայի կաթողիկոսն վախճանեցաւ ի ՌԺՀԵ թուին Հայոց եւ ի 1726 ամի Տեառն:

21.

Մուլքի-բէկ որդի Բաղդասար-բէկին Բ-որդի ծնանի զՄելիք-Գրիգոր եւ զՄելիք-Ալանվերդի Ա: — Մելիք-Գրիգորն զիւր մելիքական իշխանութիւնն ետ իւր եղբոր Մելիք-Ալանվերդոյն ի վերայ Խաչենոյ գաւառին, եւ ինքն հրաժարեցաւ յիւր մարմնաւոր իշխանութենէն եւ օծաւ վարդապետ եւ եղեւ առաջնորդ Սրբոյ վանիցն Գանձասարու, ի ժամանակս տիրապետութեանց օսմանցոց եւ Նաղիւր-շահ պարսից Արքային, յորոց ֆէրմանսն յայտնի գրեալ երեւի, որ առ մեզ գտանին: — Գրիգոր վարդապետ վախճանեցաւ ի ՌԺՂԷ թուին Հայոց եւ ի 1748 ամի Տեառն:

22.

Յորդոյ Մուլքի-բէկին ի Մելիք-Ալանվերդոյն Խաչենոյ ծնանի Եսայի եպիսկոպոս եւ Մելիք-բէկ Ա., իսկ Մելիք-բէկ իշխանն ծնանի զՅովհաննէս Գ. կաթողիկոս եւ Սարգիս Բ, կաթողիկոս: — Յովհաննէս կա-

թողիկոսն վախճանեցաւ ի ՌՄԼԵ թուին Հայոց եւ ի 1786 ամի Տեառն: Սարգիս կաթողիկոսն վախճանեցաւ ի ՌՄՀԷ թուին Հայոց եւ ի 1828 ամի Տեառն: — Եւ միւս վեց որդիք նոյն Մելիք-բէկ իշխանին են սոքա՝ — Գաբրիէլ-բէկ, Դանիէլ-բէկ, Միսայէլ-բէկ, Խորայէլ-բէկ, Զաւալ-բէկ Դ. եւ Ալլահդուլի-բէկ:

Ա. Գաբրիէլ-բէկ ծնանի զԵրեմիա եպիսկոպոս եւ զԳրիգոր-բէկ: Գրիգոր-բէկն ծնանի զԶաւալ-բէկ Ե. եւ զդուստր Խորիշահ: Զաւալ-բէկ Ե. ծնանի զՍարգիս-բէկ եւ զՄինա-Խաթուն դուստրն:

Բ. Միսայէլ-բէկն ծնանի զԱպրես-բէկ եւ զԱսլան-բէկ: Ապրես-բէկն ծնանի զԱթա-բէկ Գ., զԳրիգոր-բէկ եւ զԶաւատ-բէկ: Աթա-բէկն ծնանի զՄովսէս եւ զայլս: Գրիգոր-բէկն ծնանի զԻվանէ եւ զայլս:

Գ. Խորայէլ-բէկն ծնանի զՅովսէփ վարդապետ եւ զԳէորգ-բէկ: Գէորգ-բէկն ծնանի զԻվանէ:

Դ. Զաւալ-բէկն ծնանի զԱթաբակ, զԱռստամ-բէկ եւ զԽորիշահ դուստր: Առստամ-բէկն ծնանի զԵսայի եւ զայլս, որք գտանին ի Բօլնիս:

Ե. Ալլահդուլի-բէկն ծնանի զԱռուշան-բէկ եւ զԶհանգիր-բէկ: Առուշան-բէկն ծնանի զերիս որդիս, որք գտանին ի Բօլնիս:

23.

Վեցերորդ որդի Մելիք-բէկ իշխանին՝ Դանիէլ-բէկն ծնանի զԲաղդասար Մետրապօլիտ եւ զՄելիք-Ալլահվերդին Բ. Խաչենոյ գաւառին: Մելիք-Ալլահվերդին Բ. ծնանի զԵրեմիայ քահանայ, զՄովսէս վարդապետն, զԱբրահամ-բէկն եւ զՅովսէփ-բէկն: Մելիք-Ալլահվերդին վախճանեցաւ ի 1276 թուին Հայոց եւ

1827 ամի Տեառն: Եւ Մովսէս վարդապետն վախճանեցաւ ի ՌՄԼԸ թուին Հայոց եւ ի 1849 ամի Տեառն:

Երեմիայ քահանայն ծնանի զվեց որդիս, որք են Վախթանգ, Զաւալ, Շամիր...:

Աբրահամ-բէկն ծնանի զՄելիք-բէկ եւ զԱլան-վերդի-բէկ:

Յովսէփ-բէկն ծնանի զՎելիջան-բէկ եւ զԴանիէլ-բէկն:

24.

Այլ եւ յառաջին Մելիք-բէկ իշխանէն Հասան-Զաւալեանց, որպէս ի վերոյ գրեալ եմ, եւ սոքա են կենդանիք արուականքն ի սերնդոց եւ ի տոհմականաց Հասան-Զաւալեանց:

Բնագրի վրայ իւր իսկական ձեռքով ստորագրել է Միտրապօլիտ Բաղդասար Հասան-Զաւալեանց:

Թ ա գ աւ ո ը ք Ա ղ ու ա ն ի ց

Ա. Առան Սիսական, Հայոց Վաղարշակ Թագաւորից հաստատուած.

Բ. Բաջն Վաչական Ա. Արշակունի ազգից.

Գ. Վաչէ Ա.

Դ. Ուռնայր.

Ե. Վաչական Բ.

Զ. Միհրաւան.

Է. Սատոյ.

Ը. Ասա.

Թ. Արովաղէն կամ Եսվաղէն.

Ժ. Վաչէ Բ. որ հիմնում է Պարտաւ քաղաքը (?).

ԺԱ. Վաչական Գ. քարեպաշտ.

Ս ա ս ա ն ե ա ն հ ե թ ա ն ո ս ն ա խ ա ր ա ր ք

Ա. Միհրանից ծնում եւ իշխում է

Բ. Արմայէլն. Արմայէլից

Գ. Վարդն. Վարդից

Դ. Բաջ Վարդանն, որն ընդունում է քրիստոնէական հաւատը եւ մկրտւում Աղուանից Վիրոյ կաթողիկոսի ձեռնով եւ հիմնում Կովկաս սարի տակ մի աւան եւ իւր անուամբ կոչում Վարդաշէն (?): Վարդանով կրկին շարունակվում է քրիստոնէայ նախարարութեան շղթան.

Ք ր ի ս տ ո ն ե ա յ ն ա խ ա ր ա ր ք .

Ա. Բաջ Վարդանից ծնում եւ նախագահում է

Բ. Վարդ Ա. սորանից

Գ. Վարազ-Գրիգոր Ա. որից

Դ. Վարդ Բ. որից

Ե. Վարազ-Գրիգոր Բ. որից ծնում են Վարազ-Պերոժ, Զիւանշիր, Յեղուտ-Խոսրով եւ Վարազման....

Զ. Զիւանշիրին յաջորդում է իւր եղբայր

Է. Վարազ-Պերոժն, որից ծնում եւ տեղակալում է.

Ը. Վարազ-Տրդատ, որից

Թ. Վարդան Գ. որից

Ժ. Ներսէս Դժնդակ... որից

ԺԱ. Գագիկն, որից

ԺԲ. Ստեփաննոս, որ Վարազ Տրդատի հետ սպանվում է Ներսէս Դժնդակից Դատի վանուց ձորում, ահա այս է “Դժնդակ, կոչուելու պատճառն: Գագկայ կինն, ունենալով միայն Սպրամ անուամբ մի դուստր՝ գիշերով փախչում է Խաչենի բերդն (Կաջաղակաբերդ?) եւ

այդ դուստրը ամուսնացնում Բագրատունի (?) Սմբատ իշխանի (?) թոռան Ատրնեքսեհի հետ:

ԺԳ. Ատրնեքսեհն շինում է Հանդաբերդը եւ իւր պալատը հաստատում Վերին Խաչենում ջերմուկների կողմում: Սորա անդրանիկն

ԺԴ. Գրիգոր Ա. շինում է Հաւքախաղաց բերդը եւ իւր իշխանութիւնը աւելի զօրացնում այդ անառիկ բերդով, որից ծնում եւ յաջորդում է

ԺԵ. Սահակ-Սեւադա, որ քաջ տղամարդ լինելով տիրում է Գարտման, Բաւսա եւ Փառնա գաւառներին եւ սկսում է տարածել սոցա մէջ գիր, դպրութիւն եւ ուսում: Սահակ-Սեւադայից

ԺԶ. Գրիգոր Բ. որ Գուշատակ եւս է կոչւում, որից

ԺԷ. Փիլիպպոս (?), որից

ԺԸ. Սեւադա Ա. (?) իսկ սորանից Յովհաննէս (?) որ Սենեքերիմ եւս է կոչվում: Վերջինս, իւր ընական հանձարով, ռազմագիտական տաղանդով եւ կառավարչական խորագիտութեամբ, յաջորդում է Պարսից կառավարութեան միջոցաւ ձեռք բերել Աղուանից թագաւորութիւնը եւ թագը, որ վաղուց մեռած էր:

Ա. Սենեքերիմ (?) թագաւորից ծնում եւ իշխում է

Բ. Գրիգոր (?) թագաւորն, որով կրկին մեռնում է Աղուանից թագաւորութիւնն: Գրիգոր թագաւորից ծնվում են երեք որդիք՝ Վախթանկ թագաւորազն, Սմբատ թագաւորազն (?) եւ Վասակ թագաւորազն (?):

Ժ ա գ ու մ ն ի շ խ ա ն ա ց եւ մ է Լ ի ք ա ց Զ ա լ ա -
Լ ե ա ն տ ո հ մ ի ն .

Ա. Վախթանկ թագաւորազնին տեղակալում է իւր անդրանիկն

Բ. Հասան-Մեծն, որն ծնուած էր Քուրդ իշխանի Արզու դստերից. Հասան-Մեծին տեղակալում է

Գ. Վախթանկ Սակարն (?) որ ամուսնացած էր Քուրդ իշխանին Սարգիս որդու Խորիշահ դստեր հետ.

Վաղթանկ Սակարից (?) ծնում է

Դ. Զալալ Դօլա Հասան, որ ամուսնացած է Մեծ Սիւնեաց Տարսայիծ (?) իշխանի Մամբան դստեր հետ, որից ծնում եւ յաջորդում է

Ե. Աթաբէկ Ա., որից

Զ. Պարոն Զալալն, որից

Է. Աթաբէկ Բ-ն (?) որից

Ը. Այտին-բէկն, (?) սորա փոքր եղբայր

Թ. Աղբաստն, (?) որից

Ժ. Հատիր մելիքն, (?) որից

ԺԱ. Մեհրամ բէկն (?), որից

ԺԲ. Զալալ բէկն, որից

ԺԳ. Վելիջան բէկ Ա. որից

ԺԴ. Բաղդասար բէկն, որից

ԺԵ. Վելիջան բէկ Բ. որից

ԺԶ. Մուլքի բէկն (?), որից

ԺԷ. Մելիք Գրիգորն, որին յաջորդում է փոքր եղբայրն

ԺԸ. Մելիք Ալլահվերդին.

ԺԹ. Մելիք-բէկ Մելիք-Գրիգորեան (?)

Ի. Դանիէլ բէկ, որից ծնւում է Բաղդասար վարդապետը:

Այս երկու համեմատութիւններից պարզ երեւում է, թէ որքան վարպետ է Մակար վարդապետը ուրիշ ապրանքը սեպհականել իրան եւ, որպէս զի հրապարակի վրայ չձանաչուի, գոյնը փոխել եւ այնպէս վաճառել:

Այդ երկու համեմատութիւններից երեւում է եւ այն, որ Բաղդասար միտրապօլիտի կազմած ազգաբանութիւնը աւելի հարուստ է իւր մանրամասնութիւններով, աւելի լիակատար է, իսկ «Գաղտնիք»ի հեղինակինը միայն համառօտ քաղուածք է նրանից, այն եւս սխալներով:

Այդ սխալները առաջ են եկել նրանից, որ Մակար վարդապետը գրելու ժամանակ աչքի առաջ չէ ունեցել Բաղդասար միտրապօլիտի յօրինած լիակատար ազգաբանութիւնը, որը դեռ ոչ մի տեղ տպուած չէ, այլ օգուտ է քաղել Սարգիս եպիսկոպոս Զալալեանի քաղուածքից, որ նոյն սխալներով տպուած է նրա Ճանապահորդութեան մէջ²:

Իսկ այդ դէպքում եւս կատարւում է այն բազմութիւ հրաշքներից մէկը, որոնցով այնքան հարուստ է «Գաղտնիք»ը:

Այդ գրքի հեղինակը վախճանւում է 1828 թուին: Իսկ Բաղդասար միտրապօլիտը իւր ազգաբանութիւնը յօրինել է 1849 թուին: Նր նշանակէ, «Գաղտնիք»ի հեղինակի մահից 21 տարի յետոյ:

Ուրեմն, կամ պէտք է ընդունել, որ «Գաղտնիք»ի հեղինակը իւր մեռնելուց 21 տարի անցնելուց յետոյ յարութիւն է առել եւ օգուտ է քաղել Բաղդասար միտրապօլիտի կազմած ազգաբանութիւններից, կամ մի ուրիշը գողացել է այդ աշխատութիւնը, գոյնը փոխել է եւ Բէկնազարեանների անունով հրապարակ է հանել:

Այդ վճիռը թողնում եմ ընթերցողների դատաստանին:

¹ Սխալները մենք նշանակեցինք հարցական նշաններով:

² «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան», մասն Բ. եր.

Բայց ես խոստացայ ցոյց տալ մի «օյ ի ն բ ա զ ու թ ի ւ ն»...

Եթէ Բաղդասար միտրապօլիտը ունէր այդ ազգաբանութիւնը, ուրեմն ինչու էր նա իւր նամակով դիմում «Գաղտնիք»ի հեղինակին եւ նրանից խնդրում մի եւ նոյնը: Այդ ինչ է նշանակում: —

Ահա ինչ է նշանակում. գուցէ մի օր, ով է իմանում, Բաղդասար միտրապօլիտը գերեզմանից կը բարձրանայ եւ, գտնելով «Գաղտնիք»ի մէջ իւր աշխատութիւնը, կը բռնէ Մակար վարդապետի օձիքից եւ նրան կ'ասէ.

— Այդ իմ աշխատութիւնն է, այդ ով է գողացել:

Այն ժամանակ Մակար վարդապետը իրաւունք կ'ունենայ նրան պատասխանելու.

— Սրբազան, քո աշխատութիւնը զրտեղից կարող էր լինել... Եթէ դու ունէիր այդ աշխատութիւնը, այլ եւս 1828 թուին ինչու էիր դիմում Աբրահամ Բէկնազարեանին եւ նրանից խնդրում...:

Եւ Մակար վարդապետը ամենայն վստահութեամբ ցոյց կը տայ սրբազանի նամակը:

— Այդ նամակը կեղծ է... կը պատասխանէ սրբազանը: — Ես այդ աշխատութիւնը ունէի ոչ թէ 1828 թուին, այլ նրանից շատ առաջ, 1800 թուականներում, երբ դեռ վարդապետ էի եւ Հաղբատայ վանքում նստած աշխատում էի¹...

Այսքանը բաւական համարելով, մենք գուցէ մի ուրիշ ժամանակ կրկին կը վերադառնանք Մակար վարդա-

¹ Բաղդասար միտրապօլիտի աշխատութիւնների թէ իւր իսկական ձեռքով գրած սեւագրութիւնները, որ նա յօրինել է Հաղբատայ վանքում, եւ թէ մաքուր արտագրած օրինակները, որ կազմել է յետոյ, ցանկացողները կարող են տեսնել մեզ մօտ:

պետի կազմած միւս տիրապետող մեղքների տոհմային ազգաբանութեանը, որոնց մէջ երեւում է հայր սուրբի վերին աստիճանի անբարեխղճութիւնը: Այդ միւս ազգաբանութիւնները կամ լցուած են մի շարք երեւակայական անուաններով, կամ մեղքների տոհմերը խառնած են միմեանց հետ եւ կամ եղբայրը եղբօր հայրն է դառնում, իսկ հայրը — թոռ: Բոլոր ճիւղագրութիւնների մէջ տիրում է մի գիծ միայն, այն եւս ուղիղ գիծ — որդի ի հօրէ, այլ շառաւիղների չկան:

Երբ «Արձագանք»ի մէջ տպւում էր իմ հետազոտութիւնը, իմ բարեկամներից իւրաքանչիւրը հանդիպելիս միեւնոյն հարցն էր կրկնում. «Մի՞թէ արժէ մի այդպիսի յիմարութեան մասին այդքան գրել»:

Եթէ միայն յիմարութիւն լինէր, ես ոչինչ չէի գրի, բայց խարդախութիւնը, այն եւս գրական խարդախութիւնը պէտք է, որ մնայ անպատիժ:

«Գաղտնիք»ը դեռ լոյս չտեսած, դարձրեց իւր վրայ կրիտիկայի ուշադրութիւնը, եւ ոչ մի աշխատութիւն մեզանում այնքան խօսել չտուեց իւր մասին, որպէս այդ գիրքը: Դա շատ բնական էր. «Դիժը մի քար նետեց փոսը, հարիւր խելօքներ հաւաքուեցան, չկարողացան դուրս հանել»: Դեռ եւս շատ խելօքներ պիտի տանջուին «Գաղտնիք»ի նենգաւոր գաղտնիքները երեւան հանելու:

Ամեն կեղծութեան վրայ շատ են նայում, շատ են հետաքրքրւում: Իսկ «Գաղտնիք»ը, հակառակ իւր արդար վրդովմունքով զայրացած հարուածողների, ունեցաւ եւ պաշտպաններ:

Իմ խօսքը, ի հարկէ, այն հացկատակ կրիտիկոսների մասին չէ, որոնք, շողոքորդութեան բուրվառը ձեռքում բռնած, մի բաժակ օղիի համար, միշտ պատրաստ են

խնկարկել ամեն մի կեղատուութիւն, ամեն մի անբարոյականութիւն: — Դժ խօսքը աւելի կրթուած, զարգացած եւ, մինչեւ անգամ, բարձր ուսում ստացած պարոնների մասին է, որոնք աւելի լուրջ կերպով պէտք է վերաբերուէին դէպի մի գրական խարդախութիւն, որի օրինակը մինչեւ այսօր չի տեսնուել:

“Գաղտնիք”ի հեղինակը, հարստահարելով ուրիշների աշխատանքը, ճարպկութիւն ունեցաւ հարստահարելու եւ այնպիսի յարգելի անձանց անունները, որոնք հազիւ թէ յանձն կ'առնէին՝ վկայ լինել մի խաբեբայ գործի:

Վերջացնում եմ յօդուածս, աւելացնելով, որ իմ հետազոտութիւնների մէջ՝ ես հասայ հետեւեալ եզրակացութիւններին.

1. “Գաղտնիք”ի մի զոյգ պատրուակեալ հեղինակները — հայր եւ որդի Բէկնազարեանները — երեւակայական անձնաւորութիւններ են: Նրանք երբեք գոյութիւն չեն ունեցել, ոչ իբրեւ մատենագիրներ եւ ոչ իբրեւ անհատներ:

2. “Գաղտնիք”ը Մակար վարդապետի աշխատութիւնն է: Միայն իւր գիրքը աւելի հրապուրիչ դարձնելու համար, կամեցել է մագաղաթի վրայ ներկայացնել եւ նրան մի հին, վաղեմի գրուածքի ձեւ տալ: Հետեւապէս, “Գաղտնիք”ի բնագրի գրաբար լեզուով գրուած լինելը, Մակար վարդապետի թարգմանելը, յետոյ բնագիրը կորցնելը, — այդ բոլորը պէտք է հայր սուրբի հնարած ստեղծաբանութիւնը համարել:

3. Այդ գիրքը, իբրեւ մի պատմական աշխատութիւն, ոչ մի նոր աղբիւր չունի եւ չէ ցոյց տալիս: Նա օգուտ չի քաղել մինչեւ անգամ ժողովրդական աւանդութիւններից: Նա չէ բովանդակում իւր մէջ որ եւ է պատ-

մական փաստ, որ մեր գրականութեան մէջ նոր լինէր: Դսկ ինչ որ նոր է, — այդ Մակար վարդապետի առականութիւններն են միայն:

4. Բուն պատմական անձնաւորութիւնները — Ղարաբաղի իսկական մեղքները — իրանց գործերով եւ քաջութիւններով՝ կորչում, անհետանում են այդ գրքի մէջ: Դսկ նրանց փոխարէն դրվում են Մակար վարդապետի ստեղծած հերոսները, որոնք երբեք գոյութիւն չեն ունեցել:

5. “Գաղտնիք”ի լեզուն, ոճը, շարադրութիւնը մեր տաճն եւ ութերորդ դարու գրուածքների ոչ պարզութիւնն ունի եւ ոչ բնաւորութիւնը: Նրա մէջ յաճախ հանդիպում են այնպիսի բառեր եւ այնպիսի դարձուածքներ, որ մեր նոր գրականութեան արդիւնք են:

6. “Գաղտնիք”ի գաղափարները, նկրտումները եւ պատմական երեւոյթների բացատրութիւնները՝ ամբողջապէս առնուած են “Ծամայի Մեղքութիւններից”: Եւ այդ ապացոյց է, մի կողմից, նրա հեղինակի կոյր հետեւողութեանը, իսկ միւս կողմից, երեւան է հանում նրա կեղծութիւնը: Մեր հին ժամանակների պատմաբանները գրում էին բոլորովին կրաւորական կերպով, առանց կրիտիկաբար վերաբերուելու փաստերին: Զննադատական պատմութիւնը նոր ժամանակների գործ է:

7. Իբրեւ մի պատմական անհարազատ աշխատանք, այդ գիրքը զուրկ է ամեն հաւատարմութիւնից: Նրա մէջ փաստերը կամայական կերպով աղաւաղուած են: Ամբողջ գրքի մէջ գործում է մի խարդախ գրչի արհեստականութիւնը միայն: Նրա մէջ չէ երեւում ժամանակի մարդը իւր բնական բարքով, վարքով եւ սովորութիւններով: — Նրա մէջ երեւում են այլանդակ հրէշներ եւ հեքեաթներ չհերոսներ միայն:

Լ Ո Յ Ս Ե Ն Տ Ե Ս Ե Լ Ր Ա Ֆ Ֆ Ի Ի Մ Ա Յ Ի Յ Յ Ե Տ Ո Յ

Մ Ե Ր Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ Ո Ւ Թ Ե Ա Մ Ր

ԲՈՒՐԼԻ

1. "ՀԱՅ ԿԻՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆԸ" (սպառուած) —.—
2. "ԽԵՆԹԸ" ԵՒ "ՋԱԼԱԼԷԴԴԻՒՆ" մի գրքի մէջ աճ փոփոխած, Բ. տպագր. (սպառուած) —.—
3. "ԴԱՒԻԹ-ԲԷԿ" Հտր. Ա. Բ. ԵԼ Գ. վերջաբանով, Բ. տպագր. (սպառուած) —.—
4. "ՄԻՆՆ ԱՅՍՊԷՍ, ՄԻՒՍՆ ԱՅՆՊԷՍ", պատկերա- ղարդ վէպ (սպառուած) —.—
5. "ԿԱՅԾԵՐԻ" Ա. Հտր. Բ. տպագր. (սպառուած) —.—
6. "ԿԱՅԾԵՐԻ ՎԵՐՋԸ" (սպառուած) —.—
7. "ՎԷՊԻԿՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ" Հտր. Ա. (սակաւ) 2.—
8. "ՎԷՊԻԿՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ" Հտր. Բ. (սակաւ) 2.—
9. "ԱՐԾԻՒ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ" (սպառուած) —.—
10. "ԽԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ" Բ. տպագր. (սպառուած) —.—
11. "ՊԱՐՈՅՐ ՀԱՅԿԱՋՆ" (սպառուած) —.—
12. "ՈՒՎ ԵՐ ՄԵՂԱՒՈՐ" (սպառուած) —.—
13. "ՖՐԻԴՕԼԻՆ" Թարգ. (սպառուած) —.—
14. "ՋԱՀՐՈՒՄԱՐ" վէպ 2.—
15. "ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ" (սպառուած) —.—
16. "ԽԱՉԱԳՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ" Ա. Բ., Գ. ԵԼ Դ. մաս Բ. տպագր. —.—
17. "ՈՍԿԻ ԱՔԱՂԱՂԸ" Բ. տպագր. 1.—
18. "ՍԱՄՈՒԷԼ" Հտր. Ա., Բ. ԵԼ Գ., Հտր. Բ. տպագր. 3.50

19. "ԴԱՒԻԹ-ԲԷԿ" Հտր. Ա., Բ. ԵԼ Գ. վերջաբանով, Գ. տպագր. 3.50
20. "ԿԱՅԾԵՐ" Ա. Հտր. Գ. տպագր. 2.—
21. "ԿԱՅԾԵՐ" Բ. Հտր. ԵԼ վերջ, Բ. տպագր. 3.—
22. "ԽԵՆԹԸ" ԵԼ "ՋԱԼԱԼԷԴԴԻՒՆ" Գ. տպագր. 2.—
23. "ՋԱԼԱԼԷԴԴԻՒՆ" առանձին, Գ. տպագր. —.50
24. "ԽԱՉԱԳՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ" Ա. Բ. Գ. ԵԼ Դ. մաս Գ. տպագր. 2 —
25. "ԽԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ" }
"ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱՍՏՂԱԳԷՏԸ" . . . } 2.—
"ԳԱՂՏՆԻՔՆ ԴԱՐԱԲԱՂԻ" . . . }

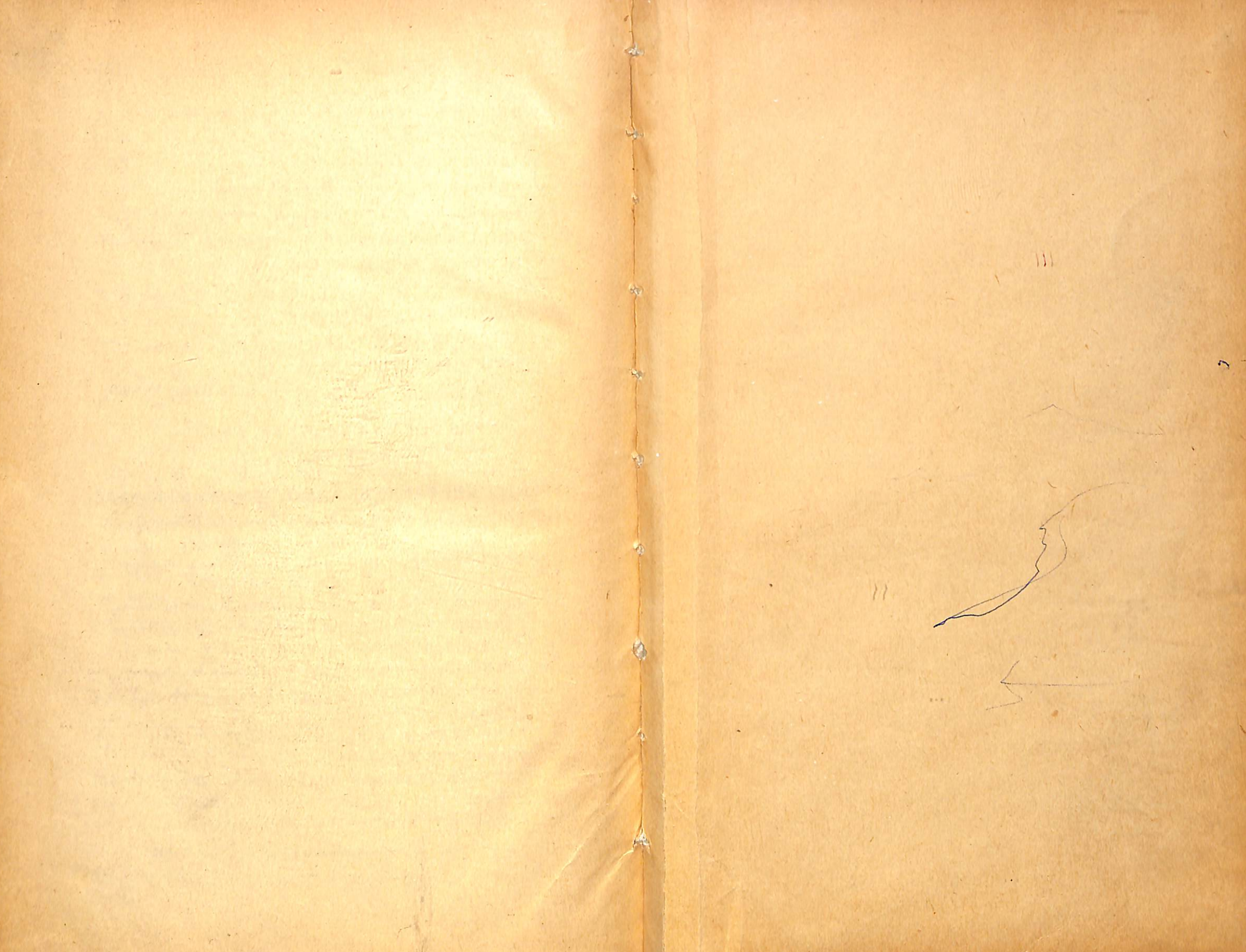
Հրատարակչուհի՝ ԱՅՐԻ ԱՆՆԱ ՐԱՖԻ

Հ Ե Տ Զ Հ Ե Տ Է Լ Ո Յ Ս Պ Ի Տ Ի Տ Ե Ս Ն Ե Ն

Ր Ա Ֆ Ֆ Ի Ի

Հ Ե Տ Ե Ի Ե Ա Լ Ս Պ Ա Ռ Ո Ւ Ա Յ Ե Ի Ա Ն Տ Ի Պ Ա Շ Խ Ա Տ Ո Ւ Թ Ի Ն Ն Ե Ր Ը

1. "ՍԱԼԻԻ" Ա. Բ. ԵԼ Գ. մեծագիր հատորներ (անտիպ):
2. "ՀԱՅ ԿԻՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆԸ":
3. "ՀԱՅՈՑ ՀԱՐՑԸ" (Տաճկահայք) (տպուած ԵԼ անտիպ):
4. "ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ" (Արժիւ վասպուրականի):
5. "ՎԷՊԻԿՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ" Հտր. Գ. (տպուած ԵԼ անտիպ):
6. "ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ" (տպուած ԵԼ անտիպ):
7. "ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ" (տպուած ԵԼ անտիպ):
8. "ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ" (տպուած ԵԼ անտիպ):
9. "ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ" (տպուած ԵԼ անտիպ):
10. "ՆԱՄԱԿՆԵՐ" (անտիպ):
11. "ՄԻՆՆ ԱՅՍՊԷՍ ԵԼ ՄԻՒՍՆ ԱՅՆՊԷՍ":
12. "ԿԱՅԷՆԻ ԿՏԱԿԸ" (Թարգ.):
13. "ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԹՕՏ ՊԱՄՈՒԹԻՒՆ" Հայկից մինչեւ ԼԵՆԻՆ Զ:
14. "ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՄՈՒԹԻՒՆ" . . . ԵԼայլն, ԵԼայլն:

Հայ

681
sm 2

11

11

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0367141

59 215